

SCIENTIA
KIADÓ
2025

TRANSYLVANIA XXI

Bakk Miklós

NEMZETÁLLAM ÉS BIRODALOM

BAKK MIKLÓS

*NEMZETÁLLAM
ÉS BIRODALOM*

SAPIENTIA KÖNYVEK

SAPIENTIA
ERDÉLYI MAGYAR
TUDOMÁNYEGYETEM

BAKK MIKLÓS

**NEMZETÁLLAM
ÉS BIRODALOM**

| Scientia Kiadó |
| Kolozsvár · 2025 |

SAPIENTIA KÖNYVEK

Transylvania XXI

Kiadja a

Scientia Kiadó

400112 Kolozsvár, Mátyás király (Matei Corvin) u. 4.

Tel./fax: +40-364-401454, e-mail: scientia@kpi.sapientia.ro

www.scientiakiado.ro

Felelős kiadó:

Sorbán Angella

Lektor:

Kántor Zoltán (Budapest)

DOI: 10.47745/SAPVOL.2025.01

Borítóterv:

Típotéka Kft.

Kiadói koordinátor:

Szabó Beáta

A szakmai felelősséget teljes mértékben a szerző vállalja.

Első kiadás: 2025

© Scientia 2025

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítást, a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

BAKK, MIKLÓS

Nemzetállam és birodalom / Bakk Miklós. - Cluj-Napoca :

Scientia, 2025

Conține bibliografie

ISBN 978-606-975-100-8

*Ági emlékének
és gyerekeimnek,
Jutasnak és Ágnes Karolinának*

TARTALOMJEGYZÉK

I. Bevezető	13
II. Nemzetállam és birodalom. A nemzetközi politikai rend típusai	16
II.1. Az állam keletkezése	16
II.2. Nemzetállam és birodalom – egy szembeállító tipológia	23
II.3. Államtan és geopolitika	28
III. A nemzetállamok modernsége	35
III.1. A nacionalizmus ideológiai karanténja	35
III.2. A nemzetállamok eredete	40
Nemzet és nemzetállam: „vérrokonság”, hűségkötelék és területi identitás	40
Európai nemzetállamok: a kialakulás két útja	47
III.3. A nemzetállam vesztfáliai megkoronázása	56
A nemzetállam: hivatás és terület	56
A nemzetállam mint másodlagos állam	59
Hegemonia és homogenizáció – a kisebbségek kérdése	62
III.4. A semleges állam mítosza és megteremtése	68
A liberális nacionalizmus bukása	68
A neutrális állam és az alkotmányos patriotizmus.	
Szakralizálható-e az alkotmány?	71
Vendégjog és „szálloda-állam”	75
IV. A birodalmak	81
IV.1. A birodalmak szerkezeti sajátosságai	81
Birodalmak és mozgó határok	81
Birodalmi állampolgárságok	86
Birodalom és birodalmiasság	89
IV.2. A birodalmias nemzetállam	93
Franciaország mint birodalmias nemzetállam	93
Van-e magyar birodalom?	98
IV.3. A civilizációs állam	104
IV.4. A Nyugat modern birodalmi	112
A Brit Birodalom	113

Az amerikai birodalom	120
Az orosz birodalomiság történelmi rétegei	127
IV.5. Birodalmi víziók és ideológiák.....	138
A „paxok” mint terjeszkedési horizontok.....	138
A globalizáció mint az ellátási láncok „következménye”	141
A globalizáció és az egyszemélyes csoportok	144
A „Valahol”–„Akárhhol” törésvonal és a birodalmiság.....	147
V. A föderalizmus kettőssége.....	153
V.1. Az államszövetségek zsákutcái.....	153
V.2. Aszimmetrikus föderációk és az Európai Unió	
kvázibirodalmisága	159
Az aszimmetria európai dilemmája	159
Globális elit és eurobürokrata élőhelyek.....	168
VI. Néhány záró megjegyzés.....	174
Bibliográfia	178
Rezumat	191
Abstract	192
A szerzőről	193

CUPRINS

I. Introducere	13
II. Stat națiune și imperiu. Tipuri ale ordinii internaționale	16
II.1. Geneză statului	16
II.2. Stat-națiune și imperiu – o tipologie contrastivă	23
II.3. Teoria statului și geopolitica	28
III. Modernitatea statului-națiune	35
III.1. Carantina ideologică a statului-națiune.....	35
III.2. Originea statelor naționale	40
Națiune și stat național: „legături de sânge”, legătura de fidelitate și identitate teritorială.....	40
Statele naționale europene: cele două căi ale genezei.....	47
III.3. Desăvârșirea westphaliană a statului național	56
Stat național: vocație și teritoriu	56
Stat național ca stat secundar	59
Hegemonie și omogenizare – problema minorităților	62
III.4. Mitul statului neutral	68
Eșecul naționalismului liberal	68
Statul neutral și patriotismul constituțional. Poate fi sacralizată constituția?	71
Dreptul de ospete și statul tip „hotel”	75
IV. Imperiile.....	81
IV.1. Caracteristici structurale ale imperiilor.....	81
Imperiile și granițele mișcătoare	81
Cetățenia imperială.....	86
Imperiul și imperialismul.....	89
IV.2. Statul național imperial.....	93
Franța ca stat național imperial.....	93
Există un imperiu ungar?.....	98
IV.3. Statul civilizațional	104
IV.4. Imperiile moderne ale Occidentului.....	112
Imperiul britanic	113
Imperiul american.....	120

Faze ale imperialismului rusesc.....	127
IV.5. Viziuni și ideologii imperiale.....	138
Pax-urile ca orizonturi de extindere	138
Globalizarea ca rezultat al lanțurilor de aprovizionare	141
Globalizarea și grupurile de persoane singulare.....	144
Liniile de clivaj dintre „Undeva” și „Oriunde” și imperialismul	147
V. Dualitatea federalismului.....	153
V.1. Eșecul uniunilor statale	153
V.2. Federații asimetrice și cvasi-imperialismul	
Uniunii Europene	159
Dilema europeană a asimetriei	159
Elitele globale și habitatul eurobirocrățiilor	168
VI. Câteva remarci concludive	174
Bibliografie	178
Rezumat	191
Abstract	192
Despre autor	193

CONTENTS

I. Introduction	13
II. Nation-state and empire. Types of international political order	16
II.1. The origin of the state.....	16
II.2. Nation-state and empire – A contrasting typology.....	23
II.3. State theory and geopolitics	28
III. The modernity of nation-states	35
III.1. The ideological quarantine of nationalism.....	35
III.2. The origin of nation-states	40
Nation and nation-state: “Consanguinity”, bond of allegiance, and territorial identity.....	40
European nation-states: Two paths to formation	47
III.3. The coronation of the nation-state in Westphalia	56
The nation-state: Vocation and territory	56
The nation-state as a secondary state.....	59
Hegemony and homogenization – The question of minorities	62
III.4. The myth of the neutral state and its creation	68
The fall of liberal nationalism	68
The neutral state and constitutional patriotism. Can the constitution be sacralized?.....	71
Law of hospitality and “hotel-state”	75
IV. Empires	81
IV.1. Structural peculiarities of empires	81
Empires and moving frontiers	81
Imperial citizenships	86
Empire and imperialism.....	89
IV.2. The Imperial nation-state	93
France as an imperial nation-state	93
Was there a Hungarian empire?.....	98
IV.3. The civilizational state	104
IV.4. Modern empires of the West	112

The British Empire.....	113
The American Empire.....	120
Historical layers of the Russian Empire.....	127
IV.5. Imperial visions and ideologies	138
"Pax"-es as horizons of expansion	138
Globalization as a "consequence" of supply chains.....	141
Globalization and the one-person groups	144
The "Somewheres"–"Anywheres" cleavage line and the imperialism.....	147
V. The duality of federalism	153
V.1. Dead ends of federations	153
V.2. Asymmetric federations and the quasi-imperiality of the European Union.....	159
The European dilemma of asymmetry	159
Global elite and Euro-bureaucratic habitats	168
VI. Some concluding remarks	174
Bibliography	178
Abstract	192
About the Author	193

I. BEVEZETŐ

Kétségtelen: a *nemzetállam* versus *birodalom* vita napjaink egyik meghatározó vitája a nemzetközi politika világában. Persze, e disputa nem egyforma súllyal van jelen mindenütt a globalizálódott világtérben, de Európában – igazából az Európai Unió belső feszültségeinek, válságának tulajdoníthatóan – vitathatatlanul ez az egyik központi kérdése az európai integrációnak. E vitákban a szemben álló feleket gyakran *szuverenistáknak* és *globalistáknak* nevezik, ami világosan jelzi, hogy e vitának a filozófiai-ideológiai dimenziója is jelentős, és nem csupán a nemzetközi kapcsolatokban megjelenő, hatalmi-politikai kérdésről, aszimmetriákról, erőegyensúly-változásokról van szó.

Különös relevanciája van e kérdésnek térségünkben, Kelet-Közép-Európában. A nemzeti létmód e régióban, a történelmi tapasztalatok erőteljesebben tartalmazzák itt a védekezésnek azt a motívumát, ami most általánosabban jelenik meg kérdésünkben: a nemzetállam az egyik legerőteljesebb – ha nem az egyetlen – kerete a globalizáció egyneműsítő hatása elleni „harcnak”. Ugyanakkor a nemzeti keretek fenntartásának az igénye olykor olyan szövetségi tervekbe – föderatív elgondolásokba – is torkollt, amelyek aztán maguk is birodalmi építkezéseket inspiráltak Közép-Európában. Szűkebb hazánk, Erdély története már önmagában is példázza ezt: nemzeti logikák ütközőpontján gyakran vált e térség nagyhatalmi – birodalmi – cserealkuk tárgyává.

E mű, mely intenciói szerint egyfajta politikaelméleti nagyesszé kíván lenni, nem nélkülözhet azonosítható filozófiai kiindulópontokat. Írásom egyik ilyen kiindulópontját, irányadó gondolatát Yoram Hazony izraeli–amerikai politikafilozófus *The Virtue of Nationalism* (*A nacionalizmus erénye*) című 2018-as könyve adta (az év konzervatív politikafilozófiai műve volt az Egyesült Államokban), amely tipológiailag állítja szembe a birodalmat a nemzetállammal. Mindazonáltal a két típus – a birodalom és a nemzetállam – nem annyira államtípusok, mint inkább két eltérő módja annak, hogy egy állam hogyan illeszkedik bele környezetébe, illetve hogy milyen államokon túli politikai rendet alakít. Tehát nem csupán államtani kérdéseket vet fel, hanem a nemzetközi kapcsolatok és a geopolitika nézőpontjait is igényli. Mindezt Hazony

téziseit kiegészítve és árnyalva – egyszóval: újragondolva – vizsgálom, nagy segítséget merítve a nacionalizmuselméletekből, a geopolitikai iskolák teóriáiból, az államtanból és más diszciplínákból.

Következésképpen, megőrizve Hazony típusainak alapvető szembeállíthatóságát, vizsgálom azt a kérdést is, hogy létezik-e valamiféle átmenet a nemzetállam és birodalom mint alaptípusok között. Vannak-e olyan államok, amelyek nemzetállami létmódból váltottak birodalmira (birodalmias nemzetállamok), illetve a két típus közötti különbségeknek milyen strukturális jegyei vannak (a határookra, a területre, az állampolgárságra vonatkozó felfogásban)?

Mindezekből következően szükség volt a történeti részletekre jóval több figyelmet fordító érvelésre. Többet merítettem és idéztem a nagy birodalmakkal (például a Római Birodalommal, a Brit Birodalommal vagy az Egyesült Államokkal) foglalkozó irodalomból (gondolok Grüll Tiborra, Niall Fergusonra, de más szerzőkre is), illetve – a nemzetállam kérdésében – a nacionalizmuselméletek szerzőinek műveiből (ma már olyan kiváló auktorok olvashatók magyarul, mint Roger Scruton, Clifford Geertz, Ernest Gellner, Anthony D. Smith, Michael Hechter, Miroslav Hroch vagy Liah Greenfeld). Gondolatmenetemre hatottak a geopolitika klasszikusai (Friedrich Ratzel, Karl Haushofer), és – úgy vélem – sikerült kreatív módon behoznom olyan diszciplínák fontos témáit is, mint a limológia (határtan, border studies), illetve a föderalizmuselméletek. Az utóbbi terület egyébként nem különösen frekvenciát a magyar tudományosságban, de az Európai Unió kérdésében – mely esszémben arra vonatkozik, hogy mennyire birodalomépítő folyamat az európai integráció – mindenképpen megkerülhetetlen.

Nem sorolom fel azokat a kiváló magyar szerzőket (ők vannak a legtöbben), akiknek a műveiből nagyon sokat (összességében: a legtöbbet) merítettem. Nélkülük ez az esszé meg sem született volna.

A magyar esszé hagyomány szépirodalom-központú, a társadalomtudományi esszék sora jóval rövidebb. Az irodalmi esszé hagyomány alapján kétséges, hogy ez az írás esszé-e, metaforikus erejét, nyelvi leleményeit tekintve nincs is azon az irodalmi szinten, tehát inkább tanulmánynak lehetne nevezni. Szerkezeti tagoltsága, szakirodalmi hivatkozásai feltétlenül emellett szólnak. Mégis, szívesebben tekintem esszének, mert a gondolatkísérlet, amely benne megjelenik – összekapcsolni, óvatoskodás nélkül, spekulatív bátorsággal, olyan tudományos területek eredményeit, mint az államtan, nacionalizmuselméletek, geopolitika,

komparatív föderalizmustanulmányok, határtan, a politikai közösségre vonatkozó filozófiai tanok stb. – olyasfajta szellemi szabadságot jelentett nekem, amilyen leginkább az esszéekben jelenik meg.

Akárhogyan legyen is, remélem, hogy ennek az írásnak sikerül szerény, de valamiképpen mégis tisztázó hozzájárulássá válnia annak a kérdésnek a megértésében, amelyet most, ebben a 21. századot bevezető évtizedben egyik sorskérdésnek érzünk – egyre többen.

II. NEMZETÁLLAM ÉS BIRODALOM. A NEMZETKÖZI POLITIKAI REND TÍPUSAI

II.1. Az állam keletkezése

Az állam keletkezése kétségtelenül felfogható – sőt, vizsgálandó is – tudományos kérdésként. Mégis, nem kutatható „empirikus” módon, még azon a problematikus módon sem, ahogy egy-egy történelmi részletkérdést a maga „objektivitásában” vizsgálhatónak szoktak gondolni. Ugyanis egyes történelmi részkérdésekről, amelyek a földrajzi térben és az időben pontosan lokalizálhatóak, azaz egy pontosan, fizikailag is leírt helyhez és egy meghatározott – „egyetlen” – időponthoz köthetőek, szokás azt gondolni, hogy azok „objektív” módon leírhatóak. Viszont ez az „objektivitás” egyre inkább szertefoszlik, kérdésesebbé válik, amennyiben egy hosszabb, térben és időben nehezebben behatárolható történelmi folyamatot kell leírni. E folyamatok esetén a történetek sokforrású „elbeszéltsége” (narrációja) kerül az előtérbe: ebből kell a történésznek „tudományos” összegzést, leírást produkálnia.

Mindez a történelmi tudást a tisztán empirikus tudományokban keletkező ismeretektől eltérő ismeretelméleti státussal ruházza fel, azaz másfajta tudássá avatja. A történelmi tudásban a múlt tényei és a történész leírásai nem igazán esnek egybe, a történelem csupán a történész rekonstrukciója.

Leghatásosabban e felfogást Hayden White (1997) és Frank Ankersmit (2000) képviseli. Ankersmit szerint a történelem bemutatása mindig narráció, ami viszont mindig interpretáció és sohasem állító leírás: „A narratív interpretációk »kiemelnek a történelmi valóságból« és nem »juttatnak vissza hozzá« (ahogy az állítások teszik).”¹ Ebből következően a történelmi narratíva csupán javaslat a múlt lehetséges elgondolására, elvileg bármit mondhat, ha azzal befogadójában egy saját valóság felismerését tudja elérni.

1 Idézi Szabó (2016. 81.).

Mindez az államokkal kapcsolatos történelmi elbeszélésekre is érvényes: az állam létrejöttéről is történeti rekonstrukciók születtek, amelyeknek száma a történeti anyag sokféleségéből következik. Ennek a sokféleségnek legalább két forrása azonosítható.

Egyrészt: az államjelenség civilizációs sokfélesége. Az ókortól kezdve a modern kor hajnaláig számos olyan területi-hatalmi entitás létezett (*polisz, birodalom, reszpublika, fejedelemség, őrgrófság, királyság* stb.), amelyeket a korábbi gondolkodás nem feltétlenül sorolt egyetlen rendszertani kategória (genus) alá. Továbbá, ezen államszerű entitások mellett – melyeket főleg történészek és filozófusok vizsgáltak – megjelentek azok is (törzsek, törzsszövetségek), amelyekkel inkább az antropológusok foglalkoztak. Másrészt – de az előbbiekhöz kapcsolódóan – az államjelenség történeti-fogalmi sokfélesége önmagában is konzerváló hatást gyakorolt az „államnarratívák” sokfélesége fölött.² Ezek összevonását némiképp csak a modern államfogalom megjelenése, csak a Machiavelli nevéhez köthető, az általa bevezetett 'stato'- (állapot-) fogalom mozdította elő. Innen vette át a legtöbb európai nyelv (olaszul: stato, angolul: state, franciául: état, németül: Staat, spanyolul: estado) az állam közös és – ebből következően – általánosítottabb fogalmát, és alapozta meg az *állam* általános fogalma definiálásának a kísérleteit.

Nem véletlen tehát, hogy ebben a kezdeti sokféleségben az állam keletkezésére vonatkozóan számos történeti rekonstrukció született, és mindegyik igazságigénnyel lépett fel. E teoretizáló sokféleségen belül sokáig úgy tűnt, hogy a legfontosabb belső választóvonal a politika-filozófusok és az antropológusok között van.

A 19. században az antropológia lépett fel azzal az ambícióval, hogy teljesen új alapokra helyezi az állam „vizsgálatát”, mintegy szembe szállva a filozófia több évszázados, spekulatívnek tekintett eljárásaival és eredményeivel. A 20. század elején Alfred R. Radcliffe-Brown, az angolszász antropológiai iskola nagy alakja egyenesen úgy határozta

2 Ez a kérdés már a múlt század hatvanas éveiben is foglalkoztatta Nettl (2004. [1968]), aki szerint „az állam általános fogalmi azonosítása a törvénnyel, bürokráciával vagy kormányzattal pusztán az állam egy mesterséges fogalmát vezetné be olyan struktúrák csoportosításával, amelyeket jobb külön kezelni” (Nettl 2004. 108.), ugyanakkor – bár az általános fogalmi azonosítás szükséges – az államfogalom absztrakciója mindenkoron levezethető kell legyen a történelmi anyag sokféleségéből. Az államiság tulajdonságai értelmezhetőek kell legyenek a hagyományok három szintje felől is; ezek: a történelmi, a szellemi és a kulturális szint (vö. Nettl 2004. 111.).

meg tudományát, hogy az „az emberi társadalom természettudománya”, a társadalom olyan kutatása, amelyen belül a tények uralkodnak a politikai filozófiát uraló spekulációkkal szemben (lásd Abélès 2007. 15–16.).

A politikai antropológiát a 19. század második felében két emelkedő mű alapozta meg: Henry James Sumner Maine *Az ősi jog* (1861) és Lewis Henry Morgan *Az ősi társadalom* (1877) című munkái. Mindkét szerző a létező társadalmak lehető legnagyobb körét és lehető legátfogóbb történelmét vonta be kutatásaiba, s bár eltérő kérdéskörökre összpontosítottak (Maine a jogtörténetre, Morgan a társadalomtörténetre), egy közös következtetésre jutottak, éspedig arra, hogy „az emberi társadalmakon két nagy politikai szerveződési alapelv hagyta rajta a lenyomatát: a *vérrokonság*, majd a *területi közösség elve*” (Abélès 2007. 18.).

Maine „vérségi modellje” szerint a politikai közösségek (és ebből előrevetítve: az államok) két politikai viszonyrendszer szerint szerveződnek: egyrészt a többé-kevésbé egyenrangú rokonok kölcsönviszonyai szerint, melyek *horizontálisak*, másrészt pedig a családtagok és a felmenőik közötti, *vertikális* tekintélyviszonyok, autoritások mentén. Ebben a – szokások kölcsönösségén és patriarchális tekintélyelvűségén nyugvó – modellben, melyet az archaikus jog rögzített, az alapegység a *család* volt, és vele szemben alakult ki, illetve a helyébe lépett a nyugati szerveződéses modell, ahol az alapegység az *egyén*. Vagyis Maine-nél olyan kettősség körvonalazódik, amely a „vérségi modellből” bomlik ki: a vérségi kötelék az emberiség korábbi korszakához kötődik (Indiában, az ókori Görögországban és Rómában láthatóak azok a rokonsági kapcsolathálók, amelyek szerepet játszottak az állam létrejöttében), az együtt élő individuumok területi közösségének az elve viszont a modern társadalmakhoz.

Az államot – írja Maine – „csoportok emelkedő sorából” hozták létre: „A legtöbb görög államban és Rómában hosszú ideig megmaradtak a csoportok emelkedő sorának csökevényei, melyekből az államot létrehozták. A rómaiak családja, háza és törzse vehető mintájuknak, és olyan leírásuk maradt ránk, mely szerint aligha foghatók fel másként, mint ugyanabból a pontból fokozatosan szélesedő koncentrikus körök rendszereként. Az elemi csoport a család, amelyet a közös alávetettség kapcsol a legidősebb, felmenő ági férfihoz. Családok együttese képezi a nemzetséget vagy házat. A házak együtteséből tevődik ki a törzs. A törzsek együttese alkotja az államot.” (Maine 1997. 75.)

Ám, figyelmeztet Maine, ez az államról kialakított felfogás, elmélet nem értendő triviálisan, leegyszerűsítően, ugyanis az a család, amelyet az archaikus társadalom szervezési kiindulópontjának tekintettek, nem pontosan az a család, amelyre a mai ember gondol; ennek megértéséhez mai családfogalmunkat jelentős mértékben ki kell terjesztenünk és ugyanakkor jelentősen korlátoznunk is kell. Az archaikus családot „a körébe került idegenek felszívása révén” állandóan növekedőnek kell látni, „és meg kell kísérelnünk, hogy az adopcio fikcióját a valóságos rokonság oly utánzataként vegyük tekintetbe, amely esetén a legcsekélyebb különbséget sem teszi a jog vagy az általános vélekedés a valóságos és adoptív kötelék között” (Maine 1997. 77.).

A családból lépcsőzetes bővüléssel létrejövő politikai közösségek tagjaiban is fenn tud maradni a közös származás és az örökölt rend eszméje. Mi több, a közös életbe – keretbe – belépő csoportok gyakran kitalálják magukról, hogy ugyanabból a törzsből származnak, mint az a nép, amelybe beilleszkedtek.

Az egyénre mint alapegységre való váltást a hangsúlyozottan ember alkotta és a közjóra irányuló római jog készítette elő, amikor kialakította a *ius publicum* (a közjog) terén a személyi jogokat is. Ezzel elindította a társadalmi előrehaladást, mint Maine írja, „a státustól a szerződés felé”.

A Maine által észlelt kettősségeket (horizontális kölcsönviszonyok – vertikális tekintélyviszonyok) Morgan is észleli, ő a kormányzás eszméjének kialakulása kapcsán fogalmazza meg. Az uralmi szervezetek két alapformáját különbözteti meg: az első a *társadalmi szervezet* volt, mely a nemzetségeken, a frátriákon alapult, a második (az újabb, a modern kor felé mutató) pedig a *politikai szervezet*, amely viszont a területen és a tulajdonon alapult.

A politikai antropológia tehát kísérlet is arra nézve, hogy a társadalom és a politika modern szemléletét összekapcsolja, illetve levezesse valamiféle archaikusabb társadalmi létezőmódból. A modernnek szemlélete viszont eltekint ettől, következésképpen az állam modern elméletei nélkülözik az archaikusabb korok hozadékait, ahogy ezt az újkori természetjogi tanok és szerződésemléletek esetében láthatjuk.

Az újkori természetjogi felfogás alapja az, hogy ez a jog önmagában megáll, mögéje nem kell Isten jelenlétét feltételezni, mivel a természeti törvény és a matematikai-geometriaai módon felfogott észtörvény teljes mértékben megalapozza. Ez az észjogi felfogás – mely egyben az egyénhez

kapcsolja a jogokat is, hiszen az ész székhelye az egyén – a politika és az állam keletkezésére vonatkozóan egy hatásos és a nyugati tradícióba mélyen begyökerező elméletet alapozott meg: a szerződéselméleteket. A szerződéselméletek szerint (bár ennek több változatát is kidolgozták Hobbes, Locke, Rousseau munkái) az emberek olyan „természeti állapotban” éltek, amelyben teljesen szabadok és egyenlőek voltak, és amelyben csak önmagukhoz kellett hűségeseknek lenniük, de ez biztonságuk érdekében nem volt tartható, és ezért közös megegyezéssel kormányzatot hoztak létre, amelynek alávetették magukat.

Hazony szerint (2019. 78–79.) ez egy olyan „gólyamese”, amelyet senki sem hisz már, de azért – a tradíció súlya okán – tovább oktatják egyetemeken. E politikai filozófiai tévhit (Hazony egy helyen egyenesen hazugságnak nevezi) alapja az a hamis elgondolás, hogy „a politikai életet nagymértékben és kizárólag a beleegyező egyének arra vonatkozó mérlegelései alapján irányítanak, hogy mi az, ami fokozza biztonságukat és növeli vagyonukat”. Vagyis „a liberális filozófia figyelmen kívül hagyja a kölcsönös hűséget indítékként, elnyomva a politikai ügyekben legerőteljesebben meghatározó elemet” (Hazony 2019. 84.).

Ennek a téves gondolatmenetnek az illusztrálására Hazony azokat a kötelékeket veszi szemügyre és hasonlítja össze, amelyek az üzleti vállalkozásokat, illetve a családot tartják össze. Az üzleti vállalkozások olyan egyéneket kötnek össze – egy megállapodás feltételei szerint –, akik beleegyeztek abba, hogy másokkal közösen gyarapítsák vagyonukat. A megállapodás mérlegelések eredménye, amelyeknek racionális mögöttese az, hogy növeli a résztvevői jólétet és vagyont. Természetesen egy ilyen vállalkozás keretében is szóba kerülhet a hűség mint a vagyon gyarapítására szövetkezők (például: cégtársak) közötti kapocs, de az alapvető kötelék mégis racionális, mérlegelten érdekorientált. Egy munkavállaló vagy egy üzlettárs lehet megbecsült, kaphatja számtalan tanújelét annak, hogy becsülik „hűségét”, mégis bármikor megszakadhat (felmondható) ez a kapcsolat, amikor az egyezmény jövedelmezősége megszűnik. Az ilyen vállalkozási kötelék gyengeségét nem csupán az jelzi, hogy tagjai könnyen kiszállnak vagy eltávolíthatók belőle, hanem az is, hogy a bennmaradók mennyit és mit hajlandók vállalni. Az teljesen szokatlan lenne, ha valaki feláldozná életét az őt foglalkoztató gyár vagy üzlet kedvéért, és ez még a vállalkozás tulajdonosára is igaz. Ha most mindezt összehasonlítjuk egy családdal, akkor először a vállalkozásjelleg tűnik szembe: a család is megállapodáson alapszik – a házassági megállapodáson –, amelynek

szintén van gazdasági vonatkozása, hiszen a családnak is célja, hogy biztosítsa tagjai számára a jólétet. Csakhogy a családnak e jelenbeli és a közvetlen jövőn túlmutató céljai is vannak; a házastársak – egy férfi és egy nő – közötti összefogás úgy irányul az újabb generációra, az utódokra, hogy abban a továbbadási feladatnak csak egy kis és nem feltétlenül jellegadó része a családi vagyon megőrzése. A családnak sokkal fontosabb feladata, hogy a másik generációnak azt az örökséget adja át, amelyet a házastársak szüleiktől, felmenőiktől kaptak. Az örökség átadása sohasem lezárható folyamat, az átadott értékeket éppen átadásuk lezárhatatlansága hitelesíti, mert ez a lezáratlanság a hűséget, az áldozatvállalás képességét is sugallja. Természetesen a családi élet kudarcai sugallhatják, hogy ez az átadás nem tud mindig sikeres lenni. Mégis ez az összehasonlítás nyilvánvalóvá teszi, hogy „az üzleti vállalkozás és a család nem csupán nagyon különbözőek, de olyan intézmények, amelyek két ideáltípus közötti ellentétet mutatnak meg: az üzleti vállalkozás az emberi élet azon területe, ahol a szabadság, a mérlegelés a leghatékonyabb”. A család viszont olyan szférába tartozik, ahol „a hűség, az odaadás és a kényszer a leghatékonyabb” (Hazony 2019. 84–88.).

E különbség megértése szükséges ahhoz, hogy megértsük a politika világát, a politikai kötelék hűségjellegét, illetve e különbség fel nem ismerése olyan téves értelmezéseket eredményezhet, mint amilyenek a társadalmi szerződés elméletében megjelentek. Mindazonáltal nem jelenthető ki, hogy a társadalmi szerződés eszmei hagyományán alapuló nyugati politikai filozófia képtelen lett volna releváns értelmezéseket kidolgozni az államok keletkezéséről.

Oakeshott, aki részben a hobbesi hagyományhoz kapcsolódik (lásd Orsi 2015), elégtelennek és valószerűtlennek tartja az állam megértésében azt az analógiát, amelyet a „családmodell” kínált. Szerinte az állam semmiképp sem azonosítható a közösséggel, és ez jóval egyértelműbben megállapítható, mint az antik világ működéséből leszűrűt analógiák. A 16. századi európai helyzet távolról sem volt olyan rejtélyes, mint az ókori Görögorszáé, ahol a polisz élete állítólag a törzsi élet körülményeiből alakult ki, és ahol a törzsszövetségről vélelmezték, hogy egy addig ismeretlen „személyiséget” tudott létrehozni: az *állampolgárt* (lásd Oakeshott 1975a. 198–199.).

A kora újkori Európában megjelent államokat inkább az jellemzi, hogy összetételük, alkotóelemeik összessége távolról sem volt olyan „ígéretes anyag”, amelyből egyhamar közösséget lehetett volna gyúrni. Azok az

újszerű „társulások”, amelyekből a későbbi modern európai államok kialakultak, nagyon változatos módon jöttek létre: lázadásokkal, szerződésekkel, hódítással, áttelepítésekkel, dinasztiák kihalásával stb. A partikuláris területi entitások egyesítését, egybeolvasztását nagyon kevesen éltek túl (átmentvén magukat a modern európai államközösségbe), ezek közt találjuk ma például San Marinót, Luxemburgot, Andorrát, Monacót. Másoknak, jóval nagyobbaknak, erősebbeknek ez nem sikerült (például Burgundia, Navarra). A legtöbb, amire ezen körülmények között számítani lehetett, hogy idővel kialakulhat, hogy felfedezhető lesz valamiféle bizonytalan identitás, és ennek az identitásnak a kialakulása párhuzamos folyamat volt azzal, ahogy az ’állam’ metaforája (mely birtokot, földterületet és az azon élők állapotát sugallta) egyre világosabb jogi-politikai fogalommal vált. Mindehhez az államépítés iránti folyamatos elkötelezettség volt szükséges az uralkodók, a hatalmon levők részéről, aminek legtöbbször a gyengeség volt az oka. Közben az elkötelezettség folyamatossága az alkotmányos fejlődésnek is motorjává vált (lásd Oakeshott 1975a. 185–189.; 1975b. 319.).

Oakeshott tesz még egy fontos különbségtételt az európai államok identitásáról és karakteréről, amely szerint az államok vagy *societasként*, vagy pedig *universitasként* viselkednek. E két kifejezés a római magánjogból ered, az újkorban azonban mindkettő szélesebb jelentést kapott.

Oakeshott szerint az állam vagy emberek közösségei *societasként* jelennek meg akkor, ha az emberek a körülményekből következően társulnak, de a társulásuk nem valamilyen közös cél elérésére vagy közös tevékenységre irányul, hanem az egymás iránti hűsége (lojalitásra) alapoz. A *societast* formális szabályok irányítják, és nem a közös cselekvés tartalmi kapcsolatai határozzák meg. A tagok elfogadják a közös szabályok autoritását, de a közös szabálykereten belül mindegyikük a saját céljait próbálja megvalósítani. A *societas* valójában „nomokrácia”, amelyben a szabályok viselkedési módokat írnak le, nem pedig bizonyos igények kielégítésére szolgáló eszközöket. Ilyen *societas* jöhet létre például a szomszédok, barátok vagy a közös nyelven beszélők között. Legfontosabb sajátossága, hogy létrejötté döntés eredménye: eldöntjük, hogy barátok leszünk, és ezzel implicit módon a barátság belső normáit elfogadjuk, a kapcsolatét, amelynek nincs konkrét célja, csupán a közös egzisztenciát szolgálja. Mindezeket a viszonyokat Oakeshott morális kapcsolatoknak nevezi. Az emberek ilyen csoportjára jellemző a jog és a hivatalok léte, amelyek a közös normák betartását segítik és felügyelik (Oakeshott 1975a. 201–203.; Kevevári 2020. 13–14.).

Az *universitas* teljesen másként írja le az emberek társulásait: ez a társulás sok egyénből áll, a személyek összességéből egyetlen Személyt (*persona ficta*) hoz létre, közös célokkal, amely az alapítótól függetlenül létezik. Az *universitas* nem csupán szabályok összessége, amely összerakta a tagokat (mint a *societas* esetében), hanem önálló jogalanyként jelenik meg. Az *universitas* ekként megvalósítja azt a fajta örökkévalóságot, amelyről Hobbes is beszélt: csak a tagok egészének halálával, önmaga végleges felszámolásával, működésének és rendeltetésének feladásával szűnhet meg. A *societashoz* képest az *universitas* jellegű társulás tagjai nem őrzik meg önállóságukat, a létrejövő kollektív személy az akaratokat és az értékeket úgy egyesíti, hogy az kifelé egyetlen egységként jelenjen meg („teleokratikus” jelleg), melynek saját neve és jelképei vannak. Ez kötelességet ró a tagokra: hűséget és konformitást követel a politikai közösség közös céljai tekintetében.

A középkori gondolkodásban a politikai közösség *societas* volt: az uralkodót, a nemeseket, az egyházi főméltóságokat és az alattvalókat a szabályok, szokások által meghatározott rendje kötötte össze, amelyben a különböző szereplők önállósággal és komoly privilégiumokkal rendelkeztek. A királyok és fejedelmek nem álltak minőségileg az alattvalók felett, nem működtek „felsőbb személyként” (egyetlen Személyként, mely magába olvasztott minden szereplőt, tagot), miként azt az *universitas*nál láthattuk.

A már létező, konszolidált modern államok is elsődlegesen *societas*-ok lettek, de adott körülmények közt megpróbálnak *universitasként* is viselkedni. A modern állam kormányzata nem csupán felügyeli azoknak a szabályoknak a betartását, amelyek a *societashoz* szükségesek, hanem végrehajt olyan politikai programokat is, amelyek az állam egészét egy szubsztantív cél mellett kötelezi el, és ekként *universitasként* jeleníti meg az államot.

II.2. Nemzetállam és birodalom – egy szembeállító tipológia

Az államok keletkezéséről és „természetéről” szóló elméletek tehát olyan történeti konstrukciós eljárások, amelyek kiindulópontjánál szemléleteket (alternatív szemléleteket) és nem „objektív” történelmi tényeket

találunk. Összegzőképpen megállapítható, hogy ezek a szemléletek egyrészt a politikai közösségek kiformalódásához (az antropológusok által megfogalmazott „vérségi modellhez”, vagyis a család „kiterjesztésének” történeti modelljéhez), másrészt pedig az uralom intézményesítéséhez (az antropológusok által vizsgált patriarchális tekintélyelvhez, illetve a területegyesítést követő „societasok” kialakítására vonatkozó nyugati koncepciókhoz), valamint e szemléletek kettősségeihez (belső alternatíváihoz) kötődnek. Mindezen kiindulópontok azonban az államot magát és nem annak környezetét helyezik a középpontba.

Yoram Hazony (2019) mindezekkel szemben egy olyan szemléleti alapot kínál, amely az államokat egy politikai környezetbe, egy „világrendbe” való betagolódásuk és e „világrend” alakításában játszott szerepük szerint kategorizálja. Tézise szerint „a nyugati nemzetek politikáját évszázadokon át a világrend két ellentétes felfogása közötti küzdelem jellemezte: a független és szabad államok rendszere, amely államok saját hagyományaik és értelmezésük szerint küzdenek a közjóért, illetve az egyetlen törvényhatóság alatt egyesített népek rendszere, amelyet egyetlen szupranacionális fennhatóság hoz létre és tart fenn” (Hazony 2019. 21.). Az első vízióra példaként Izraelt, Japánt, Norvégiát, Dél-Koreát vagy Svájcot hozza fel mint független, szabad államot, a másodikra az Európai Uniót, ahogy az az 1992-es maastrichti szerződéssel létrejött, illetve a második világháború utáni Egyesült Államokat, amely a Szovjetunióval való versengése okán – a hidegháború következményeként – eltért a nemzeti függetlenség modelljétől, és a világszintű törvényi szabályozások kikényszerítésének az útjára tért.

Bár a két vízió harcát Hazony a nyugati világ történetébe helyezi el, a kezdetek az ókor államaiig nyúlnak vissza. A „nemzeti államok” egyik ősmoddellje Izrael, a Héber Bibliában az izraeli próféták a birodalmi Egyiptomot a „szolgaság házának” nevezték, amelyben hadsereggel biztosították a béke birodalmát és azt, hogy a gabonatermelés maximális kapacitással történjen. Ezzel szemben a zsidók számára a mózesi törvény olyan alkotmányt kínál, amelyet – mai fogalmakat használva – leginkább „nemzeti állami” törvényként írhatnánk le. „Az ilyen állam királyát »a testvéreik közül« választják. Hasonlóképpen a papjait, akik feladata a nemzet hagyományos törvényei feletti őröködés, s azok megtanítása a királynak, »hogy gondolatait ne emelje testvérei fölé«.” (Hazony 2019. 23–24.) Ugyanakkor a mózesi tanításokban szerepel az is, hogy Izrael népe tartsa magát távol az olyan szomszédos királyságoktól, mint Moáb,

Edom és Ammon, vagyis a szomszédos „nemzeti államoktól”. Tehát a Biblia – Hazony szerint – előírta mindazokat a feltételeket, amelyeknek Izraelnek mint „nemzeti államnak” meg kellett felelnie: az önkormányzatiságot, a végrehajtói (királyi) hatalom korlátozását (a király az öröklött törvények szerint jár el és nem törvényt alkot), a szomszédok fölötti uralkodás elutasítását (vö. Hazony 2019. 24–25.).

Az ókori birodalmak – Egyiptom, Babilónia, Asszíria, Perzsia, majd a Római Birodalom – a mózesi modellel szemben az egész emberiség felett (természetesen ahogy akkor az „emberiséget” elgondolták) próbáltak egy egyetemes békét biztosítani. Már a fáraók lejegyzett kijelentéseiben szerepel, hogy az egyetemes béke szükséges ahhoz, hogy senki se éhezzen vagy szomjazzon (I. Amenemhat, a XII. dinasztia alapító fáraója).

A hódítással biztosított *egyetemes béke* célja és eszméje szinte végigkíséri a birodalmak történetét.

A római egyetemesség eszméjét a *Pax Romana* fogalmazta meg. Az eszme egyik nagy képviselője, Vergilius *Aeneis* című verseposzában Jupiter azt mondja, hogy a birodalom „határok nélküli uralom” (*imperium sine fine*). Természetesen van határa, de az mindig kiterjeszthető, másrészt senki sem ismeri, hogy mi van mögötte. Ha pedig igen, akkor az nem az adott civilizációhoz tartozik. A „birodalmi békének”, a *Pax Romanának* „a vég és határ nélküli birodalmat” (Vergilius) kell szolgálnia, mégpedig a rómaiak igazi mestersége szerint: „paci imponere morem”, vagyis „a békére ráhelyezve az ősi szokásjogot”, és ebbe a szokásjogba (*mos*) a vallás is beletartozott. Bár a rómaiak nem üldözték kimondottan a helyi vallásokat (csak azokat, amelyek ellenségesnek bizonyultak a birodalommal szemben), egyfajta civilizációs elképzeléssel igyekeztek azokat a saját „magasabb rendű” hitükkel helyettesíteni (lásd még Grill 2007. 8., 132–133.).

Róma világbirodalmi logikája – a béke minden határon túli terjesztése és biztosítása, a magasabb rendű kultúra civilizatorikus hevületű terjesztése – nagyjából minden későbbi birodalmi építkezés esetében megfigyelhető. A *Pax Britannica*, melynek kezdetét 1815-től számítják (Napóleon végleges legyőzését követően – lásd Watts 2007), olyan világtengeri hatalom kiépítését jelentette, amelynek stratégiai alapelve az volt, hogy a brit tengeri haderőt inkább az ellenséges vizeken kell érvényesíteni, s nem a brit vizeken, *az ellenséges partokat kell stratégiailag brit partoknak tekinteni*: ez a „vég és határ nélküli” terjeszkedés tengeri változata. Profitszerzési célú béke volt ez, melyhez humanitárius

lépések – a kalózkodás és a rabszolgaság felszámolása, valamint a kereszténység és az oktatás terjesztése – is kapcsolódtak. A tizenkilencedik századi Brit Birodalom legalább annyira alapozott az erőszak hivatalos alkalmazására, mint a tengeri kereskedelemre és az ipari vezető szerepére (Gough 2014. 2.).

A *Pax Americana* azoknak – az idők során változó – vízióknak és külpolitikai stratégiáknak a lényege, amelyekkel az Egyesült Államok az első világháborút követően kialakult, majd 1945 után megszilárdult liberális hegemoniáját egy új világrend alapjává tette. Az amerikai birodalmi terv megvalósításának több koncepciója is kifinomlódott; idesorolható, például, Roosevelt One World-koncepciója³ vagy a többi regionális békerendszer „központi” amerikai felügyeletének koncepciója. Lényegében Roosevelt dolgozta ki annak az integratív nemzetközi rendnek a koncepcióját, melyben az Egyesült Államok az Atlanti Charta és a Bretton Woods-i egyezmény révén a birodalmi hegemonia egy új módját alakította ki. Ebben lemondott a korábbi birodalmakra jellemző területgyarapítás céljáról, és azt azzal a befolyással helyettesítette, amely a liberális kapitalizmus globalizációját jelenti lényegében, és amelyet több szerző is a „meghívásos birodalomként” (*empire by invitation*) nevezett meg (Cohrs 2018).

A *Pax Sovietica* a bolsevizmus állami terjesztésével alakult ki. Bár kezdetben Lenin irtózott – ideológiai értelemben – az imperializmustól, a bolsevik rokon diktatúrák terjeszkedő szövetségének a gondolata hamar kialakult. A *birodalmi bolsevizmus* valós története az 1939-es Sztálin–Hitler-paktummal kezdődött, amely Kelet-Európa felosztásának tervét tartalmazta, és amely lehetővé tette, hogy a sztálini Szovjetunió megszállja a balti államokat (Litvániát, Észtországot és Lettországot),

3 Roosevelt republikánus versenytársa az 1940-es választásokon, Wendell L. Wilkie 1942 augusztusa és októbere között egy repülővel körbejárta a Földet, megkerülte az Egyenlítőt, számos megállót tett Dél-Amerikában, Afrikában, a Közel-Keleten és Ázsiában, majd hazarepült Szibérián és a Jeges-tengeren keresztül. Utjáról egy könyvet írt, amely hatalmas siker volt Amerikában. A siker magyarázata az amerikai szemlélet háborús megváltozásában rejlik. Pearl Harbor és a Japánnal való tengeri ütközetek nyomán a világ azon színterei, melyek korábban távoli és egzotikus helyek voltak csupán, hirtelen a felelősségvállalás fontos színterei lettek az amerikaiak szemében. Az EÁ felfedezte a „globális délt”. Ebből a felfedezésből nőtt ki az Angol–Amerikai Atlanti Charta gondolata, majd a globális dél megsegítésének célja, ami az amerikai hegemonia kiterjesztésére irányuló törekvést készítette elő. Tehát az Egyesült Államok „világcsendőri” szerepfelfogása itt körvonalazódott (lásd Manela 2022).

továbbá Besszarábiát, és előirányozta Lengyelország felosztását is. A háborút követően Kelet-Európa paktumszerű felosztása befolyási övezetekre folytatódott, és így a Szovjetunió egy szovjet birodalmat hozott létre, amelyen belül a szovjet modell ideológiai és uralomtechnikai modelljei honosodtak meg a paktum által szovjet befolyási övezetbe sorolt államokban. A modell fenntartása 1989-ig szavatolta a hidegháborús egyensúlyt.

Az egyetemes békére épülő birodalmi eszme tehát végigkíséri a történelmet, és elsősorban a nyugati népek történetében formálta ki és gerjesztette azt a kollíziót, amely a *nemzetállam versus birodalom kettősségben való tipológiai gondolkodást megalapozta*. Ebben történet-filozófiai értelemben a keresztény univerzalizmusnak volt alapozó szerepe: a kereszténységnek Róma államvallásává válásával a Pax Romana eszméje továbbörökítődött, átszállt a római civilizáció romjain kialakult nyugati államokra.

A Szent Római Birodalom terve (az egyetemes keresztény birodalom megvalósításának különböző középkori tervei) folyamatosan ütközött azokkal az államalakítási kísérletekkel, amelyekből később Nyugat-Európa első nemzetállamai kialakultak. Az ütközések eredményeképp a hatalmi egyensúly csak a protestantizmus hatására billent át igazából azoknak az államkezdeményeknek a javára, amelyekből a modern nemzetállamok majd kialakultak. Ennek az átbillenésnek a fontosabb mozzanatai: a Biblia lefordítása a „nemzeti nyelvekre” a könyvnyomtatás felfedezésével, az angol-anglikán egyház függetlenségének a kinyilvánítása 1534-ben, majd I. Erzsébet győzelme 1588-ban a spanyol katolikus birodalmi flotta fölött, a kálvinista holland tartományok lázadása a katolikus birodalom ellen (az Utrechti Unió létrejötté 1579-ben, majd a katolikus Habsburg király trónfosztásának és a függetlenségnek a kiáltása 1581-ben).

Az európai katolikus–protestáns vallásháborút lezáró vesztfáliai béke (1648) valójában mégsem csupán a katolikusok és protestánsok közötti új erőegyensúlyt szentesítette, hanem az újonnan felemelkedő nemzeti államok (köztük a katolikus Franciaország, a kálvinista Hollandia és a lutheránus Svédország) státusát, állammodelljét is sikeressé tette Európában. Ez visszaszorította, bár nem számolta fel a katolikus spanyolok és németek által képviselt birodalmi terveket.

A protestáns államok és Anglia új irányt szabtak az európai államok újjáépítéséhez, és ezt Hazony szerint (2019. 30–31.) két alapelv szabta meg: 1) a *legitim kormányzathoz szükséges erkölcsi minimum*, ami

azt jelenti, hogy „a jogosan uralkodó király annak kell szentelje életét, hogy megvédi népét, családjait és tulajdonát, igazságot szolgáltat peres ügyeikben...”; 2) *a nemzeti önrendelkezés joga*: annak a joga, hogy a nemzeteket saját alkotmányuk és egyházuk alatt kormányozzák, idegen hatalmak beavatkozásától mentesen.

A vesztfáliai békével kialakult tehát Európa nemzetállami tartó-szerkezete, azonban a birodalmi törekvések nem haltak el, a modernség körülményei között új lendületet és új, modernizációs kereteket kaptak.

II.3. Államtan és geopolitika

Mindazonáltal a kérdés, hogy a nemzetállam és a birodalom két államtípus-e, avagy a világrend két meghatározottsága, továbbra is fennáll. Sőt, újrafogalmazódik az európai modernség körülményei között. Érdemes közelebbről is megvizsgálnunk ezt két diszciplína, az *államtan* és a *geopolitika* nézőpontjából is.

A modern államelméletben két jellegzetes – ámbar ritkán ütköztetett – álláspont létezik (lásd Takács 2011b. 126–127.). Mindkettő az állam és közhatalom összefüggésére összpontosít.

Az első szerint a modern állam a közhatalom korábban kialakult formáinak történelmi folytatása az újkori európai társadalomfejlődés viszonyai között. Eszerint az első államok több ezer évvel ezelőtt, az ókori Közel-Keleten, Ázsia bizonyos térségeiben, illetőleg Észak-Afrikában jöttek létre, s a történelmi fejlődés későbbi korszakaiban – a hűbériség és rendiség idején, majd az újkorban – az adott feltételeknek megfelelően alakultak. Ez azt az államfelfogást tartalmazza, amely szerint az állam az emberek együttélésének a civilizációs fejlődés csaknem mindegyik korszakát (és helyszínét) végigkísérő formája.

A második álláspont szerint az állam olyan újkori közhatalomforma, mely Európa különböző régióiban, némileg eltérő módon a 15–17. század folyamán alakult ki. E nézet hívei úgy látják, hogy az újkori állam (melynek fogalmát az európai nyelvek többsége a latin *status* szóból vezette le) lényegesen különbözik a közhatalom korábbi formáitól, így például Mezopotámia városkirályságaitól, az egyiptomi, ázsiai vagy dél-amerikai despotikus birodalmaktól, az ókori görög poliszoktól, a római impériumtól, valamint a középkori regnumoktól (királyságoktól). E különbség

megállapítása lényegében azt fejezi ki, hogy az „állam” fogalma csupán az újkori európai (majd Európából exportált) közhatalomformák gyűjtőfogalma, és a korábbi politikai entitások – a poliszok, impériumok, regnumok stb. – más természetűek (Takács 2011b. 126–127.).

Az államelmélet e két szemlélete kihat arra is, hogy miképp látjuk, hova helyezzük el a *birodalom* (impérium) fogalmát.

Az első megközelítésben a birodalmak is az államiság egyik, történelmileg kialakult formáját képezik; sajátosságaik legtöbbször csupán a méretükből és a közhatalom megszervezésének néhány sajátos módjából erednek. Persze az már a korai államteoretikusok számára is világos volt, hogy a méret kérdése nem csupán az államterület fizikai kiterjedtségének a kérdése, hiszen a terület mérete kihat a politikai és jogi rend tartalmi vonatkozásaira is. Montesquieu tézise ehhez kapcsolódóan az volt, hogy „a köztársaság természetéhez tartozik, hogy területe kicsiny legyen”, miközben a közepes államok szükségképpen arisztokráciák, a nagyok pedig monarchiák. Rousseau ezt a tételt azzal egészítette ki, hogy a birodalmi méretű, vagyis nagy kiterjedésű államok (például Oroszország) szükségszerűen zsarnokiak.

Ugyanehhez a megközelítéshez sorolható az a koncepció is, amely az „államszerű” entitások sokaságát egyfajta történelmi fejlődési sorban próbálja elhelyezni. Takács Péter ilyen „sorként” vizsgálja a városállam–országállam–területi állam–birodalom négyest (Takács 2023. 188–214.). Ebben a birodalom olyan „államszerű képződmény”, amely nagyon különböző formákkal rendelkezik a különböző korokban. Az antik korszakban a hagyományos birodalom leginkább a görög poliszok ellentétéként tűnik fel: míg a görög városállamok kis területen működő, jól szervezett-szabályozott politikai autonómiát jelentettek, a birodalmak nagy területi kiterjedésű és nagy lélekszámú, történelmileg viszonylag tartós államszerű politikai keretek, melyek önállóságukat elveszített államokat vagy államisággal sosem rendelkező területeket fogtak össze, jóval esetlegesebb szervezéssel. Az ókori birodalmak terjeszkedésének egyik tipikus jegye volt, hogy „civilizációt” terjesztettek nem civilizált területeken, azokat mozgó, táguló limeseik révén lépésről lépésre kebelezték be (ahogy az ókori egyiptomi vagy római birodalom története mutatja).

Az európai középkorban a birodalom fogalma a bővülő szövetségek, konföderációk felé tolódott el. Ez nem azt jelenti, hogy e felfogásban megszűnik a birodalom alapvető definíciós jegye, a *határtalansága* – itt inkább arról van szó, hogy a *határtalanság* immár másképp jelenik

meg. Ami abból adódik, hogy a birodalmi terjeszkedésre immár nem egy civilizáció terjeszkedéseként kerül sor (egy nem civilizált terület lépésenkénti bekebelezésével), hanem egy már korábban politikailag is megformált (politikai szerkezettel is bíró) tér felé történő egyesítő-integráló mozgással, vagyis a politikai egyesítés dimenziójában történő bővítéssel. Itt viszont a Karoling Birodalom vagy a Német-római Szent Birodalom alakulása a példa.

Végül, az újkori modern birodalmak tekintetében viszont az az értelmezés érvényesült, hogy ezek a birodalmak is *statusok*, azaz olyan államok, amelyek az „átlagos” államokhoz képest csupán nagyobb hatalommal, befolyással rendelkeznek a nemzetközi életben. Ebben a megközelítésben viszont a birodalom „határtalansága” (ahogy ezt a birodalmak lényegének megragadásakor tételeztük) mint létének folyamatos kérdése ismét átfogalmazódik, és az állam olyan „viselkedéseként” jelenik meg, amelyben a területszerzési logika folyamatos és domináns, de úgy, hogy a modern birodalmi államok esetében a területbővítés, illetve területi befolyás növelése már konstans karakterjeggye, szemben a nem birodalmi – vagyis nemzeti – államokkal, amelyeknél *a területi bővítés kérdése az államélet eseti és esetleges eseményeként jelenik meg*.

Takács (2011a. 66.) szerint az államok általában vett területszerzési törekvéseit ösztönözhetik a) a gazdasági érdekek, b) a tengeri kijáratok megszerzése, c) a biztonsági érdekek, d) belpolitikai okok, e) a legitimitáció hagyományos szempontjai (például örökösödési kérdések), f) a korábban elhódított vagy elcsatolt területek visszaszerzése, g) a vallási megosztottság, valamint h) a hatalom presztízsszempontjai.

A gazdasági érdekek területszerzési ösztönzésként kétségtelenül a leggyakoribbak közé tartoztak a történelem során. Hódítási események gazdag adattára igazolja ezt: az inkák aranya, a dél-afrikai gyémánt, a közel-keleti olaj, az ukrán csernozjom mind olyan előnyöket ígértek, amelyeket egyes államok erő alkalmazásával is hajlottak megszerezni. A gazdasági ösztönzés ugyanakkor közvetett formákban, földrajzi megfontolásokkal keveredve érvényesült. Az államhatárok tengerekig való kiterjesztésének látszólag „földrajzi megfontolású” törekvése a hajózást és a kereskedelmet szolgálja. Ugyanakkor a területszerzésben a földrajzi megfontolások biztonsági érdekeket is takarhatnak. A trianoni rendezésben például a Romániának Magyarország kárára biztosított nyugati határsáv nem csupán a győztesek gazdasági-mezőgazdasági érdekeit elégítette ki, hanem a biztonságpolitikaiakat is;

a Temesvár–Arad–Nagyvárad–Szatmárnémeti vasútvonal Romániához való csatolása ezt a biztonságpolitikai nézőpontot jeleníti meg. A belpolitikai okok között a leggyakoribb az, amikor valamely belső erőcsoport expanzióval – az államhatárok kiterjesztésével – akarja megoldani a belső ellentétet. De lehetséges az is, hogy egy állam vezetőit a hatalmi presztízs, a *gloire* vezeti, jöllehet, ezek a – belpolitikainak tekinthető – motivációk a biztonsági érdekekhez képest csupán másodlagosak.

Ezek a területszerzési indokok a nemzetközi élet alkalmosszerűségeihez kötődően megjelennek a modern birodalmak életciklusaiban is, azonban *birodalmivá a terjeszkedéseket a konkrét indokok mögött (vagy előtt) kifejtett, valamely – az előbbiekben már érintett – pax-ideológiák megjelenése teszi.*

Ha a pax-ideológiák és a terjeszkedési érdekek szorosabb összefüggéseit kutatjuk, akkor viszont nem az államtani, hanem a geopolitikai nézőpontú vizsgálatok a célra vezetőbbek.

A geopolitikai gondolkodás⁴ állam és föld, állam és tér sajátosan szervesnek felfogott összetartozásából indul ki, ezt a kapcsolatot tekinti elsődlegesnek, és nem a közhatalom intézményesülésének körülményeit.

A geopolitika fogalmát folyamatosan újradefiniálják a kérdéskörrel foglalkozó szerzők, ezért helyesebb talán, ha nem a geopolitika fogalmáról, hanem *geopolitikai szemléletről* beszélünk. Ebben a szemléletben a hatalom és a tér viszonya kerül előtérbe, mégpedig úgy, hogy a földrajzi tér kiegészül a politikai gondolkodást, az egyes állampolitikákat formáló szellemi, vallási vagy akár a képzeletbeli (szimbolikus) terekkel is. Bárdos-Féltoronyi (2006) szerint erre a szemléletre a *térlét* kifejezés fejezi illik: térről nem beszélhetünk társadalom nélkül, ugyanakkor a társadalmi lét sem képzelhető el tér nélkül, emellett viszont a tér nem képzelhető el idő nélkül sem, tehát a geopolitika a hatalom, a tér (az államok földrajzi tere elsősorban) és az idő (a társadalmak történelmi ideje) közötti kapcsolatot vizsgálja. A (történelmi) idő tényezője azért is fontos, mert a hatalmi viszonyok változásai miatt mind a tétek és tényezők, mind a geopolitikai szereplők hatalmi helyzete folyamatosan változik, állandó mozgásban van. Mindezt a geopolitika klasszikusa, Ratzel a következőképpen fejti ki: „Az ember nem képzelhető el a föld

4 Magát a *geopolitika* terminust 1899-ben a svéd Rudolf Kjellén alkotta meg, de a fogalom kialakítása megelőzte a terminust. Friedrich Ratzel német geográfus már korábban olyan összefüggésben fejtette ki politikai földrajzát, amely később a geopolitika klasszikusai közé emelte őt.

nélkül, és ugyanúgy az ember legnagyobb földi műve – az állam sem. [...] Az államnak a földből kell életet merítenie.” A föld „politikai megszervezése” által „az állam organizmussá válik, ahová aztán a Föld egy bizonyos része beköltözik, hogy aztán az állam sajátosságai létrejöjjenek a nép és föld sajátosságaiból” (Ratzel 1999. 163.). Ebben a megközelítésben az állam egy „organizmus”: élő emberek (a nép) és a föld szoros kapcsolata; és „minél fejlettebb egy állam, annál inkább fogja egész fejlődése azt eredményezni, hogy kinövi szerves alapjait” (Ratzel 1999. 165.).

Az organikus állam koncepciójának megfogalmazásával a geopolitika *szociáldarwinista* irányt vett: megágyazott az államok közötti viszony olyatén felfogásának, amelyben az államok egymás között a biológiai fajok élőhelyekért, életterekért folytatott küzdelmének sajátosságai szerint viselkednek, ennek megfelelően terjeszkednek.

A másik irányzat, a *geostratégiai*, melyet az angolszász iskola (Alfred Mahan, Halford Mackinder, Nicholas Spykman, Alexander de Seversky, Henry Kissinger, Georg Kennan stb.) képviselt, nem a szárazföldi terjeszkedés (az organicista német megközelítés kiindulópontja), hanem a tengeri útvonalak fölötti uralom (előbb brit, majd amerikai) koncepcióját tekintette szemléleti alpnak.

Mindkét geopolitikai szemléletben az államok térbeli befolyásának változása, növekedése volt a fókuszban, és ebből adódóan a határok fontossága, valamint megkérdőjelezésüknek 19. századi folyamatos gyakorlata lett a fő vizsgált kérdés.⁵ A birodalmak léte ezekhez kapcsolódik: hogyan valósul meg „a határok nélküli uralom”, a „birodalmi béke”, miközben a határok létezése és fenntartása a nemzetközi rend egyik alapelve?

A két geopolitikai szemlélet alapján Böröcz és Sarkar (2012) a birodalmakat is két egymástól világosan elkülöníthető kategóriába sorolja. Az egyik, időrendileg is korábbi típus a *kontinentális birodalmak*: valamennyi 16. század előtt létrejött birodalom kontinentális volt. A másik

5 Dodds (2007. 26–28.) szerint három tényező járult hozzá a geopolitika különálló témává válásához: 1. a gazdasági nacionalizmus és a kereskedelmi protekcionizmus erősödése; a birodalmi európai államok (Nagy-Britannia és Franciaország) nyugtalansága az Egyesült Államok kereskedelmi hatalomként való felemelkedése miatt; 2. a császári hatalmak agresszív terjeszkedése Afrikában, Nagy-Britannia és Franciaország összecsapása Észak-Afrikában, Nagy-Britannia és Oroszország konfliktusa Közép-Ázsiában; 3. végül az egyetemek növekedése és a földrajz mint tudományos diszciplína létrehozása új lehetőségeket teremtett a tudósok számára a téma tanítására és kutatására.

típus, a *tengereken átívelő birodalmak*, a kapitalizmus világrendszerének idején jött létre.

A *kontinentális birodalmak*ban a politikai hatalmi hálózatok térbeli struktúrája egy „papíron szétfutó tintapacnira” emlékeztet: a különböző alkotórészek között hosszú, közös határok vannak. Az ilyen birodalmak területük koncentrikus szerkezetbe szervezésére törekszenek, melyben a hatalmi piramis csúcsa a földrajzi középpontban helyezkedik el, így aztán a birodalmi hatalom székhelyétől mért földrajzi távolság általában a birodalmi hierarchiában elfoglalt viszonylagos pozíciót is mutatja. A határok elmosódottsága, meghatározatlansága nem jelent akadályt a birodalom irányítása számára (a külső határ, a *frontier* elmosódottsága épp a terjeszkedési potenciál kifejezője).⁶ A birodalommal kapcsolatos döntések a központban, a birodalom peremrészétől távol születnek.

A *tengeren átívelő birodalmak* a modern kapitalista világrendszer által létrehozott, új típusú birodalmak (amelyek mellett több kontinentális birodalom továbbra is fennmaradt). E birodalmak lényegében véve területileg egymástól távol levő, történelmileg egymástól élesen különböző társadalmak között létrehozott alárendeltségi kapcsolatokra épülnek. Működtetésük meghatározója, hogy központjukban az a társadalom áll, amely a birodalmi alárendelést eltervezi és kierőszakolja, a másik végén pedig az a társadalom, amely a gyarmati terjeszkedéssel járó erőszakot elszenvedi. A birodalmi központok széles körű kapcsolatot tartanak fenn gyarmataikkal, ezzel szemben a gyarmatok elszigeteltek maradnak, és közöttük kevés közvetlen kapcsolat van – azokat is a központ bonyolítja. A technikai fejlődés a szállítások – különösen a hajózás területén – kulcsszerepet játszottak a tengereken átívelő birodalmak létrejöttében. A technológiai fejlődés ugyanakkor nem ad teljes magyarázatot e kapitalista birodalmak létrejöttére. A tengereken átívelő birodalmak a kereskedők és az óceánparti kisebb nyugat-európai királyságok szövetségével jöttek létre, és olyan tényezők együttes hatásának tudhatók be, mint az, hogy a feljövő nyugat-európai (nemzet)államok képtelenek voltak létrehozni nagy és geopolitikailag jelentős kontinentális birodalmakat.

A tengereken átívelő birodalmak hálózata – amely között legfejlettebb a Brit Birodalom volt – az egész világra kiterjedő, gazdasági, katonai, felderítéssel kapcsolatos ismeretek birtokába juttatta az európai központokat. Ennek a jelentősége abban áll, hogy e tengeren átívelő

6 A *frontierről* lásd alább, a IV.1. alfejezetet.

birodalmak, miután elvesztették birodalmaik jelentős részét, megmaradt kapcsolati tőkéjük alapján a befolyással élésnek olyan kapacitásait tudták megőrizni, ami a birodalomépítésnek egy új eszközrendszerét, az úgynevezett *soft power*t vetíti előre.

III. A NEMZETÁLLAMOK MODERNSÉGE

III.1. A nacionalizmus ideológiai karanténja

A nemzetállamok kialakulásának vizsgálatakor nem lehet eltekinteni attól, hogy van a nemzeti létmóddal kapcsolatosan egy fontos fogalom, a *nacionalizmus*, amely eszmétörténetileg és ideológiailag rendkívül megterheltté és – ebből következően – többjelentésűvé vált. Anthony Smith szerint a „nacionalizmus” kifejezést négy fő értelemben használják:

1. jelenti a nemzetek kialakulásának általános – történeti – folyamatát, melyet *nemzetépítésnek* is szoktak nevezni;

2. jelenti a *nemzeti* érzést vagy a nemzethez tartozás érzését, attitűdjét vagy tudatát és az annak jólétére, erejére és biztonságára való törekvést;

3. jelentheti a *mozgalmat*, amely a nemzeti státusz elérését vagy fenntartását (annak minden velejárójával) tűzi politikai célként maga elé, mozgalmat, mely magába foglalja e politikai célok elérésére létrehozott egy vagy több szervezetet is; végül

4. jelent *tant* vagy tágabb értelemben vett *ideológiát*, mely érdeklődése középpontjába a nemzetet helyezi (Smith 1995. 9.).

A második világháborút követően azonban a közbeszédben és az értelmiségi közgondolkodásban a *nacionalizmus ideológiaként* való értelmezése vált dominánssá, mégpedig az elit gondolkodásának azon átformálásával, amelynek eredményeként a német náciizmus a minden gyűlölködésbe áttűnő nemzeti érzés közvetlen következményeként tűnt fel. Hazony azonban másképp értelmezi mindezt: „Annak ellenére, hogy a »nemzeti« kifejezés szerepel a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt nevében, Hitler nem a nacionalizmust képviselte” (Hazony 2019. 45.). Ő igazából egy német birodalmat (a Harmadik Birodalmat) igyekezett megalapítani a zavaros weimari periódust követően, amelyet a német nemzetállam megteremtésének lenézendő periódusaként tartott számon, vagyis olyan korszakként, amelyben a német birodalmi örökséghez képest „dekadens”, kiiktatandó angol és francia minták próbáltak teret nyerni a német nép felett.

Hitler egyértelműen a német birodalmak „határok nélküli uralomra” való törekvését tartotta céljának.⁷ Ebben benne van a Szent Német-római Birodalom egyetemes uralmi öröksége (III. Frigyes mottójában szerepel az, hogy *Austriae est imperare orbi universo*, vagyis hogy „Ausztria sorsa, hogy uralja a világot”), de a Második Birodalom, II. Vilmos német császárságának azon törekvése is, hogy – követve a Brit Birodalom mintáját – kialakítsa a németek gyarmatbirodalmát. Mindez levezethető a német államfejlődés sajátosságaiból is, a központosító funkcióját elvesztő Német Császárság Bismarckig ápoló fikciós tervéből.⁸

A második világháborús győzelem tulajdonképpen a független nemzeti államok önrendelkezésének a helyreállítását jelentette. De ugyanekkor vált uralkodóvá az a felfogás is, amely a nacionalizmus mögött rejlő nemzetépítési törekvések diszkreditálására irányult, és ennek érdekében a ’nacionalizmus’ kifejezést annak minden jelentésével ideológiai karanténba zárta. Ennek két, egymástól nyilván nem független okát nevezhetjük meg: 1. a liberális imperializmust és 2. Európa szimbolikus földrajzának átalakulását.

A *liberális imperializmus* második világháború utáni kezdetét Hazony az antinacionalisták megjelenéséhez kapcsolja. A nyugati liberálisok egy jó része – akik az antinacionalizmust felkarolták – abból indult ki, hogy a zsidók elpusztításának szörnyű programja Hitler túlhajtott nacionalizmusából ered, vagyis egy olyan eltorzult nemzeti érzésből, amely mögött egy téves, rossz irányú – és ebből következően: megakadályozandó – nemzetépítési folyamat áll. Azonban a világháború szörnyűségeinek a félreértése (hogy az Hitler nacionalizmusából és nem birodalmi törekvéseiből ered) még nem magyarázza, hogy miért maradt az antinacionalizmus domináns irányzat a második világháborút követően.

A dominanciát Hazony a liberális imperializmus azon konszolidációjához köti, aminek motorja az európai egységesülés volt (Hazony

⁷ Vö. Hett 2021.

⁸ Norbert Elias diagnózisa szerint Németországban a hatalom súlya a császári integráció felső szintjétől lassan a kis fejedelemségekre helyeződött át. Ebben a dezintegrációban a harmincéves háború katasztrófája jelentette a mélypontot, ettől kezdődően „a német állam strukturális gyengesége újra és újra bemasírozásra ingerelte a szomszédos államok csapatait, ami viszont a németek körében váltotta ki azt a reakciót, hogy istenítsék, vagy legalábbis nagyra értékeljék a katonás tartást és hadi cselekedeteket” (Elias 2002. 10.). A gyengeségnek és a militarizmusnak ez a sajátos ötvözte jelentette, Elias szerint, azt a történelmi táptalajt, amelyen a náciizmus megjelent.

2019. 46–49.). És ebben van egy paradoxon is, hiszen az európai egységet (melyet később egyre sűrűbben neveztek föderális egységnek) tulajdonképpen nem a politikai liberálisok, hanem a kereszténydemokraták kezdeményezték: Robert Schuman, Konrad Adenauer, Alcide de Gasperi a világháború utáni kereszténydemokrácia kimagasló politikusai voltak. Azonban ők az európai béke iránti mély elkötelezettségből alapozták meg az egység első intézményrendszerét, és a kereszténydemokrácia akkori első tézisei közül a szubszidiaritás elve tűnt annak, amelyről azt gondolhatták, hogy helyettesíti a nemzeti szuverenitást és önrendelkezést.

Adenauert náciizmusellenessége vezette ahhoz az elképzeléshez, hogy Németországot a nemzetállamok vesztfáliai rendszerének felszámolásával lehet korlátozni abban, hogy birodalmi túlsúlyát az európai nemzetállami mezőnyben folyamatosan újratерemtse. De az új európai egységterv mögött mégis ott rejtőzött a német univerzalizmus régi béke-terve, amely Immanuel Kantot is inspirálta. Az *Örök béke* (1795) alaptézise szerint az egyetlen helyes – racionális és etikus – kormányforma az, amelyben az európai nemzetállamok lemondanak önkormányzásukról egyetlen (európai) kormányzat kedvéért, amely aztán kiterjed az egész világra. Kant egy olyan eszmei hagyományra alapozott e tézisével, amely mögött a Német Nemzet Szent Római Birodalmának a hagyománya áll.

Az *Örök béke* által előrevetített nacionalistaellenes paradigma a harmincéves háborúban győztes vesztfáliai (nemzetállami) paradigma helyébe kívánt lépni, de sokáig pusztán ideál maradt. A vesztfáliai paradigma az 1800-as években még addig a pontig terjedhetett ki, hogy sokan hihették: egy egész világra érvényes rendezőelvről van szó. Ezt látszott igazolni a 19. században a nemzeti önrendelkezés egy egész sikersorozata. 1822-ben Görögország független nemzeti állammak kiáltotta ki magát, 1848 számos nemzet számára hozta el a függetlenséget (vagy az önrendelkezés kollektív élményét), majd sor került Olaszország egyesítésére. És ez folytatódott a 20. század első felében is (vö. Hazony 2019. 183–184.).

Ugyanakkor Kant 1795-ös kiáltványa a felvilágosodás örökségeként előkészítette, majd felerősítette a nemzeti önrendelkezés kritikáját is, amely szerint – Kant megfogalmazásában – a nemzetek önrendelkezése nem más, mint „a vadak ragaszkodása törvénytelen szabadságukhoz” (idézi Hazony 2019. 184.).

Ez a felfogás lett a mai liberális imperializmus alapja. Imperialista jellege abból az univerzalizmusból következik, amely hasonlóságot mutat

– mint Hazony (2019. 50.) írja – a babilóniai királyok, a római császárok, a katolikus egyház, a marxisták azon vízióival, hogy hozzák el a világ számára a békét és gazdasági felvirágzást a határok felszámolásával és az emberiség egységesítésével.

A liberális imperializmus szükségszerű politikai aprópénzre váltása mindazonáltal világpolitikai kontextustól függő irányzatokra bontotta e szép víziót. A kommunista blokk bukása után egy olyan stabilnak tűnő keret alakult ki, amelyben a liberális imperializmust két nemzetközi szervezet támogatta, sajátos munkamegosztással. Az ENSZ Biztonsági Tanácsa megteremtette annak lehetőségét, hogy az Egyesült Államok legitim módon beavatkozó katonai erőt mozgósítson ott, ahol a „demokrácia” és a „jogállamiság” helyreállítása ezt megkívánja. Az Egyesült Államoknak európai szövetségeseivel konzultálva – kiket az Európai Unió intézményei képviseltek – kialakította az egyoldalú amerikai fellépésen alapuló világrendet, amely az ukrajnai háborúig biztosította a liberális imperializmus működésének nemzetközi kontextusát. A két nemzetközi intézmény közül az Európai Unió természetesen nem rendelkezik a közvetlen (katonai) beavatkozásnak azzal a kapacitásával, amellyel az Egyesült Államok viszont bír. Mindazonáltal az Európai Unió intézményeinek fontos szerepe van, mivel a „jogállamiság” kánonjainak definíciós hatalmával rendelkezik, tehát sikerült a „morális nagyhatalom” pozícióját megszereznie ebben a világrendben. És ez a munkamegosztás, amely a katonai és morális hatalom között kialakult, még nem is új: a középkori keresztény univerzalizmus ama korszakának a vitái, amelyek az uralkodók és a pápa között folytak le, egyfajta előzményeknek tűnnek. Hazony (2019. 51.) ki is bontja e párhuzamot: a mostani vitában az „uralkodó” – a hegemon, az Egyesült Államok – ahhoz ragaszkodik, hogy a politikai és katonai központnak Washingtonban kell lennie, de a „pápai szerep” eközben inkább az ENSZ-hez, de főleg az Európai Unió igazságügyi intézményeihez került.

Tehát a liberális imperializmusnak ez a „katonai–pápai” szereposztása a kommunista rezsim bukása után alakult ki, és ennek teológiája a „jogállamiság” fogalma körül bomlott ki. Érdemes ezt összevetni a liberális imperializmus korábbi kontextusával, amely nagyjából a hidegháború korszakát fogta át, és amelynek központi fogalmai a „demokrácia” és a „szabad választások” voltak. Ugyanakkor e két liberális kontextust az „emberi jogok” centrális dogmatikája össze is kapcsolja. (Bár fontos különbségek is vannak az „emberi jogokkal” kapcsolatos

értelmezői hatalom alakulásában: míg a hidegháború korszakában, de főleg a Helsinki Záróokmány 1975-ös elfogadását követően az „emberi jogok” klasszikus koncepciójának és korpuszának az érvényesítése állt az előtérben, addig a mai ideológiai küzdelemben már az „emberjogi” katalógus parttalanná tétele a fő kérdés.)

De akármelyik kontextusát vesszük is a liberális imperializmusnak, a fő cél folyamatosan újrafogalmazódik: a nemzeti partikularizmusok letérése annak érdekében, hogy a liberális elvek töltsék meg – azonos módon, mindenütt – a politikai intézményeket.

Érdekes módon jelzi Európa *szimbolikus földrajza* is a nacionalizmus ideológiai felhasználását és sommás elutasítását. A szimbolikus földrajz magyarázó érvényű a tekintetben, hogy a térségi viszonyok mögött milyen uralmi viszonyok rejlenek. Az első nagy hatású munka, amely erre a felismerésre alapozott, Edward Said híres, *Orientalizmus* című műve, amelyben a Kelet (Közel-Kelet) fogalmát egy hatalmi viszony kifejeződésének tekintette: „Az orientalizmus [...] nem egyéb, mint a Kelet meghódítását, átformálását és a felette való uralom megszerzését célul kitűző nyugati viselkedésminta” (Said 2000. 12.).

Nyugat- és Kelet-Európa foglmainak a megalkotása is olyan eredménynek tekinthető, amelyben szerepet játszott a szimbolikus földrajz mint a rejtett hatalmi viszonyok szimbolikus megjelenítése. Természetesen van egy régi és több szálon is futó vita, amely Nyugat-Európa (viszonylag kanonizáltabb) fogalmát Európa „keletibb” térségeivel állítja szembe, és amelyben definíciós viták folynak Kelet-Európa, Közép-Európa, Kelet-Közép-Európa vagy éppen Délkelet-Európa fogalmáról. E viták egyrészt társadalmi-strukturális karakterjegyek meghatározásával próbálják lehatárolni a különböző „keletiességeket” Európában, ami mögött viszont felsejlenek azok a nyugati szemléletek, amelyek mind „felsőbbiséget”, uralmi relációt próbálnak építeni.

Mindez a nemzeti mibenlét, a nacionalizmus társadalomtudományi konceptualizálásában is kifejeződik. Hans Kohn amerikai zsidó történész 1944-ben, a liberális imperializmus második világháború utáni korszakának kezdetén a nacionalizmuselméletek egyik klasszikus művének számító könyvében (Kohn 1944) megfogalmazta tézisé a nyugati és a keleti nacionalizmusok ellentétéről. Különbséget tett a nacionalizmus racionális megegyezésen, a polgárok szabad döntésén alapuló, első-sorban az angolszász világot jellemző „nyugati” formája és a német romantikusok által megfogalmazott – vérségi kapcsolatokon és nyelvi

összetartozáson alapuló – „organikus” nemzetfelfogás között, amelyet „keleti” nacionalizmusnak nevezett, és amely szerinte a teljes Rajnától keletre eső térségre jellemző. Kohn ugyan a különbségtételt szociológiai összefüggésben próbálta megragadni: a „nyugati”, „jó”, racionalista nacionalizmus nem más, mint a fejlett öntudattal rendelkező polgárság nacionalizmusa, miközben az „etnikai”, „keleti”, „rossz” nacionalizmus az elmaradott, gyengén polgárosodott kelet-európai társadalmak sajátja. Viszont ezzel ideologizáló keretbe is helyezte a nacionalizmus felfogását. És ebben nem csupán Kelet-Európa uralmi leminősítése vehető észre, hanem – főleg az utólagos fejlemények fényében – a Nyugat poszt-nacionalis korszakának az előkészítése is. A nacionalizmus racionális meg-egyeztetések közé terelése ugyanis az univerzalista fordulatot készítette elő a nemzetfelfogásban; a „nyugati” nacionalizmusok „racionalizmusa” jó kezdetnek bizonyult a liberális birodalom eszmei felépítéséhez. Fontos azonban észrevenni, hogy immár nem a Kant által vízióba öntött világkormány céljáról van szó: a liberális birodalmi tervek ezen az eszmei szinten kezdtek reálpolitikaibbá válni, amint az Habermasnál is olvasható: „a transznacionalizmust egy világkormány nélküli, globális hazai politikaként” kell elgondolni, amely „egy olyan világszervezet kereteibe ágyazódik be, amely rendelkezik a béke megteremtéséhez és az emberi jogok végrehajtásához szükséges hatalommal”.⁹

III.2. A nemzetállamok eredete

Nemzet és nemzetállam: „vérrokonság”, hűségkötelék és területi identitás

Amint az előbbi fejezetben (II.) láttuk, az államok kialakulására nézve alapvetően két különböző elméleti forrás alakult ki a politikai filozófiában.

Az egyik a politikai antropológia révén formálódott ki a 19. század második felében, és két politikai szerveződési alapelv feltételezésén

9 Lásd Habermas (2006. 136.), idézi Hazony (2018. 50–51.).

alapszik: a *vérokonság* elvén és az ezt kiegészítő *területi közösség* elvén. A jellemző gondolatmenet itt az archaikus családon belüli függőleges és vízszintes viszonyok összekapcsolódása, a családból lépcsőzetes bővüléssel létrejövő politikai közösségek szerveződése, majd a terület birtokbavétele e bővülés nyomán (melyet a rokonság különböző fikcióival legitimált a bővülő közösség).

A másik inkább a nyugati gondolkodásban nyert teret azon államfelfogások révén, amelyek az előbbi modelltől eltérően nem a családi-vérségi kapcsolatot tartották elsődlegesnek, hanem a területi közösséget, amelyet a középkor európai államai legtöbbször olyan alkotóelemekből raktak, „gyúrtak” össze, amelyeket kezdetben távolról sem lehetett ígéretes társulásnak tekinteni.¹⁰ A partikuláris területi entitások egybeolvasztása csak bizonyos idő elteltével – a politikai uralom fennmaradása mellett – alakított ki valamiféle bizonytalan identitást, területi összetartozást, amelyet aztán valamelyik állami szerkezet „felhasználhatott” saját legitimációjához.

Az európai nemzetállamok genezisének értelmezéséhez mindkét megközelítést figyelembe kell vennünk.

Az antropológiai megközelítés az emberek azon motivációira tekint, amelyek intézmények létrehozására készítetik őket. Hazony (2019. 64–65.) három ilyen készítetést különböztet meg: 1. a megtorlásnak, fenyegetettségnek való kitettséget; 2. fizetség és más hasonló előnyök megszerzését; 3. az összefogást, amennyiben az intézmény céljait sajátjuknak tekintik. Ezek közül az utolsó, a harmadik az, amely leginkább stabil intézményeket tud megalapozni, mivel az embereket kollektivitásokként köti az intézményhez, és e kollektivitások fennmaradása azon alapszik, hogy tagjaikat kölcsönös hűség kapcsolja össze.

A kölcsönös hűséget alapvető konstituáló tényezőnek tekintve Hazony (2019. 67–70.) koncentrikus körökben táguló kollektivitásokat feltételez. Eszerint minden politikai rend alapköve a kölcsönös hűség köteléke révén összekovacsolódo kis intézmények: a család vagy a raj.¹¹ Ezekből épülnek fel a nagyobb méretű politikai közösségek és intézmények – leggyakrabban és legtöbb helyen a nemzetségek, amelyek azért

10 Lásd Oakeshott és Hobbes előbb idézett műveit.

11 A raj kisméretű katonai egység, melynek tagjai nem csupán személyesen ismerik egymást, de a folyamatos együttlét és együtt harcolás körülményei között az egymás közötti kölcsönös hűség kötelékét is kialakítják, mert belátják: az extrém létezés körülményei között megmaradásuknak ez a záloga.

jönnek létre, hogy biztosítsák a kollektív védelmet, kialakítsák az egymás közötti igazságszolgáltatási eljárásokat, és együtt szolgálják isteneiket. A nemzetségek ereje abban rejlik, hogy a családfők szövetsége (mely a felsorolt három intézményteremtő motiváció közül elsősorban az elsőből és a harmadikból fakad) a „családiasságból” eredő kölcsönös hűséget transzponálja a nemzetség egészére. A felnövő gyermek szinte szükségszerűen alakít ki kölcsönös hűségen alapuló köteléket a nemzetség legtöbb tagjával, még ha azok esetleg nagyobb területen szétszórva élnek is. Ennek a lojalitásnak mint érzésnek az erőssége természetesen függ az illető nemzetségre nehezedő külső veszély, fenyegetettség mértékétől is. Továbbá, a nemzetségek vezetői egyesülhetnek, hogy egy törzset alkossanak, amelynek akár több tízezer tagja is lehet. És a törzsek vezetői összefoghatnak, hogy egy „nemzetet” alkossanak.¹²

A hűség koncentrikus köreinek bővülésén túl azonban felmerül a kérdés: van-e ennek a konszolidációs folyamatnak valamilyen korlátja? Azaz: ki tud-e lépni az egyén a társadalmi létezésnek egy olyan szintjére, ahol a kölcsönös hűség kötelékei már nem léteznek, illetve már nem számítanak? Ehhez a kérdéshez Hazony két eszmefuttatást fűz.

Egyrészt felmerül az, hogy a kölcsönös kapcsolatok vérségi-rokoni jellege nem szűkíti-e le a kölcsönös hűség kialakulásának köreit. Erre a válasz az, hogy a kölcsönös hűségnek a rokoni-családi kapcsolatok csupán az ősmintáját adják, de nem jelentik korlátját is a hűség bővülésének. A biológiai rokonság nem abszolutizálható,¹³ a kölcsönös hűség kialakítható olyan kapcsolódások esetén is, amikor azok helyettesítenek korábban volt, de megszűnt, elvesztett hasonló kötelékeket. Családok befogadhatnak valamilyen tragédia folytán egyedül maradt, de kötődni akaró (védelmet igénylő) egyéneket. Sőt, a nemzetségek egész családokat fogadhatnak be, továbbá pedig „a nemzetek nemcsak külföldi személyeket és családokat fogadnak be, hanem egész törzseket, melyek valaha idegenek voltak, de már nem tartják őket annak többé” (Hazony 2019. 72.). Amint azt Maine-nél is láttuk az előbbieken (II.1.), a családból lépcsőzetes bővüléssel létrejövő politikai közösségek esetén a vérségi kötelék gyakran már csak fikció: a közös életbe – keretbe – belépő csoportok gyakran kitalálják magukról, hogy ugyanabból a törzsből

12 Hazony számára ez a konszolidációs folyamat magától értetődő, hiszen Izrael bibliai történetében az volt a fő kérdés, hogy az izraelita törzsek összefognak-e, hogy egy egységes „nemzetet” hozzanak létre (Hazony 2019. 70.).

13 Ez a darwinizmus hatását követő egyszerűsítés lenne csupán.

származnak, mint az a nép, amelybe beilleszkednek. A nemzet jóval nagyobb közössége pedig a „testvériség” metaforáját használja arra, hogy a tagjai között létező és elvárt kölcsönös hűséget a családiasság, a biológiai rokonság kötőerejével ruházza fel, jöllehet ez már jelentős mértékben fikcióvá vált a történelem során, s igazából a közös történelmi sikerek és kudarcok élménytömegét hivatott helyettesíteni. A „testvériség” kapcsán érzékelhető egyébként, hogy ez a szó az 1789-es francia, majd az 1848-as európai forradalmakat követően már sokkal inkább az egyenlősítő politikai mobilizáció jelszava, és kevésbé jelent rokoni kapcsolatokat. Vagyis azon egyenlőség megteremtésének a jelszava lett, amely nélkül a nemzeti szolidaritás nem lenne megőrizhető.

Másrészt, arra vonatkozóan, hogy a hűség koncentrikus körei meddig tágíthatóak egy közösséget konszolidáló (összetartozást fenntartó) folyamatban, vagyis hogy van-e ennek valamiféle, tisztán „méretbeli” korlátja, Hazony kifejti: észreveendő az, hogy a modern társadalmak meggyengítették a kölcsönös hűség kötelékeit, de nem tudták azt teljes mértékben helyettesíteni az együttérzés – és az együttérzés alapján kialakuló alkalmi szolidaritások – érzetével. Nemzeti szinten a kölcsönös hűség korábbi családi és etnikai formáit modern intézmények kezdték adminisztrálni, és a modernitás formai vonatkozásai ugyan jelentősen tompították (absztrakttá formálták) a hűséget, de nem számolták fel, sőt, a látszólagos gyengítés mellett növelték a hosszabb távú fenntarthatóság garanciáit.¹⁴ A birodalmi rend viszont – mivel az egész emberiségről kíván „gondoskodni” – csak nagyon absztrakt szinten tudja az emberi igényeket azonosítani, következésképpen sűrűn szembekerülhet a konkrét nemzetségek, törzsszövetségek, kollektivitások igényével. Így, miközben a birodalmi méretek esetén elhal – a birodalom hatalmánál és terjeszkedésénél fogva – a nemzetiséget, kollektivitást fenyegető külső veszély, vagyis megszűnik a külső fenyegetettségnek való kitettség, a birodalom „gondoskodása” az egyéb partikuláris igényekről – az absztrakt beavatkozások természetéből adódóan – hátrányos lehet a kollektivitásokra, s mivel ez magától a birodalomtól ered, a kölcsönös hűség kötelékének rombolását eredményezi. Vagyis: a hűség koncentrikus körei a birodalmakban már nem bővülnek, hanem elhalnak.

14 A nemzeti ünnepek hivatalos rendje vagy a nagy sportesemények kiragadták a hűség átélését és kinyilvánítását a mindennapi keretektől, azt csak bizonyos alkalmakhoz kötötték, ugyanakkor átélésüket intenzívebbé is tették.

A lényegi kérdés itt persze az, hogy a kölcsönös hűség által konstitált nagy politikai közösségekből hogyan lesz nemzetállam. Az egyik választ Hazony adja, de – mint látni fogjuk – nem ez az egyetlen lehetséges válasz.

Hazony kiindulópontként azt fogalmazza meg, hogy a politikai rend lehetséges formáit a lehetséges kollektivitások méretének két végpontjában adja meg; ezek pedig: a *birodalom* és az *anarchia* (Hazony 2019. 90–91.).

Az anarchikus rend az ismerős egyének közötti kölcsönös hűségre épül. A vezető (egy nemzetség vezetője vagy egy birtok ura – a feudalizmusban) nem egy absztrakt entitás, hanem valós egyén, akinek az elvárásai valós egyéni igényből vezethetők le, mint ahogy ő is figyelembe veszi az általa vezetettek valós igényeit, mert csak így tudja megőrizni a kölcsönös hűség kötelékét. Ez még a feudalizmusban is így volt, mert a hűbériségi viszonynak, bár nem teljesen egyenlő felek közötti viszony volt, mégis volt egy kölcsönösségi (szerződéses) jellege. Jól megfigyelhető volt ez a hűbérceremónia gazdag formavilágában (például a lovaggá ütés szertartásában), amelyekkel mindig egy hatalmasabb és egy esendőbb lépett „hűségviszonyba”, amely tehát eleve egyenlőtlenek kapcsolata volt; de a „hűség” mégsem egyoldalúan a vazallust kötelezte, mert a hűbérúr-nak is megvoltak kezdettől fogva a maga szokásszerű kötelezettségei, sőt, magának a hűbéresnek a „hűsége” is feltételes volt: függvénye volt annak, hogy a hatalmasabb partner betartja-e szerződészerű kötelezettségeit. És ha nem tartotta be, éppúgy fennállt a szerződés megszegésének esete, mintha a vazallus lett volna „hűtlen”. Tehát egyenlőtlenek viszonya volt ez a szerződéses kölcsönösség jegyében, és ez még akkor alakult ki, amikor – a korai feudalizmus körülményei között – az államiság közjogi keretei még nem voltak meg.¹⁵

A birodalmi rendben az előbbivel szemben a hűség nem egy konkrét ismert – vagy ismertnek vélt – személy iránti, hanem egy nagy absztrakcióhoz köt. Vagyis: az egyes embernek, minden egyénnek, az emberiség közös jóléte iránt van kötelezettsége. De ennek az az ára, hogy a birodalom – mely az egész emberiségnek szab törvényt – csak nagyon absztrakt szinten tudja az emberi igényeket azonosítani, következésképpen sűrűn szembekerülhet a konkrét nemzetségek, törzsszövetségek, kollektivitások igényével.

15 Minderről részletesebben is ír Szűcs Jenő híres esszéjében, a *Vázlat Európa három történelmi régiójáról* címűben (lásd Szűcs 1981. 322.).

A kérdés, amelyet fel kell itt tehát tennünk, az az, hogy hol található a *nemzet* ebben a politikai rendben, melynek két szélső pólusa a birodalom és az anarchia. Hazony szerint valahol középén, félúton e két pólus között, egy inflexiós ponton (Hazony 2019. 101.), amelynek az a sajátossága, hogy itt a *nemzet* egyszerre létezik olyan közösségként, melynek tagjai valamiképp „ismerik” – pontosabban: „ismertnek feltételezik” – egymást, tehát fenn tudják tartani és képesek ápolni a kölcsönös hűséget (számukra a nemzet ekként konkrét, ismerős lény, mint egy ember, egy család vagy egy nemzetség), ugyanakkor pedig kellően absztrakttá ahhoz, hogy meghatározatlan számú egyént foglaljon magába, akik a többi nemzettag számára személyesen ismeretlenek, vagyis a nemzet ekként absztrakcióként is tud létezni.

A *nemzet* tehát – összegezve Hazony okfejtését – elgondolható közös örökséggel rendelkező törzsek szövetségeként, olyan törzsekéként, amelyeket közös nyelv, vallási tradíció vagy történelem köt össze, amelyeket a közös ellenséggel vívott harc kovácsolt össze. Ugyanakkor ez a szövetség *nemzeti államot* is teremthet, amely különbözik mind az anarchikus, mind a birodalmi rendtől. Az egységre lépő családok, nemzetségek, törzsek beviszik az államba a közös nyelvet, tradíciókat, a közös sors emlékezetét, és ezt az állam segítségével el is határolják a más nemzetekétől. Megteremtik az egyén számára a hűség feltételeit az állam iránt (is), de mindeközben különböznek a birodalomtól, amely hűséget csupán egyetlen dimenzióban – az uralkodó, illetve az absztrakt birodalmi elv irányába – tud követelni.

A többi nemzeti államtól való elhatárolódás elve a *nemzeti szabadság* és *önrendelkezés* elve, amely erős kohéziós elv. Ez az erős kohézió az anarchiában nincs meg, mert bár az anarchia rendjén belül, a nemzetségek és a törzsek között működhet a kölcsönös hűség köteléke, az inkább belső, „természetes” kötelékként működik csupán, nincs igazából egy külső, erős intézményi kontrollja. A birodalomban pedig már nincs meg, mert ott a megfelelője az „emberiség” szabadsága lenne, ami értelmezhetetlen, hiszen ki alól kellene az emberiséget mint lényt felszabadítani.

Vagyis: „A nemzeti szabadság elvét úgy tekinthetjük, hogy a két egymással versengő elvből kiveszi azt, ami fontos és konstruktív. A birodalom elvéből kiveszi az olyan hűség gondolatát, amely az ismerős emberek helyett inkább az állam absztrakciója felé irányul, amelynek a gyakorlati hatása egy széles körű belső béke megteremtése és egy pártatlan igazságszolgáltatási rendszer lehetősége, amely már nem kötődik

az ismerős kollektivitások politikájához. Az anarchia elvéből [pedig] megtartja az uralkodó eszméjét, aki egy minden mástól eltérő közösség egyedi szükségletei és érdekei, hagyományai és törekvései iránt elkötelezett.” (Hazony 2019. 101.)

Előbbi megközelítésünkéből egy sajátos kettősség tűnik elő: a *nemzet* egyaránt felfogható „állam előtti” hűségközösségként, valamint olyan kollektivitásként, amely államot hoz létre, illetve amelyet az állam hoz létre. Ez a kettősség végigkíséri a nemzeti mibenlét kérdésével foglalkozó, nagyon különböző tanulmányokat, amelyeket a *nacionalizmuselméletek* gyűjtőfogalma alatt ma egy külön diszciplínaként szokás elkönyvelni.

Arra, hogy kölcsönös hűség által konstituált nagy politikai közösségekből hogyan lesz nemzetállam, a nacionalizmuselméletekben másfajta választ is találunk. A fő irányzatai ezeknek az elméleteknek abból a kérdésből indulnak ki, hogy egyáltalán létezik-e *nemzet* az állam előtt, illetve „államon kívül”, avagy a *nemzeti állam* az állam „kiteljesedésének”, a modern állam létrejöttének alapvető formája.

A nemzetnek az államhoz képest elsődleges voltát hangsúlyozó irányzatokat általában esszencialistáknak lehet nevezni, de ennek a szemléletnek is több alváltozata van. A *primordializmus*nak nevezett irányzat, melyet Geertz (1967) alapozott meg, a nemzetet ősi, természetes közösségként látta, és három fontos eszmére alapoz. Ezek: a) a „primordiális” (elsődleges) identitások természetesek és adottak; b) a primordiális identitások „leírhatatlanok”, nem magyarázhatók társadalmi kölcsönhatásokkal, viszont kényszerítő erejűek; c) a primordiális identitások közös érzelmekben, affekciókban nyilvánulnak meg. Geertztől eltérően, aki ezt az elsődleges identitást alapvetően kulturálisan áthagyományozottnak tartotta,¹⁶ megfogalmazódott a szociobiológiai primordializmus változata is, amely szerint az etnikai csoportokat és a nemzeteket a rokonsági kapcsolatok kiterjesztéseként kell elgondolni, és az összetartozást favorizáló tendenciák lényegében a szaporodás genetikai meghatározottságaiból következnek.¹⁷

A *perennializmus* alváltozatának nézőpontja az, hogy az etnikai közösségek, a történeti népek léteztek, akár a hozzájuk kapcsolható,

16 Geertz ősi lojalitásról ír, melyek személyesek és szentek, a közösség tagjait és határait kijelölő szokásokhoz, nyelvhez, származástudathoz, valláshoz és lakóterülethez (régiohoz) kapcsolódnak (vö. Geertz 1973. 259–268.).

17 Ezt Van den Berghe (1978) fejtette ki; látható, hogy koncepciója rokon a Maine felfogásával.

„saját” államok előtt is, és e közösségeknek, népeknek az etnicitása egy kontinuos fejlődéssel modern nemzetállamokat eredményezett. Tehát a nemzeti közösség nem annyira ősi, természetes közösség, egyfajta változatlan identitásadottság, hanem fejlődés, amely konstruálásként értelmezendő, és a fő kérdések arra vonatkoznak, hogy e konstrukciós folyamatnak melyek a politikai, gazdasági és kulturális alakító tényezői, és hogy e folyamatban mikor és hogyan jelenik meg az állam.

Európai nemzetállamok: a kialakulás két útja

Európában vizsgálva a nemzetállamok kialakulását, nem elégséges a családból lépcsőzetes bővüléssel létrejövő politikai közösségek paradigmája, amelyre alapozva Hazony „megtalálta” a nemzeti államot valahol az anarchia és birodalom között, félúton. Európa esetében mindenképpen figyelemmel kell lenni Oakeshott észleletére az európai államalakulásra vonatkozóan, és pedig arra, hogy azok az újszerű „társulások”, amelyekből a későbbi modern európai államok kialakultak, nagyon változatos módon jöttek létre – lázadásokkal, szerződésekkal, hódítással, áttelepítésekkel –, és a partikuláris területi entitások egyesítéséből sokszor csak épp kialakult valamiféle bizonytalan identitás, amely aztán konszolidált modern nemzeti államot eredményezett.

Az oakeshotti megközelítéshez is kapcsolódnak nacionalizmuselméleti koncepciók; ezek az esszencialista – nemzetet az államhoz képest elsődlegesnek tartó – felfogással szemben az állam elsődlegességét hangsúlyozzák a nemzet konstituálásában,¹⁸ és a nacionalizmuselméletek úgynevezett *modernista* irányzatához sorolhatók.

Szűcs Jenő a magyar nemzeti tudat genezisének európai kontextusban vizsgálva jut szintén az Oakeshottéhoz hasonló következtetésre: a középkorban a „nemzeti” nem valami organikus, ősi képződmény, hanem a „korábbi – etnikai-partikuláris, hűbéri-territoriális és keresztény-univerzális – tartalmak meghaladása révén valami egészen új minőség” (Szűcs 1997. 9.). Szerinte Kr. u. 900–1100 közt körvonalazódtak Európában azok a „történeti képletek”, amelyek később kifomálták a kontinens „nemzeti struktúráját”. Ezek még nem a születő Európa későbbi nemzeti keretei

18 E tekintetben Ernest Gellner, John Breuilly vagy Michael Mann művei jelentősek (lásd Bak 2008. 131–143.).

voltak, hanem csupán olyan politikai és nyelvi keretek, amelyekből a modern Európa „nemzeti komponensei” később kialakultak.

Ez kétféleképpen ment végbe. Európa nyugati és déli felén, ahol a korai feudalizmus közvetlenül érintkezett az antik világgal, a régió nagy „nemzetei” a felbomló Karoling Birodalom romjaiból bontakoztak ki a 9–10. század után, de lassan, fokról fokra alakították ki a maguk egységét, amely mögött nem egyetlen organikus népesség, etnikum rejlik.¹⁹ Nyugat-Európa nagy nemzeteinek lassú kialakulását dezintegráció, a keresztény univerzalizmus első nagy politikai keretének, a Karoling Birodalomnak a felbomlása vezette be. A térség és a korszak egykori népei (gótok, frankok, burgundok, alemannok, bajorok, longobárdok stb.) – kevés kivétellel – fokozatosan eltűntek, összeolvadtak a 7–9. század során a Birodalom belső integrációs terében, majd a 9. századtól kezdődően egy újabb, hosszabb integrációs folyamatban e térség alkatelemeivé váltak. A későbbi nemzeti nevek mögött jelentkező „mi”-tudatok – írja Szűcs – az ezredforduló táján még meglehetősen töredékesen, halványan és egyéb csoporttudatoknak alárendelten jelennek meg.²⁰ Ez tehát az a partikuláris területi és etnikai entitások egyesítéséből, az ókori Itália, Hispánia és Gallia területi és népi fragmentumaiból összekovácsolódott bizonytalan identitás, amelyet Oakeshott is a későbbi konszolidált nemzeti államok kezdetének tekintett.

Ezzel szemben Európa keleti és északi felén a késő középkorban és az újkorban megjelenő nemzetek „magvai”, első keretei mind politikai, mind nyelvi kereteiket tekintve jóval egységesebb, organikusabb képződmények. A „csehek”, a „lengyelek”, a „magyarok”, a „dánok”, a „svédek” etnikumokként és barbár politikai keretként már jóval az ezredforduló előtt léteztek (egyikük-másikuk léte már a 6–8. századtól nyomon követhető), és bár politikai struktúrájuk és társadalmi szerkezetük lényegesen átalakult, politikai kereteik térbeli kiterjedése és e népek nyelvi-etnikai jellege alapvetően nem változott meg. Vagyis Európa keleti és északi

19 „Igaz, hogy volt már egy regnum Francorum vagy egy regnum Teutonicorum (ahogy megjelenik a forrásokban egy lingua romana rustica és egy lingua theudisca fogalma is), továbbá hagyományosan létezett egy regnum Italiae, vagy (1066 után) létrejött egy új regnum Angliae, »franciákról« és »németekről« azonban egyelőre inkább csak a terminológiai egyszerűség kedvéért jogosult beszélni, de például »olaszokról« vagy »angolokról« még ilyen értelemben is bajosan. Nagyon ritka még a felismerés a kor forrásaiban, hogy e nevek mögött egyáltalán egyazon gens vagy natio húzódik meg.” (Szűcs 1997. 12.)

20 Vö. Szűcs 1997. 14–16.

térsegeiben a késő középkori *natio*ók (mint az újkori nemzetek szerves előzményei) és a kora középkor „organikus” népi képződményei között nincs az a diszkontinuitás, mint Európa nyugati felén. A keleti és északi régióban a kora középkori etnikai képződmények adtak nevet azoknak a – később általában *gens*nek vagy *nation*ának nevezett – képleteknek, amelyeknek modern nemzetté alakulása már világosan nyomon követhető, és amelyek esetében már az archaikus etnikai képződményekre vonatkozóan is igazolható egyfajta olyan „mi”-tudat megléte, amely a modern nemzeti tudat előzményeként is értelmezhető (Szűcs 1997. 14–15.).

Valójában azonban a nyugati–déli, Szűcs által „idősebbnek” nevezett régió is két alvariánst, két zónát tartalmaz. Ott, ahol az antik múlt meghatározóbb volt – a mediterrán térségben és a nyugati sávban –, a diszkontinuitás is teljes volt: ha fenn is maradt egy-egy név – például a longobárdoké Észak-Itáliában (Lombardia) vagy a burgundoké (Burgundia) –, ezek a 10–11. századra már nem népeket, etnikumokat, hanem a feudalizmusra jellemző territoriális képződményeket jelöltek: *a népnevek territorializálódtak*. A másik alváltozat nagyjából az antik Germania Magna nyugati részét fogja át (átnyúlva Britannia szigetére is), itt az etnikai kontinuitás a korai népek és a kései középkori gentes és nationes között nem szakadt meg teljesen. Noha az átmentett nevek (bajorok, szászok, thüringek, illetve walesiek, skótok, írek) megváltozott összetételű csoportokat és új keretek között „territorializált” népeségképződményeket jelöltek, ezek létező képletekként léptek be az új integrációkba. A születő német vagy angol „nemzeti” tudat nem tudta nyomtalanul magába szívni ezeket a részben etnikai, részben territoriális csoportokat, hanem részben ellenükben, részben különbségeiket áthidalva alakult ki.²¹ Ennek a részleges nemzeti integrációnak a nyomait látjuk például a brit nemzetfelfogásba illeszkedő „substate nation” fogalomban (amellyel a skótokat és a walesieket illetik, főleg az 1997-es devolúció után) vagy a hatályos (1946. évi) bajor alkotmányban, amely Bajorország „több mint ezeréves történetére” utal, melynek alapján „a bajor nép” megalkotta saját „demokratikus alkotmányát”.

De még a francia–német nemzetfelfogás 19. századi különbségének és klasszikus vitájának – a Renan, Fustel de Coulanges, illetve Mommsen és Strauss közötti vitának – is fontos magyarázó körülményei e kora középkori előzmények, ugyanis létezik egy strukturális-történeti

21 Lásd Szűcs 1997. 16.

különbség a nemzet francia és német etnikai-territoriális előzményeinek kialakulásában. A barbár germán világban alakult ki az a felfogás, amely az egységes eredethagyományt helyezi a kollektív önelgondolás középpontjába. Ebben a „modellben” azonban – írja Szűcs – a „közös származás képzetének nincs köze »faji« kategóriákhoz vagy kombinációkhoz, hiszen minden jövevény, individuum vagy csoport, amennyiben nyelvileg asszimilálódott és beilleszkedett a nép szokásvilágába, szimbolikusan részévé vált az eredetközösségnek” (Szűcs 1997. 56.). Mégis a „modell” olyan kollektív önértelmezés, amely nem tudja nélkülözni a „vérközösség” eszméjét; tehát a germán eredethagyomány szerkezete is a „vérségi közösség” bővítésének azt a logikáját követi, amelyet Maine tulajdonképpen már leírt (lásd fennebb, II.1.).

Mindazonáltal a nyugati feudális világ történeti fejlődésének dinamikája, az uralom tisztán territoriális elvűvé válása és a politikai közösség fogalmának ebben való (de csak a reneszánszsal kezdődő) meggyökereztetése a kései germán feudális világban is visszaszorította az „eredetközösség” tradíciójának politikai érvényesülését; a későbbi német *natiók* már nem tűnnek ezek organikus folytatásának.

A territorializálódás, ami a kora középkor nyugat- és dél-európai etnikumai fölött végbement, a nemzetek kialakulásának az az útja, amelyet Anthony Smith (2004) a „vertikális” és „laterális” etnikai közösségek megkülönböztetésével írt le. Ez nyilván arra a feltételezésre megy vissza, hogy a nemzetek léte visszavezethető a premodern korra. A *modernista álláspont* szerint a nemzetek tulajdonképpen konstrukciók, amelyet a modern korszakban, az „egyenlőség társadalmában” a piac, a polgári jogok és a nyilvánosság világában kialakuló hálózatokra alapozva egy elit, a „nacionalisták” „konstruálnak” (az állam segédletével) azért, hogy azt majd legitimációs és politikai érdekek szolgálatába állítsák. Smith ebből az álláspontból elfogadja azt, hogy a nemzet „konstrukció”, de a „konstruálást” egy hosszú, a premodern korba visszanyúló történeti folyamatnak gondolja, és nem a kapitalizmus világában megszülető, elitek által kimunkált absztrakció létrehozásának.

Ez a visszavetítés a premodern korba – pontosabban: a korai feudalizmusba – újabb termékeny magyarázatokat tesz lehetővé arra a kettősségre, amelyet Szűcs Jenő írt le. Smith az etnikai közösségeket tekinti a modern nemzetek előzményének, illetve feltételez egy „etnikai magot”, amelytől a nemzetté alakulás elindul. Az ókorban és a középkorban etnikumok sokaságát fedezhetjük fel, amelyek első látásra hasonlítanak a

nemzetre, jóllehet nem azonosak azzal,²² és két típusuk különböztethető meg: a „vertikális” és a „laterális” etnikai közösség.²³

A „vertikális” vagy „démotikus” etnikai közösségek határai kompaktabbak, kultúrájuk társadalmi értelemben szétterjedtebb volt, átfogta a csoport társadalmi szerkezetének teljes vertikumát, amiből adódóan nagyobb fokú mobilizációra voltak képesek. Ennek az etnikumtípusnak a példái az örmények, a görögök, a zsidók, az írek, a baszkok, a bretonok, a szerbek, a szikhek vagy a walesiek. Ezek a közösségek is rétegzettek, de mindegyik réteg részese a közös kultúrának, egyformán veszik ki részüket a csoport önvédelméből. Egyszóval: az etnikai kötelék esetükben sokkal erőteljesebb és kizárólagosabb (etnocentrizmusuk nyilvánvalóbb). A démotikus közösségek általában hosszabb életűek (a „laterálisakhoz” képest), még akkor is, ha közben karakterük megváltozik (például a görögség az antik kortól a Keletrómai Birodalomig, a szlávság betelepüléséig).

A „laterális” közösségek esetében azonban csak egy felső, katonai-arisztokratikus réteg az összes etnikai jegy hordozója. A normann hódítók például az udvar és a papi tisztségek köré csoportosulva alkottak etnikai közösséget. A leszármazás mítoszai és a győztes csaták emlékei itt az uralkodóházzal és a katonai arisztokráciával kapcsolatosak, akik ezt lefelé, a szélesebb rétegekre is kiterjesztették. E mítoszok középpontjában Rollo fejedelem, Normandia hercegségének (911-től 1204-ig állt fenn) viking alapítója állt, származásának mítoszai pedig elkísérték a katonai kíséretet mindenüvé, ahol hódító hadjáratokat folytattak és területeket foglaltak (Szicíliában, Dél-Itáliában – Apulia és Calabria hercegségében a dinasztiaalapító Tankréd révén – vagy Angliában). Bár e katonai arisztokrácia nyelvén (francia uralkodó családokkal összeházasodva) hamar elfranciásodott, származási-etnikai tudatát a Normandiai Hercegség fennállása alatt végig megőrizte.

Egy másik példa a Szászánida²⁴ perzsa uralkodó osztály etnikai közössége. A szászánidák közössége, mely az ókori iráni központú

22 Az etnikai közösségekre jellemző tulajdonságok, melyek alapján azonosíthatjuk őket: 1. a népcsoport közös neve; 2. a közös eredet mítoszai; 3. a közös történelmi tapasztalatra vonatkozó közös történelmi emlék; 4. a közös „történelmi terület” vagy „haza” s a vele kapcsolatos képzettársítások; 5. a közös kultúra, illetve annak elemei – a nyelv, a szokások, a vallás; 6. a közösség tagjai közötti szolidaritás érzése (vö. Smith 2004. 208–209.).

23 Lásd Smith 2004. 210–213.

24 A magát az Akhaimenidák örököseinek tartó Szászánida-dinasztia alapította Újperzsa Birodalom 224-ben jött létre, és 651-ig, az arab hódításig állt fenn.

birodalmát a 3–7. század között tartotta fenn, sokáig őrizte a zoroasztrianus államvallás emlékét. A birodalom bukását követően, bár bekövetkezett az iszlamizáció az arab hódítás (Kr. u. 642) nyomán, a perzsa etnicitás tudata mégis tovább élt. Akik a hódítás első tömeges megszárlásait túléltek, megőrizhették hatalmi pozíciójukat, csak át kellett térniük az iszlám hitre; így a szászánida hagyomány tovább élt, és Perzsia nem arabosodott el.

A nemzetek „laterális” közösségek révén történő születését vizsgálva, a történeti példák azt igazolják, hogy „az arisztokratikus etnikumok csak úgy maradhattak fenn, ha a népesség más rétegeit is magukba tudták fogadni” (Smith 2004. 214.). Ez egyes esetekben (hettiták, műkéneiek, asszírok) nem sikerült, más laterális etnikumoknak (arisztokráciáknak) azonban igen, de sokszor azon az áron, hogy megújították – újabb kulturális elemekkel bővítették – származási mitológiájukat.

Smith (2004. 214–215.) *bürokratikus bekebelezésnek* nevezi azoknak az adminisztratív, pénzügyi és kulturális szabályozási eszközöknek az alkalmazását, amellyel a vízszintes (laterális) etnikai magnak sikerült egy tágabb kulturális identitást definiálnia az alsóbb osztályok és periferikus régiók számára. Ez helyenként összehangolást is jelentett az alsóbb rétegek kultúrájával, az eredmény azonban az lett, hogy a kialakuló nemzeti kultúrára elsősorban a felső osztály, a laterális arisztokrácia kultúrája nyomta rá a bélyegét.

Nyugat-Európában az angol, a francia és a spanyol nemzetfejlődés egyaránt példa a bürokratikus bekebelezésre.

A brit fejlődés sajátosságát az adta, hogy a normann hódítás (1066) előtt már létezett egy Wessex központú angolszász királyság – amely az ötszáz évre visszatekintő hét nyugati szász királyság egyesítéséből jött létre –, és ezért a meghódított népességet nem lehetett csupán alávetett parasztsággként kezelni. Nem került sor erőteljes normann bevándorlásra, inkább történelmi elitcseréről lehet beszélni: az angolszász nemesség és egyház vezető pozícióit normann nemesek vették át.²⁵ A normannokkal a kontinens feudalizmusának intézményei is áttelepültek az egykori Britanniába, s az idő haladtával mindinkább a maguk képére formálták azt. A normann uralkodó réteg és az angolszász elit kulturális összeolvadására nyelvi kölcsönzések és vegyes házasságok révén került sor. Az

25 Amint azt a kor viszonyait egyedülálló módon dokumentáló kétkötetes, az angliai birtokokról és a lakosságról középkori összeírásból, a Domesday Bookból is jól ki lehet olvasni.

óangol–normann nyelvi fúzió a 13. századra kialakította a mai angol nyelv elődjét, amely Chauser nyelvévé szilárdult. A kulturális fúzióra más téren is sor került: az angolszász építészet és normann stílus ötvöződésével jött létre az angol gótika. A normann hódítás következtében az egykori Britannia minden addiginál erősebben kötődött a kontinenshez, hiszen mind Vilmos, mind utódai Anglia királyaiként is megtartották – sőt, utóbb gyarapították is – a kontinensen fekvő birtokaikat.²⁶

A francia nemzet középkori előzményei még összetettebb, több történelmi fázist tartalmazó átalakulást mutatnak. A nyugati frankokra utaló *Franci* megjelölés már a 6. századtól kezdődően egy olyan lassú tendencia részese, amellyel a szó etnikai jelentése elhalványul, és az összbirodalom szabad rétegére megy át. Ezzel párhuzamosan jelentkezik egy másik tendencia is, amely a fogalmat a territorialitás irányába viszi, és ezzel megjelenik a *Francia* területi fogalom, amely Klodvignak, a száli frank Meroving dinasztia egyik királyának uralmához is kapcsolódik. Klodvig meghódította a csaknem teljes (romanizált) Galliát, és így nagyjából a mai Franciaország területén egy germán királyságot hozott létre, melyet a kor a *regnum Francorum* névvel is jelölt. A Merovingok alatt a felső réteg frank és az alattvalók római–gall kultúrája némileg összeolvadt, de az egész királyságra kiterjedő szolidaritás csak Észak-Franciaországban és a 12. század végén jelenik meg nyilvánvaló formában.

A 7–10. század még a népi hovatartozás tudatának regionalizálódása felé mutat. A különböző etnikai-törzsi tudatok regionalizálódása egy közbülső szakasz ebben a folyamatban. Észak-Franciaország bürokratikus bekebelezése a Capeting-ház alatt (987 után) teljesedett ki. II. Fülöp uralkodása (1180–1223) alatt az alakuló francia eredetmítosz már az ősi frank hagyományokra és Nagy Károly örökségére támaszkodhatott.

Dél-Franciaország, a *pays d’oc* a maga eltérő nyelvével és szokásaival azonban kimaradt ebből a bürokratikus bekebelezésből. Erre csak a 17. századtól kezdődően került sor, és a folyamat, ahogy Eugen Weber (1976) leírta, csak a 19. századra fejeződött be, amikor „a parasztok franciákká váltak”.²⁷

A „laterális” etnikai állam megteremtésének kísérletére Spanyolországban is sor került, itt azonban a folyamat jóval drasztikusabban és erőszakosabban ment végbe, és nem zárult olyan mértékű etnikai

26 Vö. Smith 2004. 214–215.; Zsoldos 1999. 61–63.

27 Lásd Smith 2004. 215–216.; Szűcs 1997; Weber 1976; Sz. Jónás 1999. 55–58.

egységgel, mint Franciaországban. A mai spanyol területen a Kasztíliai Királyság volt a muzulmán (mór) hatalommal szembeni keresztény ellenállás fő szereplője. Miután egyesült az Aragóniai Királysággal, a vallás lett a homogenizáció legfontosabb eszköze, az ezt el nem fogadó zsidókat és a mórokat elűzték az országból. Minthogy az egységteremtés alapja csupán a vallás volt, a katalánok, baszkok, andalúzok, galíciaiak elkülönülő kulturális identitása a modern korig fennmaradt, és a spanyol regionalizmus alapjává vált.

Az angol és francia példa alapján tehát úgy tűnik, hogy tulajdonképpen az „állam hozta létre a nemzetet”, lényegében úgy, hogy a királyi hatalom az igazgatás, az adóztatás és a mozgósítás révén lojalitással és identitással ruházta fel az alattvalókat. Azonban azt is látni kell, hogy ez ott volt sikeres, ahol a bürokratikus bekebelezéssel létrehozott lojalitás (és identitás) egyfajta „új etnicitást” teremtett az állami keretben (mint Franciaországban és – jórészt – Nagy Britanniában), ám ott, ahol ebből a lojalitásból nem lett egy újabb „eticitás” (mint például Spanyolországban),²⁸ ott az állami nemzetteremtés sem tekinthető oly sikeresnek.

A nyugati modellel kapcsolatos viták fő kérdése valójában épp ez: a bürokratikus bekebelezéssel létrejövő új „eticitás” mikor tekinthető „nemzetinek” is? A perennialisták szerint a közös származás tudatának mindenféle „előkészítése” már a „proto-nemzeti” tudat megalapozását jelentette, amely előkészítette a modern ipari és polgári társadalmak nacionalizmusát. A modernisták – például Breuilly (2004) – azonban tagadják ezt, és ebből következően a nemzet születését csakis a modern állam egalitárius közegéből tudják levezetni. Vagyis: csakis számukra egyértelmű, hogy a nemzetet egyedül az állam teremtette meg.

Ugyanakkor Közép- és Kelet-Európa jelentős részén – jórészt ott, ahol Szűcs szerint a nemzet előzményei világosabban köthetők egy organikus, demotikus népiséghez – számos olyan nem domináns etnikai csoport létezett, amely ugyan összefüggő területen élt, azonban nem rendelkezett „saját” nemességgel, saját politikai kerettel, hogy arra

28 Spanyolországban a Franco-rendszer válsága erőteljesen megkérdőjelezte a spanyol nacionalizmust, és felerősítette a perifériák (a katalánok, a baszkok) nacionalista mozgalmait. Ez utóbbi mozgalmak vezetői mindent megtettek, hogy elkerüljék a „Spanyolország” szót, helyette az „államról” vagy az „Estado español”-ról beszéltek. Vagyis: elutasították a spanyol nemzetet, de nem a spanyol államot (vö. Linz 2004. 287.).

integratív államiságot építsen (akár a bürokratikus bekebelezés útján). Elsősorban az észteket, szlovéneket, szerbeket, szlovákokat, románokat sorolhatjuk ide, de vannak olyanok is, amelyek ugyan rendelkeztek „saját” nemességgel, identitásépítést lehetővé tevő irodalommal, de közös (saját) államszervezettel sokáig nem: a lengyelek és csehek említhetők itt, például.

Hroch ezek esetében vizsgálva a nemzetépítés folyamatát arra a következtetésre jut, hogy itt a hiányzó „saját” állami keret híján, és abból adódóan, hogy „külső eredetű” (exogén) uralkodó osztály dominálta ezeket az etnikumokat, a nemzetépítés feladatát a civil társadalom közreműködésével kibontakozó mozgalmak vállalták fel. A kibontakozó mozgalmaknak, amennyiben sikeressé váltak, három szakaszát lehet megkülönböztetni (Hroch 2004. 233.):

- A) A nem domináns etnikum aktív szereplői ebben a kezdeti fázisban csoportjuk, népük nyelvi, kulturális, társadalmi és történelmi jellemzőinek a kutatására, tudományos-monografikus feltárására és leírására összpontosítottak. Ekkor még nem került sor nemzeti követelések megfogalmazására, már csak azért sem, mert a nem domináns csoport szintjén ennek még világos programjáról nem lehet beszélni.
- B) Ebben a szakaszban újabb szereplők lépnek a színre, akik már aktivisták: az etnikai csoport, népesség minél nagyobb részét próbálják – hazafias agitálással – megnyerni a „nemzeti eszme” számára, fel akarják bennük „ébreszteni” a nemzeti tudatot.²⁹ Céljuk: az előző szakasz eszmei-tudományos eredményei alapján tömegmozgalmat alakítani.
- C) A befejező szakaszban a nemzeti társadalom struktúrája is formát kap (láthatóvá válik művelt elitje, hivatalnoki kara és vállalkozói rétege), és ekkor már politikai követelések, programok fogalmazódnak meg, a mozgalmakon belül pedig irányzatok tűnnek fel: a konzervatív, liberális és demokratikus alternatívák megfogalmazása.

29 Az „alvó”, „szenderegő nemzet” toposza és ebből következően a nemzet „ébresztésének” programja nagyon sok kultúrában elterjedt. A magyar történetírás általában az 1790–1848-as időszakhoz köti a „nemzeti ébredést” (vö. Gergely 2013). De a román irodalmi öntudatban is jelen van: Andrei Mureșanu 1848-as hazafias költeménye, a *Deșteaptă-te, române!* (*Ébredj, román!*) 1990 óta Románia nemzeti himnusza.

Ez a sajátos, szakaszos felépülése a nemzeti mozgalomnak olyan, a nyugat-európai modelltől eltérő utat jelent, amelynek fő meghatározója, hogy birodalmi keretek között ment végbe. Olyan idegen és kései birodalmi keretek között, amelyek nem voltak felbomlaszthatóak és – a kora középkori nyugat-európai párjaikhoz képest – fragmentumaikban újraintegrálhatóak.

A nyugat-európai és a közép-európai (Hroch-féle) modelleket (eltérő nemzetalakulási utakat) összevetve az látható, hogy a nemzet és az állam a modernitás nézőpontjából különböző pillanatokban, különböző módokon kapcsolódott egybe.

III.3. A nemzetállam vesztfáliai megkoronázása

Bárhogyan, bármilyen történelmi útvonalon történjen is a nemzetté alakulás és a nemzetállam kiformalódása, a létrejövő államot az újkor kezdetén kialakuló vesztfáliai rendszer „standardizálta”, azaz a különböző úton létrejövő nemzeti államokat nagyjából egyetlen állammodellbe, a modern nemzetállaméba gyúrta össze.

A vesztfáliai rendszer kialakulása tulajdonképpen csak egy fordulópont volt abban a hosszabb történelmi folyamatban, amely a keresztény univerzalizmus, illetve az azt megjelenítő politikai keret, a Német-római Birodalom felbomlását eredményezte. A felbomlás ténylegesen is egy folyamat volt, kezdődött a 11. századi investitúraharcral, majd folytatódott a 16. században a protestantizmussal. Fontos stációja volt a katolikus birodalom felbomlásának, hogy 1534-ben VIII. Henrik nyilvánította az angol-anglikán nemzet függetlenségét (az anglikán egyház Rómától való függetlenítésével), amelynek nemzetközi politikai elismertséget lánya, I. Erzsébet királynő szerzett 1588-ban a híres spanyol hadiflotta, az Armada legyőzésével. A hollandok felkelése spanyol uraik ellen kálvinista lázadás volt, ez pedig Hollandia 1581-es függetlenségéhez vezetett.

A nemzetállam: hivatás és terület

A harmincéves háborút lezáró 1648-as vesztfáliai béke a Szent Római Birodalom (Német-római Birodalom) körül új, független „nemzeti államok”

karóját alakította ki; Anglia, Lengyelország, Hollandia, Svédország, Dánia, Svájc alkotta ezt a kört.³⁰

Több szerző is ezt a Nyugat protestáns megformálásának látja.³¹ Hazony szerint ez benne rejtett a kereszténységben magában, mivel – a többi vallás politikai világmépétől eltérően – a Héber Biblia tartalmazta a független nemzetekre épülő világ vízióját, még akkor is, ha a kereszténység Róma alatt kialakult egyetemes eszménye az *egyetemes katolikus birodalom* elképzelése előtt nyitott utat. A 16. században a könyvnyomtatás és a nemzeti nyelvekre lefordított Biblia terjedésével, a protestáns hitújítók – Kálvin János és Ulrich Zwingli – Ótestamentum-orientáltságával a vallási hit erőteljesen kezdett kötődni az egyedi, „nemzeti” tradíciókhoz, vagyis a katolikus univerzalizmussal szemben a Héber Biblia világlátásához. Ugyanez a változás sejlik fel a hollandok kálvinista motivációjú függetlenségi törekvései (1568–1648) vagy a skótok nemzeti egyezményei mögött. (1557-ben a protestáns földbirtokosok politikai érdekeltségeik védelmére megalapították a kongregációs lordok szervezetét, az 1560-as skót parlament eltörölte a pápa egyházi fennhatóságát.) Angliában mindez a parlament intézményéhez kötődik, mely országos intézményként meghatározó szerepet biztosított a reformáció bevezetésével a Tudor-háznak segítséget nyújtó gentry- és kereskedőrétegeknek.

Bár a vesztfáliai béke utáni protestáns államokban eltérő belső politikai folyamatok mentek végbe (az abszolutizmus mértékétől és a nemesi parlamentek hatalmától függően), összességben az mindenképp megállapítható, hogy a független államiság egy független államegyházon keresztül építette ki önmagát, és ehhez szükség volt a Biblia által támogatott *egyediség mitológiájára*, egy szélesebb körben meggyökerező *nemzeti hivatástudatra*, amelyet a bibliafordítások támogattak. Vagyis: szoros kapcsolat van a bibliafordítások és a „nemzeti ébredés” között.

Az egyediség mitológiájához, a „választott nép”-tudatra alapozó nemzetépítő hithez kapcsolódóan a vesztfáliai rendszerben megjelenő új, nemzeti típusú államokat az oakeshotti *universitas* típusú társulásként láthatjuk. A nemzetállam *universitasként* egyetlen „Személyben” köti össze a tagokat, és önálló jogalanyként is meg tud jelenni. A nemzetállam tagjai az *universitas*-jellegű társulások tagjaihoz hasonlóan a létrejövő kollektív személyben az akaratok és az értékeket úgy egyesítik, hogy

30 Magyarország és Erdély is ehhez a karéjhoz lenne sorolandó, függetlenségük mértéke azonban nem éri el az előbb felsoroltakét.

31 Hastings 1997; Hazony 2019. 29–34.; Breuilly 2004. 136–137.

az kifelé egyetlen egységként, „teleokratikus” jelleggel jelenjen meg. Ekként pedig rendelkezik saját névvel és jelképekkel, amelyeken keresztül kötelességet ró a tagjaira: hűséget és konformitást követel a nemzet közös céljai tekintetében.

A vesztfáliai nemzetállam „Személy” volta újrafogalmazta ezen állam saját területéhez való viszonyát is. A területiségnek még a vesztfáliai fordulat előtt megvolt a maga jelentősége az állam számára. Ez két tényezőben rejlik: 1. egyrészt „abszolút” tényező az, hogy az állam a Föld területének melyik, milyen földrajzi jellegzetességű részével rendelkezik mint saját tulajdonával (és e földrajzi terület a maga természeti adottságaival hogyan tudja kielégíteni az állam „igényeit”, ahogy ezt a természeti erőforrások geopolitikája vizsgálja); 2. másrészt, területe révén az állam szomszédsági viszonyba kerül más államokkal, és ez az állam területi létének a „relatív” vonása, mert azt fejezi ki, hogy az állam függ az államközi viszonyok változásától is.

A területiség e két vonását a vesztfáliai fordulat, az új nemzetállamok megjelenése azonban alapvetően megváltoztatta, mégpedig egy harmadik reláció radikalizálódása révén. E harmadik reláció: az államterület és a kultúra viszonya. A területnek mint az egyes államok életterének a megszervezése a vesztfáliai rendszer kialakulása előtt is fontos politikai feladata volt az államnak. Ugyanakkor az államok területén élő embercsoportok számára is meghatározó volt, hogy a területnek milyen erőforrásai, természeti lehetőségei vannak, amik hosszabb távon is életmód-meghatározókká váltak. Termőföld, táj, vízi és szárazföldi útvonalak, a lakott táj védhetősége – mindezek olyan tényezők voltak, amelyet az embercsoportok kultúrájukban is rögzítettek. Azonban a nép és föld, embercsoportok és államterület közötti mentális és kulturális kapcsolat – az állam egésze felől tekintve – sokáig diffúz maradt. Hogy ezt a kulturális kapcsolatot ki lehet emelni diffúzságából, hogy az állam homogenizálásának eszközévé lehet tenni, az a nemzetállam nagy felfedezése volt.

A homogenizáció a modern nemzetállam szükséglete: a polgári és piaci szabad mozgások körülményei között az államnak feltétlenül szükségére volt arra, hogy lakosait nemcsak állampolgári viszonyuk kösse az államhoz, hanem az etnikailag és kulturálisan meghatározott nemzetben való tagsági voltuk is – csak így tudta legitimitását érvényesíteni és a népesség lojalitását biztosítani.

A nemzetállam mint másodlagos állam

A vesztfáliai nemzetállam modelljének a kiteljesedését nagyon jól leírja Hechter (2004 [2000]) különbségtétele az úgynevezett „elsődleges” és „másodlagos” állam fogalma között.

Elsődlegesnek szerinte azokat az államokat kell tekinteni, amelyek az egyének és csoportok központi kormányzására alakultak ki, és amelyek elsősorban a csoportokból kialakuló szupercsoport problémájára nyújtanak megoldást. Itt a kormányzati egységek több szinten is jelen vannak (így például a helyi csoport, a törzs vagy az állam szintjén), s az államot „egy olyan hierarchia legmagasabb szintjének tekinthetjük, amelyet beágyazott csoportok alkotnak, egészen az individuális szintig” (Hechter 2004. 154.). A hierarchián belül a társadalmi rend fenntartásának költségei úgy oszlanak meg az egyes szintek között, hogy az összköltség a lehető legalacsonyabb szinten maradjon; *a kormányzás közvetett*, és a vele kapcsolatos feladatok és teendők megoszlanak az egyes szintek között. Úgy is mondhatni, hogy az *elsődleges állam*, a közvetett kormányzás a csoportszolidaritás több politikai szintjét integrálja. Általában a korai és a premodern birodalmi keretek jellemzője volt.

A középkori és kora újkori Európa kis politikai közösségei (városállamok, fejedelemségek, autonóm püspökségek) még közvetlenül kormányozhatóak voltak, azonban ahogy kezdtek betagozódni nagyobb államokba, azoknak egyre inkább közvetítő szervre kezdett szükségük lenni a kormányzáshoz. A császárok és királyok hódítókként, sarcolókként és járadékélvezőkként (adóztatókként) uralkodtak, és nem a területek életét tartósan és sűrűn szabályozó államok központi vezetőjeként.

De ez a modell Európán kívül is létezett: a kalifák, szultánok hasonló módon jártak el. Az Oszmán Birodalom Délkelet-Európában „magas szinten” működtette ezt a típusú hatalmi rendszert: az adóztatás fanióriá szisztémája a román fejedelemségekben az egyik fontos példa erre.

Az elsődleges állam közvetett kormányzása nagyon jól alkalmazkodott a premodern multietnikus társadalmak adottságaihoz, ugyanis logikusan következett abból, hogy a különböző etnikai-vallási csoportoknak eltérő jogi kezelést volt ésszerű biztosítani annak érdekében, hogy benntarthatóságuk a birodalmi keretben biztosított legyen. Az 1220-as évekből származó szász jogi kódex, a *Sachsenspiegel* például

azt is előírta, hogy a szászok nem ítélezhetnek a szlávok felett, nem tanúskodhatnak ügyeikben, mint ahogy fordítva sem.

Az Oszmán Birodalomban még a 19. században is működtették az úgynevezett *millet*-rendszert. Eszerint vallási alapon minden kisebbség egy külön milletet („nemzetet”) alkot, tehát az ortodox egyház alkotta az ortodox milletet, az örmény apostoli egyház az örményt, és a zsidók szintén egy külön milletet alkottak. Minden millet a saját ügyeiben és a tagjai közötti vitás kérdésekben maga járt el, emellett saját intézmény-rendszert is fenntartott.

A 17. századtól kezdődően (a vesztfáliai béke után) kezdtek egyes – főleg protestáns – államok megerősödni. Ez több tényezőre megy vissza: egyrészt a protestantizmussal új államegyházak jöttek létre, amelyek nagy segítséget nyújtottak az önlegitimációhoz, másrészt egyre jobban kiépültek a központosított kormányzás infrastrukturális előfeltételei.

Része volt ennek a nemzeti nyilvánosság megteremtése is, mely 1452–55-tel, a Johannes Gutenberg által felfedezett nyomdagéppel vette kezdetét. A postaszolgálat kiépítése követte ezt (16. század eleje – Németország; 1576 – Anglia; 1636 – Svédország; 1647 – Norvégia); ez előkészítette a közigazgatás egységes szervezetét,³² s emellett a postaszolgálat hírleveleket terjesztett, amelyekből kialakult a nyomtatott újság. (Az első újság Velencében jelent meg 1566-ban *Notizie scritte* cím alatt, 1605-ben pedig már rendszeres újság jelenik meg Antwerpenben, a *Nieuwe Tydinghen*.) Mindez azonban csak első szakasza volt az államépítő nacionalizmusnak, amely a 19. században az állam teljes területét átfogó rendészeti szervezetben csúcsosodott ki. A francia *Gendarmerie*, vagyis a csendőrség bővítve-kiegészítve a rendőrség többnyire városi körzetekben kifejtett rendfenntartó munkáját, a kulturálisan homogén állam kialakítását is segítette a helyi népeségek hű alattvalóvá alakításával.³³

32 A postaszolgálat kiépítése fontos első lépése volt a kormányzás központosításának: megerősítette a központi hatalom közvetlen ellenőrzését a periferikus területek fölött. A 15. század végén legkevesebb hat napba került, míg egy hír eljutott Yorkból Londonba. A kincstári postarendszer kiépítésével azonban ez az idő gyorsan lecsökkent: 1570 és 1620 között a két város közötti hivatalos levélváltás már mindössze 55 órát vett igénybe (Hechter 2004. 163.).

33 A francia *Gendarmerie* mintáját követve az olasz *Carabinieri*, a spanyol *Guardia Civil* részt vett a parasztok franciákká, olaszokká vagy spanyolokká alakításában, a rendészeti szempontból „nemzeti terület” kijelölésében, és ezt a funkciót vállalta fel egy valamivel későbbi korban például a kanadai Északnyugati Lovasrendőrség (vö. Hechter 2004. 173.).

A 19. század elejére már a központi kormányok rendelkezésére állt az az eszköztár, amellyel folyamatosan és hatékonyan beavatkozhattak az alsóbb szintű csoportok életébe. A látványos fordulatot a francia forradalom jelentette: az abszolutisztikus kormányzattal rendelkező Franciaország 1789 előtt inkább közvetett kormányzattal rendelkezett, a forradalom után azonban Párizs központosító stratégiákat dolgozott ki, amelyek fellazították a polgárság helyi hatóságtól való függését, s ezzel bevezette a *közvetlen kormányzást* (Hechter 2004. 169.), amely nagyon sikeressé tette Franciaországot.³⁴ A francia *másodlagos állam* a modern európai állam egyik uralkodó típusa lett, amely igazából Napóleon idején teljesedett ki, és Napóleon hadjáratainak sikerei (1804–1815) igazolták vissza.

A napóleoni háborúkkal tulajdonképpen a vesztfáliai rendszer 17. századi kialakulását követő államközi rendszer jutott fordulóponthoz. Ugyanis a rendszer a versengés, a terjeszkedés és a defenzivitás új mintáit alakította ki, aminek befelé, az államok belső élete felé is konzekvenciái lettek: a vesztfáliai államot belsőleg egységes, világos, éles határokkal rendelkező politikai entitások szervezeti formái felé terelte. Az így formálódó nemzetközi rendszer (Hazony megközelítésében: „világrend”) pluralista, vagyis sok, jogilag független tagból áll, és ebben senki sem elég erős ahhoz, hogy tartósan uralja a többit (Benner 2001. 163.).

Napóleon *liberális világbirodalmi kísérlete* (a francia nemzetállam modernizációjának egy rövid, kezdeti kitérőjeként) azonban két dologra mutatott rá. Egyrészt arra, hogy a másodlagos állam modellező hatása igazából a katonai fenyegetés révén fejtett ki egységesülést a nemzetállamok szervezetében és működésében. A francia hadi sikeresség rákényszerítette az európai államokat, hogy hasonló módon szervezzék meg védelmüket: szervezzenek tömeghadsereget, annak biztosítsanak modern képzési rendszert, és mozgósítsák azt a „népfelkelés” nacionalista szellemével. Másrészt megmutatta azt, hogy a másodlagos állam révén kialakult, megszilárdult nemzetállamiság átsaphat birodalomépítésbe, ahogy azt a napóleoni birodalom rövid történetében, de számos

34 Mindazonáltal nem Franciaország valósította meg elsőként a közvetlen kormányzást, Dánia és Svédország egy évszázaddal korábban bevezette, azonban viszonylagos elszigeteltségük okán nem volt geopolitikai kihatásuk (lásd Hechter 2004. 168.). E skandináv sikert jórészt a protestáns államegyház megszervezése, az irányítás egységességét segítő postaszolgálat kialakítása és további, hasonló lépések magyarázzák.

újkori nagyhatalom (Nagy-Britannia, az Egyesült Államok) esetében is láthatjuk. Ez felveti a *birodalmias nemzetállam* mint „átmeneti” kategória kérdését.

Hegemonia és homogenizáció – a kisebbségek kérdése

A másodlagos államként megszilárduló vesztfáliai nemzetállam egyszerre konszolidálta az állam területi és kulturális hegemoniáját. Breuilly (2004) szerint az állam modernizációja – vagyis a vesztfáliai nemzetállam modernizációja – azt jelenti, hogy azoknak az önálló, kiváltságokkal rendelkező testületeknek a helyébe, melyek összességükben a premodern államot alkotják, a „társadalom” és a „gazdaság” lép „mint közös értékek és elvek által egybefűzött egyének összessége”. Ez lényegi elmozdulás volt a *korporatív specializációtól* (a rendek létezésétől, a különféle home rule-októl) a *funkcionális specializáció* felé, amelyhez viszont a népszuverenitás elve társult, és vele a nacionalizmus megalapozása (Breuilly 2004. 139–140.).

Ezzel a váltással viszont az államok területi határai is speciális jelentőségre tettek szert. A politikai határ mai fogalma lényegében a vesztfáliai nemzetállammal jött létre. Nyilván nem arról van szó, hogy a korábbi államok között ne létezett volna valamiféle elhatárolás, azonban ez teljesen eltért a nemzetállamok közötti – többes funkcióval bíró, vonalszerű – határtól. Határ tehát mindig is létezett, jellege és funkciói azonban sokat változtak a történelem során.

Kocsis Károly szerint „a határ a létező politikai földrajzi jelenségek leglátványosabbja” (Kocsis 2004. 23.). Míg korábban az államok *határzónákkal* (ügynevezett *frontierekkel*) – többnyire lakatlan, természeti tényezőkkel, hegygerinccel, mocsárral, láppal, erdővel vagy folyóval, ügynevezett „gyepűvel” – határolódtak el egymástól, melyeknek egyetlen funkciója a szomszédokkal való fizikai kapcsolat megakadályozása volt a védelem érdekében, ma a határok vonalszerű politikai határok, amelyek már többes feladatot látnak el. Az elhatárolódás és a védelem mellett a mai politikai határ szabályozott kapcsolat fenntartását is jelenti: a határon átnyúló „cseréknek” (személyek, áruk, információk áramlásának) a kontrollját, regularizált fenntartását. Mindez a nemzetállamok és a kapitalizmus megerősödésével fejlődött ki, ugyanis a különféle hatalmi korporációk laza együttese helyébe – melyek a központi királyi hatalomhoz eltérő erősséggel kapcsolódtak – az új vesztfáliai nemzetállam közérdeket

képviselő államként lépett fel, olyan államként, amely területét – az összes állampolgára által lakott területet – egyértelműen azonos módon igyekezett ellenőrizni az egyértelműen kijelölt határokon belül, és szervezni azokat a „cseréket”, amelyek a közérdek érvényesítését szolgálták.

Ugyanakkor a területiségnek mint az egyes államok életterének a jelentőségét az ott élő emberek kultúrájuk keretében fejezték ki: a területhez történelmileg és kulturálisan fűződő értelem, a nép és föld közötti kapcsolat az etnikai és nemzeti identitás része lett. Természetesen, a területiségnek a nemzeti identitásba történő integrációja hosszú, egyszerre szerves és konstruált folyamat volt – a nemzetépítés (a nacionalizmus) primordialista, perennalista és modernista elméletei ennek különböző értelmező leírásai. És bár a területtel kapcsolatos identitáselemek a kultúrába ágyazottan jelentek meg, integrációjuk folyamatának a fenntartásában az állam egyre nagyobb szerepet vállalt. A területiségnek ezt a kiemelkedő jelentőségét fogalmazza meg Scruton is, amikor kifejti, hogy „a nemzetet a szülőföld, nem pedig a vérség és a vallás határozza meg”, illetve hogy a nemzetet elsősorban a „haza” formálja, az a „törvények kormányozta és védelmezte hely”, melyet a nemzetagok a „magukénak” mondhatnak (lásd Scruton 2005. 178.; 32.).

Az állam mint a monopóliumra törő hatalomgyakorlás intézménye a szuverenitás eszméjére alapozva szervezte meg a területe fölötti uralmát. De hogy ezt ténylegesen a területet lakó „nép” nevében és érdekében teszi, azt a modern nemzetállam két fontos eljárásában figyelhetjük meg. Egyrészt az állam politikailag állandósította kapcsolatát a „néppel”, vagyis egy „szerződéssel” biztosította – ez öltött testet az alkotmányban –, hogy ellenőrizhető módon (jogi garanciákkal aládúcoltan) jár el a „nép” nevében és érdekében. Másrészt biztosította azt, hogy a „nép” akarata összefoglalható, végrehajtható formába önthető. És ez utóbbihoz nem feltétlenül elég az, hogy a *nép akarata* az egyes polgárok empirikusan és individuálisan kifejezett akaratának valamilyen összegeként jelenjen meg a képviseleti rendszer (a parlament) révén, szükséges még az is, hogy létezzen valamiképpen egy állampolgárokat összefűző, de az államon kívüli – nem csupán a politikai kötelék révén megjelenő – kollektív akarat, amely mégis az állam hosszú távú irányítója. Az állam nézőpontjából ez a *nemzet*, amelynek léte és működése azt fejezi ki, hogy „a »nép« nem egyének véletlenszerű együttese, hanem egy kulturális kollektívum” (Breuilly 2004. 140.). A nép kulturális kollektívumként való felfogását tovább erősítette a kontinentális Európán belüli államok közötti verseny:

a „nemzeti közvéleményhez” való egyre gyakoribb fordulás (ez a nyilvánosság kialakulásával függ össze) ugyanis azt eredményezte, hogy egyre élesebbé váltak a nemzetek közötti különbségek, és azok a „barát-ellenség” szembenállásban jelentek meg.³⁵ Így lett egyértelmű, hogy a nemzetállam területi hegemoniája (az államterület egységes kontrollja) és a kulturális homogenizáció („a nép nemzetté gyúrása”) iránti igény miképp függ össze.³⁶

A nemzetiesítő kulturális homogenizáció mindazonáltal egyes államok esetében már az állam modernizációja előtt elkezdődött, főleg ott, ahol abszolutisztikus monarchiák szilárdultak meg az állam élén. A 15–16. századi Angliában és Spanyolországban ez még csak a vallási kisebbségekre és az idegen származásúakra terjedt ki, de a 16. századtól kezdődően már nyelvi homogenizációs politikák is megjelentek. I. Ferenc 1539-es Villers-Cotterêts-i királyi ediktuma a franciát egyfajta „hivatalos nyelvvé” avatta: megerősítette egyrészt a latinnal, másrészt a feudális hatalmi központokkal területileg gyakran egybeeső egyéb dialektusokkal szemben. Ez egyelőre csak a Párizs környéki francia dialektus kanonizálását és „irodalmiasítását” segítette,³⁷ még nem tette általánossá a francia nyelv használatát, különösen nem Dél-Franciaországban, ahol a nép még az 1789-es forradalom idején sem beszélt franciául (ez az akkori Franciaország lakosságának a 25%-át jelentette). Svédországnak már 1658 után (roskildei egyezmény) sikerült Scania, Halland és Blekinge – korábban Dániához tartozó területek – dán nyelvű lakosságát svéd nyelvűvé változtatnia. Ezt a dán nyelv betiltásával érte el az egyházban és az iskolai oktatásban. A dánok asszimilációját szolgálta a Lundi Egyetem megalapítása (1666), illetve az, hogy Scania/Skåneland fiataljainak megtiltották a Koppenhágai Egyetem látogatását, egészen a 19. századig.

A homogenizációs törekvések módszeresen kidolgozott közpolitikáká azonban csak a 19. század elejétől váltak, és ebben Franciaország járt az élen. Az 1789-es forradalom Franciaország kisebbségeit (a bretonokat,

35 Lásd Breuilly 2004. 139.; Benner 2001.

36 Ernest Gellner (2004; 2009) szerint a kifejlett nemzetállam amolyan „végtermék”, mely „egy mobilis, atomizált, egalitárius, sztenderd kultúrával rendelkező társadalom, ahol a kultúra »írásbeli«, »magas« kultúra, és ahol a kultúra terjesztését, fenntartását az állam végzi, határait az állam védelmezi. Még rövidebben: egy kultúra, egy állam. Egy állam, egy kultúra.” (Gellner 2004. 57.)

37 Ennek nyomán a Napkirály századában fellendült az irodalmi, a művészeti és a tudományos élet, megalakult a Francia Akadémia (1635), amely publikálta a francia nyelv első normatív szótárát (*Dictionnaire de l'Académie française*, 1694).

baszkokat, németeket, olaszokat) belső ellenségnek kezdte tekinteni, főleg azt követően, hogy a vidéki papság és arisztokrácia szövetségeseiként azonosította őket. A kidolgozandó nyelvpolitika célja tehát az volt, hogy a kultúra és az identitás dimenzióiban számolja fel ezt a belső ellenséget. A nyelvi egységesülés üteme azonban nagyon lassú volt, még 1863-ban is a lakosság több mint 20%-a nem beszélt franciául (Weber 1976. 310.). A fő eszköz az oktatáspolitikai volt: az iskolákból száműzték a nem francia nyelveket, és büntetni kezdték azokat a diákokat, akik még egymás közt is használni merészeltek egy nem francia (például a breton) nyelvet.

A homogenizációs politikák újabb aktualitását az első világháborút lezáró békeszerződések hozták el, amelyek nemzeti kisebbségek egész sorát „teremtették meg” Európa új nemzetállamaiban. Napjainkig nyúló kérdés tehát: a homogenizációs (nyelv)politikák erősítik-e a nemzetállamot, vagy gyengítik az általuk keltett belső és szomszédsági konfliktusok nyomán?

A homogenizáció mai emberjogi megfontolások alapján inkább negatív megítélés alá kerül, mindazonáltal – a nemzetállam-építés történeti perspektívájából – pozitív dolognak minősül abból adódóan – írja Hazony –, hogy a független nemzeti államok rendje a vele versengő birodalmi rend fölött áll, amennyiben a kollektív szabadság iránti emberi vágy felől mérlegeljük ezt (Hazony 2019. 107.).

De hogyan tartható fenn a birodalmi rendnél „jobb”, „afölött való” független nemzetállami rend? Hazony hét elvet fogalmaz meg (2019. 166–178.), amelyek gyakorlati elvek, jóllehet kodifikációs alapot is adtak a nemzetközi jog kidolgozásához: 1. a politikai függetlenség biztosítása az erős, érdekeik megvédésére képes nemzetek számára; 2. a be nem avatkozás elve a más nemzeti államok életébe; 3. a kormányzat monopóliuma az államon belüli, szervezett kényszerítő erők felett; 4. a több hatalmi központ fenntartása a nemzeti államok világrendjében; 5. a független államok megalkotása terén mutatott óvatosság (nincs normatív-kötelező szempont új államok elismeréséhez); 6. a kisebbségi nemzetek védelme a nemzeti kormányzat által; 7. a kormányzati hatalom át nem ruházása egyetemes intézmények számára (lásd Hazony 2019. 166–173.).

Ezen elvek között szerepel a kisebbségi nemzetek védelmének az elve, amely ellentmondásban levőnek látszik a nemzeti államot erősítő homogenizáció szükségszerűségével. Azonban ezt az ellentmondást a birodalmi renddel való összevetésben is meg kell vizsgálni. Ugyanis ahol a nemzeti államok nem tesznek eleget a kisebbségi nemzetek védelme

követelményének, ott utat nyitnak az anarchiának és a birodalmi törekvéseknek (Hazony 2019. 172.). Igaz, ez a védelmi kötelezettség korlátokat állít a többségi nemzet önrendelkezése elé minden államban, és ez utóbbi elv elsőként szerepel a Hazony által megfogalmazott hét elv között. Azonban az „önrendelkezési elv” csak egy formális megfogalmazás, az elv a gyakorlatban azt jelenti, hogy „a nemzeti államok rendje olyan, hogy biztosítja a *politikai függetlenséget azon nemzetek számára, amelyek eléggé összetartóak és erősek, hogy megvédjék azt*” (Hazony 2019. 167.).

Ebben az olvasatban az „önrendelkezés elve” egy nagyon érzékeny belső egyensúlyra utal. Egyrészt a nemzeti államnak az idők során kellő katonai és gazdasági erőre kell szert tennie ahhoz, hogy a többi állam elismerje független nemzetként a nemzetállamok rendszerén belül (és ez az elismerés sohasem normatív kritériumok alapján történik). A „kellő erő” pedig magában foglalja a kellő homogenizációs teljesítményt is. Vagyis a nemzetállamnak bizonyítania kell, hogy belső viszonyai tekintetében kellően stabil, kellően szilárd, hogy „egyenrangú” (nem semmibe vehető) tagként legyen jelen a nemzetállamok rendszerében. És ez kapcsolatban van a második elvvel: *a be nem avatkozás elvével más nemzeti államok belső ügyeibe*. Minthogy ez is gyakorlati elv (jóllehet van normatív megfogalmazása is a nemzetközi egyezményekben), lényegében azt fejezi ki, hogy a nemzetállam a belső homogenitásával is megerősített szilárdságával lényegében akadályozni tudja, hogy más, külső erős államok birodalmi ambíciókra ébredve beavatkozzanak a független nemzeti állam életébe.

Másrészt, éppen abból kiindulva, hogy minden kisebbségi nemzetnek vannak olyan érdekei és olyan – identitásából fakadó – törekvései, amelyek nem egyeznek a többségi nemzetével, és így szemben állnak a közös állam homogenizációs törekvéseivel, számolni kell azzal a helyzettel, amelyben a többségi nemzet kezében levő nemzetállam erőszakosabb homogenizációs politikája már megkérdőjelezi a belső stabilitás érdekeit, és így a „nemzeti állam [...] létrehozza az anarchia övezetét saját határain belül, és ezzel következképpen aláássa a nemzeti államok rendjének az egészét” (Hazony 2019. 178–179.).

A kisebbségi nemzetek védelme ekként egy termékeny feszültségmezőbe került, amennyiben a független nemzeti államok rendjének a fenntartását tekintjük fő célnak. Ugyanis a nemzetállam önrendelkezésének és függetlenségének a védelme átadja a fő döntési kompetenciát a nemzeti államnak abban a tekintetben, hogy miképpen akar eljárni kisebbségi nemzeteivel szemben. Ugyanakkor a nemzeti államok rendjének a

fenntartása megköveteli azt is, hogy az anarchia ne erősödjön fel annyira, hogy teret nyisson egy birodalmi rend felé történő átalakulásnak, és ez már a nemzeti államok rendje fenntartóinak is biztosít némi beavatkozási jogot. A be nem avatkozás elvét lehet ugyan antiimperialista elvnek tekinteni, de nem abszolút elvként.

Az egyensúly kialakítása a két elv között mindig gyakorlati, ugyanakkor, mivel erkölcsi dimenziója is van, folyamatos a törekvés arra is, hogy normatív mérce is segítse ezt. Ez a normatív mérce jelenik meg a *nemzetközi kisebbségi jogban*, és nagyon jól tükröződik a kisebbségek *autonómiához való joga* körüli vitákban. Egyrészt számtalan jogi definíciós kísérlet van arra nézve, hogy megalapozzák a nemzeti kisebbségek saját „belső önrendelkezésének” (egy adott államon belüli autonómiájának) fogalmi keretét, másrészt látható, hogy a ténylegesen megvalósuló nemzeti kisebbségi autonómiák mindig a nemzetállamok közötti, illetve a nemzetállamokon belüli gyakorlati körülmények játékából alakulnak ki, amelyeket nehéz a formális-normatív elméletek értelmezési szintjén vizsgálni. Nem véletlen tehát, hogy sok szakértő a kisebbségi autonómia kérdésében nem az elméletek és a formális jogi koncepciók, hanem a „jó gyakorlatok” (*best practices*) tanulmányozása mellett teszi le a voksát. Ez tükröződik az európai kisebbségvédelem joganyagában is. Látható, hogy ennek a joganyagnak alkalmasnak kell lennie arra, hogy rugalmasan közvetítse a be nem avatkozás elve (a nemzetállam önrendelkezése) és az anarchia elhárítását lehetővé tevő, korlátozott beavatkozási jog (amely némiképp teret engedhet birodalmi beavatkozásoknak is) közötti érzékeny egyensúlyt.

A nemzetközi kisebbségvédelmi *soft law* növekvő terjedőssége egy politikai – hatalmi – egyensúlyviszony finommechanikája, amelyben most, a 21. század elején alapvető változást látszik hozni az a geopolitikai fordulat, amely a biztonságpolitikai megközelítést helyezi a kisebbségpolitikai fölé. De ez a „kisebbségpolitika kontra biztonságpolitika” dilemma szintén az előbb vázolt egyensúlyi helyzetre, a nemzetállam önrendelkezésének elve és az anarchia elhárítását lehetővé tevő korlátozott beavatkozási jog közötti érzékeny egyensúlyra utal.³⁸

Összegezve, egy paradoxonban foglalható össze a nemzetállamok és kisebbségek viszonya. Egy szabad és stabil nemzetállam belső békéjének

38 A nemzetközi és azon belül európai kisebbségi jog rétegződéséről és funkciójának átalakulásáról lásd még Bakk 2024.

a biztosítéka egyetlen összetartó nemzetiség uralma (a többségi nemzet hegemoniája), amelyet a kölcsönös hűség kipróbálta köteléke tart össze. De éppen a többségi nemzet kulturális uralmának a megkérdőjelezhetetlensége (amivel szemben esélytelen minden fellépés) emeli arra a szintre az állam integritását, hogy az azt birtokló többségi – legtöbbször névadó – nemzet ne féljen attól a kihívástól, amelyet a nemzeti kisebbségek jelentenek, és azok számára jogokat, szabadságokat biztosítson.

III.4. A semleges állam mítosza és megteremtése

A liberális nacionalizmus bukása

Történelmi és szociológiai evidencia, hogy a nemzeti államok nagy többsége nem kormányozza az illető állam névadó nemzetének összes tagját, másrészt pedig az általa kormányzott népesség részeként más, nem a névadó nemzethez tartozó személyeket is találunk. A szuverén Magyarország kormánya alá nem magyar etnikumokhoz tartozó nemzetiségi csoportok is tartoznak, továbbá a (kulturális) magyar nemzet tagjainak egy jelentős része más államok kormányainak a fennhatósága alatt él. És hasonló példák sora hozható fel, például a lengyelek vagy a románok helyzete is.

Ezek az evidenciák okkal vetik fel azt a gondolatot, hogy az állam mögötti állampolgári közösség nyelvi, származási sokféleségéből adódóan talán indokolt az államnak nem „nemzetinek”, hanem semlegesnek lennie. E gondolatnak fontos támasza a jogállamiság eszméje is, hiszen a jogszolgáltatásnak semlegesnek és teljes egyenlőséget biztosítónak kell lennie az összes állampolgár felé. De igazából *ideológiai programja a semleges állam eszméjét a liberalizmus tette.*

Mindazonáltal, amint arra Kis János is figyelmeztetett (2005. 59–60.), ez nem a klasszikus, 19. századi liberalizmus döntése volt. Kezdetben a liberalizmus és a nacionalizmus egymást támogató irányzatnak tűnt. A liberális nacionalizmus is nacionalizmus volt abban az értelemben, hogy céljának az egységes nemzetállam megteremtését tekintette: kizárta a kisebbségek nyelvhasználatának az üldözését, a kisebbségek elűzését és szegregálását, azonban az állam iránti lojalitást a többségi nemzet

iránti lojalitással azonosította. Másképpen fogalmazva: a nacionalisták szerint egy bizonyos állam csak egy bizonyos nemzet állama lehet; nem fogadható el az államban olyan közösségek tartós létezése, melyek nemzetet alkotnának a nemzetben, államot jelentenének az államban. A korai liberálisok szerint a szabadelvű válasz is ugyanerre a következményre vezet.³⁹

Nagyon sokáig a nemzeteszme nacionalista és liberális értelmezésének a konvergenciája fenntarthatónak tűnt. Ezt példázta a kiegyezés utáni magyar „politikai nemzet” felfogás is. A szabadelvű magyar nemzetállam, azon belül a liberális nacionalisták (Deákék) a közeletet az egységes nemzeti kultúra tartományaként kezelték, de úgy, hogy a nemzetiségi kultúrák sokféleségét és szabadságát átutalták a magánélet akkor nagyon szélesnek gondolt terébe. A *politikai nemzet* nem volt semmiképp sem korlátja annak, hogy a magánélet tágas terében nemzetiségek nyelvüket, kultúrájukat, hagyományait ápolják és műveljék.

A liberális nacionalizmus talajvesztése alighanem az első világháborúval kezdődött. A világháború egyrészt megmutatta, hogy milyen fontos az államközi viszonyokban a „nemzeti kérdés”, hogy milyen súlyú eszköztárral rendelkezik a nacionalizmus egyes államközi kérdések napirendre tűzésében, másrészt a világháborút lezáró rendezés – a békeszerződések – a nemzeti kisebbségi kérdések egy újabb „csoomagját” emelték be a nemzetközi kapcsolatokba. Mindez elősegítette a liberalizmuson belüli hangsúlyváltást. Míg korábban az állam vallási semlegessége volt a liberálisok fő törekvése, most mindez egy újabb elképzeléssel bővült: azzal az újabb szabadelvű programelemmel, hogy a vallások liberális kezelését terjesszék ki a lakosságot alkotó népcsoportokra, etnikumokra is. A liberális államnak *etnikumoktól elválasztott államnak, etnikailag semleges államnak kell lennie*. Ez a megoldás első pillantásra vonzónak tűnik, mert a liberalizmus jól bevált eljárásait – az

39 Ezt már – nagyon sajátosan – 1789-ben, a francia forradalomban a zsidó emancipációs törvény kapcsán is megfogalmazták: a liberális Clermont-Tonnerre válaszolt az ellenvetésre, miszerint ha a zsidók elnyernék a francia polgárok jogait, ezzel azt ismerné el a Nemzetgyűlés, hogy a zsidók nemzet lehetnek a nemzetben, állam az államban. Clermont-Tonnerre elfogadta, hogy senki ne legyen „állam az államban”, de tagadta, hogy az emancipáció ilyen kiváltságokkal ruházná föl a zsidóságot: „Mindent meg kell tagadni a zsidóktól mint nemzettől – mondta –, és mindent meg kell adni nekik mint egyéneknek. Nem alkothatnak az államon belül sem politikai testet, sem rendet. Egyénekként kell állampolgárokká lenniük.” (Idézi Kis 2005. 60.)

állampolgári jogegyenlőséget, illetve a magánélet és a közélet világos szétválasztását – vitte volna tovább azzal, hogy az etnicitás megélését, az anyanyelvhasználatot a magánélet területére utalta.

Csak hogy az államnak szüksége van egy hivatalos nyelvre. Vagy a területén beszélt nyelvek valamelyikét (egyet, többet, az összeset) kell hivatalos nyelvvé nyilvánítani, vagy egy idegen (esetleg holt vagy mesterséges)⁴⁰ nyelvet, de hivatalos nyelvnek lennie kell. Továbbá az állam – mint arra Kis János tanulmányában (2005) is utal – nem hagyhatja, például, szabályozatlanul a munkanapok és munkaszüneti napok eloszlását, azt, hogy mikorra essenek a naptári ünnepek, mely történelmi évfordulókhoz, vallási ünnepekhez kapcsolódjanak. Az állam nem lehet meg történeti emlékezet nélkül, és hivatalos hagyományai ráépülnek valamelyik (egy, esetleg több) közösség kollektív emlékezetére. Ez pedig értékválasztást, valamiféle elköteleződést követel meg az állami közpolitikák definícióit tekintve. Az állam az általa biztosított kulturális közjóságok, szimbolikus javak nagy része tekintetében nem tud semleges lenni.

A liberális állam eszménye tehát az etnikumoktól és vallásoktól elválasztott, *semleges állam* eszménye, amely – mint azt már egyes liberális szerzők is észlelték (Kis János például, ahogy az előbb láttuk) – meglehetősen problematikus, mivel a közélet és magánélet olyan szétválasztását szorgalmazza, amely a létező államok közpolitikai gyakorlatában életszerűen nem valósul meg. Innen tekintve a liberális állam inkább elméleti konstrukciónak tűnik: olyan modern értelmiségi utópia – írja Molnár Attila (1994. 531.) –, „amely a valódi hús-vér társadalmat akarja belegyömöszölni a dolgozószobákban kiagyalt keretekbe”, és egyik legismertebb változata szerint „egy elképzelt állapot, amelyben az egyének életüket irányító elveket választanak, közelebből nem vizsgált véletlenszerű alapon”.

Mindazonáltal jelentős szellemi erőfeszítések történtek annak érdekében, hogy ezt a fikciót „logikusan” felépített fogalmi keretek közt tartsák. Molnár (1994. 531–533.) szerint a semleges állam elképzelésének több elméleti típusa van. Az egyik legismertebb a John Rawls által megfogalmazott (lásd Rawls 1997 [1971]), melynek kiindulópontja az az elképzelt állapot, amelyben az egyének életüket irányító elveket választanak,

40 Még a holt (nyelvi tervezéssel felélesztett) nyelveknek is van a mához, valamilyen élő nemzeti többséghez szóló, azt külön politikai közösséggé avató szerepe, példa erre a héber nyelv Izraelben vagy az ír-gael nyelv Írországon.

lényegében véletlenszerű alapon, mivel nem kötődnek sem a nemükhöz, sem a fajukhoz, sem a társadalmi helyzetükhöz, kultúrájukhoz, és így nincs előzetes fogalmuk a jóról sem. Ebből az állapotból, Rawls szerint, az következik, hogy a toleráns és semleges elvek terjednek el, hiszen senkinek sincs semmilyen ismerete valamilyen jóról. Ez az elméleti kiindulópont viszont egy kíváncsú, utópikusan elgondolt társadalmi végállapotot feltételez, amely felé a semlegesség és tolerancia nevében szorítják, alakítják a létező társadalmat (és ez rokon a marxi utópiával). Rawls a Rousseau-val kezdődő hagyományt folytatja tulajdonképpen, amely nem a valós emberekből és viszonyaikból indul ki, hanem egy elképzelt jó állapotából.

A neutrális állam és az alkotmányos patriotizmus. Szakralizálható-e az alkotmány?

A nacionalizmusnak van válasza arra a kérdésre, hogy hogyan lehetséges politikai közösség, miként lehetnek az állam polgárai szolidárisak egymással és lojálisak államuk iránt, valós értékeik, törekvéseik és érzéseik alapján. Viszont a „nemzeti neutralizmusnak” nincs válasza erre. Ennek a felismerése sarkallta új megoldások keresésére a liberálisokat, olyanokra, amelyek – a nacionalizmushoz hasonlóan – képesek megválaszolni a politikai összetartozás kérdéseit, de úgy, hogy közben fenntartsák a szabadság és egyenlőség liberális összhangját.

A megoldáskeresések ezen sorába tartozik Jürgen Habermas *alkotmányos patriotizmus* fogalma, amely valamiképpen a „nemzet nélküli” hűségre tesz javaslatot. A javaslat lényege: a nyelvi-etnikai szempontból megosztott társadalmakban a polgárok közös politikai java nem egy-egy etnikai kultúra, hanem maga az alkotmányos berendezkedés, mely együttélésüket lehetővé teszi és igazolható módon szabályozza. A politikai közösséget ebben a felfogásban az állampolgárok összessége alkotja, és e közösség elsődlegesen nem a nemzeti kultúrához kötődik – ahogyan még a liberális nacionalizmus támogatói is jobbára gondolták –, hanem olyan normákhoz és értékekhez, amelyek a közös liberális demokratikus alkotmány eljárásaiba vetett hitben gyökereznek.

Az alkotmányos patriotizmus eszméje a második világháború utáni kettéosztott Németországban született: Dolf Sternberger politikai filozófus, Hannah Arendt tanítványa alkotta meg az 1970-es évek végén; majd

Jürgen Habermas vette át e fogalmat, amely az ő munkássága révén vált ismertebbé az angolszász világban (Müller 2008. 12.).

Németországban általában a „rendes” nemzeti identitás egyfajta szegényes pótlékának tekintették, amelyre az ország egyesítését követően tulajdonképpen nincs is már szükség. Azonban az 1990-es évek közepe óta a fogalom ismét reneszánszát éri, elsősorban válaszként arra a kihívásra, amelyet az egyre sokszínűbb és multikulturálisabb országok integrációs közpolitikai, e politikák nem éppen sikeresnek mondható eredményei jelentettek (Müller 2008. 12–13.).

A koncepcióval szembeni kritikák régi érvekre mennek vissza. Edmund Burke már több mint kétszáz évvel ezelőtt világosan látta, hogy „az embereket nem papírok és pecsétek kötik össze. Az emberek hasonlóságok, rokonságok, szimpátiák alapján társulnak egymással. Ugyanez a helyzet a nemzetekkel.”⁴¹ De a kortárs kritikák is az elképzelés „papírízűségét” vetik fel: idealisztikusnak tekintik a koncepciót, „egy szemináriumi teremben született halovány ötletnek”, ahogyan a német alkotmánybíróság egyik bírása fogalmazott; egy másik kritikus szerint „csodálatos ötlet – de működésképtelen, mert az emberek nem így éreznek”. Vagyis az emberek csak angolok vagy lengyelek, esetleg ír-amerikaiak, szlovákok vagy szerb bosnyákok akarnak lenni, nem pedig „alkotmányos patrióták”.

Ez újabb kritikák szerint az alkotmányos patriotizmus „a demokratikus politikai hűség poszt nacionális, univerzalista formája”, mely túlságosan absztrakt, és „törekvéseiben önellentmondás lakozik, hiszen az univerzalizmus – amelyet az alkotmányosság jelenít meg – mindig ki fogja zárni a lojalitás eszméjét, amit viszont a patriotizmus jelenít meg” (Müller 2008. 13.).

Mindazonáltal a kérdés, hogy egy alkotmányjellegű írott „társadalmi szerződés” képes lehet-e arra – adott történelmi körülmények között –, hogy a hűséget, a lojalitást és az állam iránti elköteleződést olyan szinten fenntartsa, mint az erős gyökerekkel rendelkező nemzeti identitás, részletesebb elemzést is érdemel.

Hazony azokat az írott vallási dokumentumokat veszi tekintetbe, amelyek iránt kétségtelenül kialakult a több évszázadon átívelő hűség. A muszlimok kétségtelenül kockázatokat és harcokat vállaltak azért, hogy a Koránt megvédjék becsmérlőitől és bírálóitól. Hasonló módon védtek

41 Idézi Müller (2008. 13.).

és védik a hinduk a Védákat, a zsidók a Tórát, a keresztények a Bibliát. Ezek a példák azt látszanak igazolni, hogy egy alkotmányszöveg iránti hűség akkor alakítható ki, ha sikerül e szöveg iránti lojalitást a vallásos tisztelet irányába tolni és ekként felfokozni.

E nézőpontból az amerikai alkotmány lehet erre példa, amely egy vallásjellegű tradíciónak is részévé vált. E tradíció kialakulásában szerepet játszott az a tény, hogy az amerikai nemzet, eltérően a közhelyszerűn elterjedt felfogástól – miszerint Amerika bevándorlók nemzete –, igazából *telepes nemzet*. Erre Huntington világított rá (2005. 73–79.), aki döntőnek tekinti az amerikai társadalomszerveződés és identitás tekintetében azt, hogy az amerikai gyarmatokat létrehozó telepesek döntő és tartós hatást gyakorolnak a társadalom kultúrájára és intézményeire, ők alkották azt a kiváltságos csoportot, amelynek a megjelenése meghatározónak bizonyult a társadalmi modell későbbi alakulása szempontjából, és akiknek a hatása a kulturális földrajzban ismertté vált „az első hatékony letelepedés” tanával egybevágóan írható le.⁴²

Mivel a telepestársadalmak teremtett társadalmak, és megjelenésük pontos időponthoz és helyhez köthető, az alapítók számára szinte törvényszerű volt az, hogy az „alapozást”, intézményeik megteremtését különböző alapokmányokban, alkotmányokban rögzítsék. Erre nézve számtalan történelmi példa felhozható.⁴³

Az amerikai alkotmány beépülése egy vallásos jellegű tradícióba tulajdonképpen egy keveredés eredménye – Isten és ország összeházasításának, a hazafiság vallásos szentséggel való felruházásának az eredménye, ami lényegében egy „polgári vallást” (Huntington) hozott létre.⁴⁴ Ennek a polgári vallásnak egyik fő eleme⁴⁵ az, hogy a politika

42 Erre nézve John Porter történészt és Wilbur Zelinsky geográfust idézi Huntington (2005. 79.).

43 Az első görög törvénykönyvet nem az ókori Görögországban, hanem Szicília görög gyarmatain fogalmazták meg a Kr. e. 7. században. Az angol nyelvű világ első módszeres törvénykönyveit Virginiában (1606), Plymouthban (1636) és Massachusetts Bayben (1648), illetve a Connecticuti Alapszabályzatban (1638) szövegezték meg (vö. Huntington 2005. 82.).

44 Huntington a „polgári vallás” fogalmát Robert Bellah 1960-as meghatározásából kiindulva használja (Huntington 2005. 169.).

45 Huntington szerint a polgári vallásnak négy fő eleme van: 1. az a feltevés, hogy a kormányzati rendszer vallási alapon nyugszik; 2. Amerikának sajátos isteni rendeltetése van; 3. a vallási utalások és jelképek elterjedtsége a közbeszédben; 4. az alkotmány és fontos politikai beszédek szent szöveggé válása (Huntington 2005. 169–171.).

néhány ünnepi pillanata (a hálaadási ünnepség, az elnökök beiktatása stb.) vallási feladatokat is ellát, továbbá a politikai történelem néhány fontos szövege, a Függetlenségi Nyilatkozat, az alkotmány, a gettysburgi beszéd, Kennedy beiktatási beszéde *szent szövegekké váltak*.

Csak hogy az amerikai alkotmány „szentsége” nem jogi tartalmához, téziseihez kötődik, hanem „íratlan preambuluma”hoz”, amelyet összefoglalóan Amerikai Hitvallásnak neveznek. Az Amerikai Hitvallás az amerikai identitás kulcseleme: egyrészt olyan alapvető politikai eszméket, értékeket (szabadság, egyenlőség, individualizmus, emberi jogok, képviselői kormányzás és laissez-faire)⁴⁶ tartalmaz, amelyek a felvilágosodás elvei, és amelyeket az amerikai hagyomány „univerzálisaknak” tekint, másrészt viszont alapot a protestáns hagyományra, ami a munka mindenkorai megbecsülését, a Biblia tiszteletét jelenti.

Az Amerikai Hitvallás mint az amerikai polgári vallás központi eszmei magja ekként inkább vallási értékkel ruházza fel az amerikai alkotmányt, és nem azzal a posztzionális egyezményjelleggel, amelyet Habermas alkotmányos patriotizmusfogalma tartalmaz.

Az amerikai alkotmány szakralizálása inkább csak egyik eleme, mozzanata annak a bonyolult folyamatnak, amely révén az Amerikai Hitvallás – folyamatos reinterpretációi révén – tulajdonképpen megújuló kísérlete az amerikai többségi nemzet újradefiniálásának a folyamatos bevándorlási nyomás alatt.⁴⁷

Az Egyesült Államokat az amerikai nemzetet egyesítő kölcsönös hűség kötelékei tartották tehát egyben, azok, amelyek az angol nyelvű nemzet alkotmányos és vallási hagyományait foglalták egy szintézisbe, és amelyek a Bibliában, a protestantizmusban, a republikanizmusban és az angol szokásjogban gyökereznek. E gyökerek felszámolása annak érdekében, hogy az amerikai identitást és az annak egyik vehiculumaként felfogható amerikai alkotmányt kimondottan „semleges egyezménnyé” lehessen tenni, tulajdonképpen az amerikai állam meggyengítését eredményezi.

A semleges vagy állampolgári állam eszméje, bár meglehetősen régi, igazából csak egy mítosz, mely azon alapszik, hogy az állam csupán

46 Seymour Martin Lipset meghatározása, amely mellett más értelmezések is léteznek (például a Gunnar Myrdalé vagy a Daniel Bellé) – vö. Huntington 2005. 116–118.

47 Huntington az előbbiekben idézett művét (2005) lényegében ennek az újradefiniálási kísérletnek szenteli.

intézményei és törvényei összességével – a nemzethez való hűség köteleke nélkül is – biztosítani tudja népe védelmét, az egyéni és kollektív szabadságok oltalmazását. A létező államokban ez a védelem azonban nem csupán a törvények alkalmazását jelenti, hanem súlyos terhek viselését is (fegyveres szolgálatot, nagy adóterhek viselését), ami elképzelhetetlen az állampolgárok közötti kölcsönös hűség köteleke nélkül.

Vendégjog és „szálloda-állam”

A semleges állam mítoszához a gyakorlatban olyan történeti-politikai példák társíthatók, amelyeket létező államok „semlegesítéseként” lehet leírni, és amelyeknek a kimenetele valamely létező állam meggyengítése vagy instabillá tételét eredményezte. Ezeknek a „kísérleteknek” két alaptípusa van.

Az egyik általában azon területi rendezések nyomán figyelhető meg, amelyek – nagyhatalmi beavatkozásokkal – leggyakrabban volt gyarmatok vagy korábbi, széteső birodalmak területén mentek végbe, és egymás mellé, egyetlen új állami keretbe kényszerítettek nemzeti fragmentumokat, törzseket vagy etnikumokat, olyanokat, amelyeknek nincs közös nyelve, sem vallása, sem együttműködési történelme. Az ilyen politikai keretbe kényszerített népesség esetében nem tud létrejönni a kölcsönös hűség köteleke. Ennek példáit lehet látni az európai birodalmak 20. századi hanyatlása nyomán megalkotott független államok esetében a Közel-Keleten vagy Afrikában. Irak állama például 1932-ben vált függetlenné annak nyomán, hogy a Brit Birodalom és Franciaország megegyeztek a terület határaitól, és elismerték az új területen belül a hásemita királyságot (amelynek lakossága kurdokból, szunnita és síita arabokból állt). Ezen a területen az úgynevezett „iraki nemzetnek” mint az össznépességet magába foglaló közösségnek semmilyen előzménye nem létezett; valójában egy szunnita arab törzsi csoport által uralt állam jött létre, amely uralta a sokkal számosabb síita népességet, és amelyet a kurdok sem fogadtak el. A népiirtásig fajuló belső ellentétek, az instabilitás késztette arra az Egyesült Államokat, hogy a nyugati demokráciák mintájára „semlegesítse” az állam hatalmát, és a „közös” iraki nemzet létrehozásával megmentse az országot, azonban ez a kísérlet sikertelen maradt.

Hasonló voluntarista határmegvonásokat eredményezett a Sykes–Picot-egyezmény (1916), amelynek máig ható következményeit elsősorban

a szíriai polgárháborúban látjuk. Az 1946-ban elsősorban a franciák által létrehozott szír független állam alapjául – hasonló módon – a történelemben sohasem létezett „szír nemzetet” tekintették,⁴⁸ azonban a szunnita arabok, alaviták, kurdok, drúzok, asszír keresztények és örmények egyesítése egy „közös” nemzetbe – amelyet közösnek gondolt kötelék kellene fűzzön a mesterségesen létrehozott államhoz – politikai káoszhoz, illetve diktatúrához vezetett.

Az arbitrárius területkijelöléssel létrehozott államok fölé tervezett, semlegesen „egyesített” nemzetek terveinek a sikertelensége felveti a kérdést, hogy miért tartottak ki a nagyhatalmak az ilyen tervek mellett. Hazony (2019. 154.) szerint ennek két oka lehet. Talán azért történt így, mert a korábbi birodalmi uralkodók nem akartak a korábbi önkényes (gyarmati) határok újrarajzolásával bajlódni vagy bonyolult népességáttelepítéseket elvégezni annak érdekében, hogy az államhatárok és az etnikai-nemzeti határok jobban fedjék egymást. De az is lehet, hogy épp azért akarták ezt az állapotot fenntartani, mert az önkényesen kijelölt határok között kormányozhatatlan országok maradnak fenn, ami lehetővé teszi külső, távolról történő manipulálásukat.

A történelmi folyamatok által elindított „kísérletek” másik sorozatával a konszolidált, erős nyugati nemzetállamok esetében találkozunk. Itt a hagyományos nemzetek „semlegesítése” nem a határok átszabásával, hanem a nemzeti hűségközösségek kívülről történő, migrációs folyamatok révén teret nyerő fellazításával köszöntött be. A politikai identitást és kohéziót megkérdőjelező kulturális keveredési sokk az elmúlt évtized társadalmi tapasztalata Nyugat-Európában.

A nemzethez mint hűségközösséghez való kapcsolódásnak a modern nemzetállamban van egy jogi formája: az *állampolgárság*. A modern – elsősorban angolszász – államokban kialakult állampolgárság-konceptió az állam és egyén olyan kölcsönös kapcsolatát jelenti, amely a középkori – Hazony által anarchiának, anarchikus rendszernek is nevezett (lásd III.2.) – hűbéri rendszerben kialakult, személyi hűségen alapuló kapcsolat továbbélésének tekinthető. Az állampolgári hűség modern felfogása a hűség középkori felfogásához képest új jelentést kapott: az uralkodóhoz való személyesebb hűség helyett az egyén államhoz való – absztraktabb tartalmú – kapcsolódását fejezi ki, amelyet a modern alkotmányok általában követelményként rögzítenek is. Ezek a követelmények

48 Magát a szír nevet a görögök találták ki a földrajzi terület megnevezésére.

azt tartalmazzák, hogy a polgároknak hűséget kell fogadniuk az államnak, ismerniük kell annak politikai történetét és intézményeit, elfogadható mértékben beszélniük kell fő nyelvét vagy nyelveit, és el kell fogadniuk az államot fenntartó hűségközösség (nemzet) kulturális konvencióit és érzékenységeit. A nyugati demokráciák zöme kodifikálta a közös nemzeti állampolgárság ezen elemeit, mind az állampolgárság megszerzéséhez szükséges tesztekben és ceremóniákban, mind pedig az állampolgárság iskolai oktatásában (vö. Ganczer 2013. 41.; Bellamy 2008. 47., 73.).

Érdemes észrevenni, hogy az állampolgárság absztrakt kategóriája, általánosító jogi formulája mögött két olyan további fogalom rejlik, amely lehetővé teszi az egyén és a hűségközösség (a nemzet) közötti viszony partikularizáltabb vizsgálatát; ezek: az *identitás* és a *lojalitás*.

Az identitás fogalma az egyénre és az adott közösségre összpontosít, azt a szubjektív-tartalmi összetevőt jelenti, amellyel az egyén a tudás és a narrativitás szintjén a közösségéhez kapcsolódik.

Ezzel szemben a lojalitás fogalma több, reflektál arra a másik személyre, intézményre, azok érdekeire is, aki vagy amely iránt kialakul a hűség érzése, azt is mondhatnánk, hogy a lojalitás a hűség egy „cselekvőbb” formája. Különbséget lehet tenni a *horizontális lojalitás* – az azonos szintek közötti szolidaritási viszony (például társadalmi vagy foglalkozási csoportok, családok kohéziója, felekezeti- és etnikumközi kapcsolatok) –, valamint a *vertikális lojalitás* között. Ez utóbbinak az állampolgárok életét szabályozó politikai intézményekbe és rendszerekbe (kormányba, államba, királyba stb.) vetett bizalom jelenti az alapját (Cieger–Matolcsi 2023. 88.).

A lojalitás legtöbbször ugyanarra a viszonyrendszerre vonatkozik, mint az identitás: a nemzet és az állam iránti hűségre, az etnikai, vallási, társadalmi hovatartozásra. Cieger és Matolcsi szerint (2023. 88.) azonban a lojalitáskutatás „nemcsak a hosszú távú elköteleződést, hanem a szereplők aktuális cselekvési lehetőségeit is vizsgálja. A lojalitásviszonyok alakulása ugyanis sokkal inkább időhöz és szituációhoz kötött, hiszen identitásunkhoz képest lojalitásunkat akár napról napra felül kell/lehet vizsgálnunk, megújítanunk vagy megvonnunk [...] anélkül, hogy meginogna nemzeti identitásunk, vallási meggyőződésünk, értelmiségi öntudatunk stb.”

A lojalítások e megkülönböztetésének a „semleges állam” koncepciójának említett „kísérleti” megvalósítása szempontjából is van jelentősége. A „semleges állam” koncepciója ugyanis azt tartalmazza, hogy az

egyének – állampolgárok – identitásának lehet ugyan nemzeti dimenziója is, ez azonban a magánszférára tartozik, maga a „*semleges*” állampolgári közösség csupán a jogállami előírásoknak a betartása és betartatása révén is fenntartható. E koncepció történelmi tesztje, terhelési próbája figyelhető most meg a nyugat-európai demokráciákban.

A nemzeti hűségközösségekbe kívülről érkező migrációs tömegek, az a 21. század eleji társadalmi változás, amely a harmadik világból – és elsősorban az iszlám civilizáció világából – nagyszámú bevándorlót hozott a nyugati demokráciák országaiba, máris világosan példázza azt, hogy milyen konzekvenciái vannak a nemzeti hűségközösségek fellazításának.

A fellazítás eszmei kontextusát, majd jogi alapjait Európa már a felvilágosodással elkezdte megalkotni. Amit Kant az *Örök béke* tervezetében lefektetett – a világpolgári *vendégjog*⁴⁹ statuálásával –, azt a mai emberjogi egyezmények olyan egyetemes „világpolgári joggá” bővítették, amely számos vonatkozásban szinte az állampolgári jogosultságokkal azonos értékű. Ez főleg ma, az Európai Unió területét érintő migrációs válsággal vált nyilvánvalóvá. Az 1951-es menekültjog (genfi egyezmény) kiszélesítése a gazdasági migránsokra ennek a bővítésnek, az emberi jogok „univerzalizálásnak” az egyik példája (mely az emberjogi egyezmények kiterjesztő értelmezésével folytatódott az európai bíróságok határozatai révén) olyan népességet alakított ki az Európai Unió területén belül, amely ugyan még nem rendelkezik uniós állampolgársággal (valamelyik tagállam állampolgárságával), azonban jogi státusa közelít az állampolgárságéhoz, és ezért sok területen élhet a jóléti állam elsősorban állampolgárok számára létrehozott támogatásával.

A menedékjognak ez a szélesre tárása a hidegháború korszakának kezdetén még nem tűnt problematikusnak: morális és politikai igazolhatósága a nyugati társadalmak számára egyértelmű volt, hiszen arról gondoskodott, hogy a szovjet szféra politikai menekültjeit ne küldjék vissza az országaikba. És olyan korban került erre sor, amikor az emberek még túl szegények vagy tudatlan-tájékozatlanok voltak ahhoz, hogy kihasználják a teoretikus nagylelkűséget, esetleg olyan börtönállamban

49 A vendégjog Kant szerint azt jelentené, hogy ha valaki idegen országba utazik, nem bánhatnak vele idegenként, ellenségként. A látogató ugyan nem számíthat tartózkodási, letelepedési engedélyre, csak körülnézhet a meglátogatott országban annak okán, hogy *a földkerekség az emberiség közös tulajdona*, és ezért sehol senkinek nincs több joga egy helyet, területet birtokolni (vö. az *Örök béke* tervezete, második bekezdés, harmadik cikk).

éltek, mint Irak vagy Líbia. Ez a földrajzi-politikai fókuszú menedékjog „tágult” az európai emberjogi egyezmények révén általános humanitárius elvvé, és eközben – a globális kommunikáció fejlődése nyomán, az internet segítségével – a fiatalok (az iraki, az afgán vagy afrikai fiatalok) többé már nem szomszédaikhoz kezdték hasonlítani magukat, hanem a bolygó leggazdagabb lakóihoz, nem a jövőről kezdtek immár álmodozni, hanem *más helyekről*.⁵⁰

Olyan társadalmi kategória alakult így ki, amely kvázi-állampolgári jogosultsággal, de identitáskötődés nélkül él az európai államokban. A számukra létező állam így tulajdonképpen egyfajta „szálloda-állam”, amelynek standard szolgáltatásai vannak a jogbiztosítás és -szolgáltatás, valamint a társadalmi segélyezés terén, de amelyhez mint intézményhez csak fogyasztóként kell viszonyulniuk (és az európai térségben az egyik államot ott is lehet hagyni egy másik „szálloda-állam” igénybevételéért).

Egyébként a „szálloda-állam” fogalmával majdhogynem szinonim a „piaci állam” (*market state*) fogalma (Bobbitt 2003), amely szerint az állam úgy működik, mint egy piaci vállalkozás: előre meghatározott előnyöket kínál előre meghatározott szolgáltatásokért. De ezt az államot bármikor ott lehet hagyni, ha egy másik állam előnyösebb szolgáltatásokat kínál. A 2015-ben Európa felé elindult migrációs folyamat tulajdonképpen a „piaci állam” elvont koncepciója megvalósítási kísérletének is tekinthető, mégpedig annak a „szálloda-állam” változatában, ha azt vesszük tekintetbe, hogy az uniós térségen belül kialakult egy jelentős, migrációs hátterű tömeg, amelyet az állampolgárság klasszikus köteléke nem köt egyetlen tagállamhoz se, de élve az Unión belüli szabad utazás lehetőségével, több tagállam szociális szolgáltatásaira is jogosultságot szerzett. Olyan szupranacionális mobil tömegről van szó az Unión belül, amelynek létezése egyfajta konkrét példázata az állampolgárság liberális felfogásának és a „világpolgárságnak”, pontosabban annak, hogy az miképp tud megvalósulni a valós körülmények között, akkor, ha az állampolgárság elválasztása a nemzeti eszmétől azt eredményezi, hogy az állampolgárságot magát adható és vehető árucikknek fogják tartani (amint azt Roger Scruton több írásában is kifejtette).⁵¹

Ha a lojalitásviszonyok felől vizsgáljuk e társadalmi kategóriát, akkor az tűnik szembe, hogy egyre erősebb csoportok alakulnak ki, amelyeket a

50 Dani Rodrik és Ivan Krastev megállapításait idézi Goodhart (2024. 125–127.).

51 Scruton felfogását részletesen elemzi Egedy (2014).

horizontális lojalitás kovácsol össze (mely felekezeti és etnikai kötelékekre, sajátos foglalkozási csoportok – köztük bűnszövetkezetek –, valamint a nagycsaládok kohéziójára alapoz), miközben az eltartó, jogokat biztosító állam irányába semmilyen *vertikális lojalitást* nem alakítanak ki. Abból adódóan, hogy az állampolgárok életét szabályozó politikai intézmények és rendszerek (kormány, állam, alkotmány, király stb.) iránt semmilyen bizalmuk nem alakul ki, nem jelenti azt, hogy igényük egy alternatív rend iránt⁵² nem jelenik meg. Ez a rend pedig nem a közös „semleges” állam, hanem egy másik, államon belüli „állami” rend irányába mutat.

A semleges állam mint hűségközösség nélküli, absztrakt állampolgári (valójában: „világpolgári”) állam tehát illúzió. Azok a történelmi folyamatok, amelyeket „kísérletekként” értelmezhetünk a semleges állam létrehozására, valójában anarchiához vezetnek, és sok esetben még az állami élet összeomlását is előrevetítik.

52 Ennek jeleként lehet értelmezni például azokat a tüntetéseket, amelyeket a *saríá* bevezetéséért vagy valamilyen „kalifátus” nyugati megalapításáért szerveztek.

IV. A BIRODALMAK

IV.1. A birodalmak szerkezeti sajátosságai

Mint láttuk, a nemzetállam–birodalom szembeállítás az államokat egy „világrendbe” való betagolódásuk és az e „világrend” alakításában játszott szerepük szerint kategorizálja, és nem két klasszikus államtani típust jelent (lásd II.2. és II.3.). Vagyis az államok nemzetközi környezetükben való „viselkedésükre” összpontosít és kevésbé a szerkezeti sajátosságaikra.

E ponton érdemes bevezetnünk és meghatározni a *birodalmiasság* fogalmát. Mivel nem két, taxonomikusan is elkülöníthető államtípusról – nemzetállamról és birodalomról – van szó, hanem olyan állami viselkedésről és szerepfelfogásról, amely a történelem során változhat, a *birodalmiasság* az egyes államok bizonyos történelmi helyzetben megfigyelhető, elemezhető karakterjegyeként is érthető. Olyan, történelmi skálán átmeneti jellegű karaktervonásként, amely nem számolja fel a nemzetállam–birodalom polarizáció meghatározó voltát, de segít azon folyamatok megértésében, hogy hogyan születnek a birodalmak, hogy mi késztet arra egyes nemzetállamokat, hogy egyes történelmi kontextusokban birodalmakként lépjenek fel, illetve hogy visszavonuljanak saját nemzetállamiságukba.

A birodalmiasságnak mint történelmi szerepnek, „fellépésnek”, „viselkedési módnak” vannak olyan jegyei, amelyek az illető állam szerkezeti-működési jegyeként is értelmezhetőek, és amelyek azzal függnek össze, hogy az állam miként illeszkedik be környezetébe, sőt, a világrend egészébe. Az alábbiakban két ilyen karakterjegyet vizsgálunk meg: a *birodalmi határokat* és a *birodalmi állampolgárság* intézményét.

Birodalmak és mozgó határok

A határ fogalmának kétségtelenül van társadalomtudományi relevanciája. Ha azonban az individuumok felől tekintjük a különböző társadalmi egységeket, akkor a határ csupán ezen egységek „szélének” tűnik, olyasvalaminek, ami csupán „lehatárolja” azt, ami „belül” van, és ami a társadalmi entitás lényegét adja. Amiként Böröcz (2002. 133.) írja:

a határ a társadalomtudományok nagy része által mintegy térképszerűen elképzelt tárgy, például a „német társadalom”, a „francia nép” vagy az „olasz nemzet” stb. „szélén” helyezkedik el, s a társadalomtudományi hagyomány egyértelműen arra tanít bennünket, hogy arra figyeljünk, azt tekintsük lényegesnek, ami a határokon „belül” található.

Az újabb társadalomkutatási témák számára, mint amilyen a nemzetközi munkaerő-migráció, a geopolitika, a nemzetközi kapcsolatok, az összehasonlító gazdaságpszociológia, a világrendszer-elemzés, a poszt-kolonializmus, globalizáció stb., az államhatárok immár összetett funkciót teljesítő, komplex társadalmi tényként jelennek meg. Mindez a territorialitással összefüggő határok kutatásának egy új diszciplínáját, a *border studies*-t (határtant) alapozták meg (vö. Kolossov 2005; van Houtum–Strüver 2002; van Houtum 2005).

E kutatások a politikai-földrajzi határra nézve – tekintettel a történelmi folyamatokra, de a globalizációval kialakult komplexitásra is – két alaptípust körvonalaztak.

Az egyiket a politikai határ angol elnevezése után a *boundary* terminussal jelölik meg. A territorialitás térképszerű megjelenítésében ez az állam szuverenitását jelölő vonalként tűnik fel, a gyakorlatban azonban vertikális síkként fogható fel, mely átszeli és elhatárolja nem csupán a földfelszínt, hanem a légteret, a talajt, kőzetet is. Ez, amint az előbbiekben láttuk (III.2.), a vesztfáliai rendszer 17. századi kialakulásával, az újonnan kialakult államközi viszonyrendszerrel jelent meg. Ugyanis a rendszer a versengés, a terjeszkedés és a defenzivitás új mintáit alakította ki, aminek befelé, az államok belső élete felé is lettek konzekvenciái, de az államhatárokat az új szuverenitáskonceptió éles elválasztóvonallá tette az államterületek és népeségek között. Ugyanakkor ez a politikai határ szabályozott kapcsolat fenntartását is lehetővé tette: a határon átnyúló „cseréknek” (személyek, áruk, információk áramlásának) a kontrollját, regularizált fenntartását.

A másik határtípus: a határzóna, az úgynevezett *frontier*.⁵³ Ez leginkább lakatlan, természeti tényezőkkel, hegygerinccel, mocsárral, láppal, erdővel vagy folyóval – úgynevezett „gyepűvel” – való elhatárolódást jelent, amelynek egyetlen funkciója a szomszédokkal való fizikai kapcsolat

53 Nemes-Nagy József (1998. 97.) a következő definíciót adja: „A *frontier* a térben előrehaladó terjedési folyamatok mozgó peremzónájaként (tipikus formájában az észak-amerikai kontinens kelet-nyugat irányú gyarmatosítási folyamatához kötődve) ismert. A *frontier* a már birtokba vett és még »szűz« térségek nem vonalszerű határvétele.”

megakadályozása volt a védelem érdekében, ellentétben a mai, vonalszerű határokkal (*boundaries*), amelyek viszont már többes feladatot látnak el.

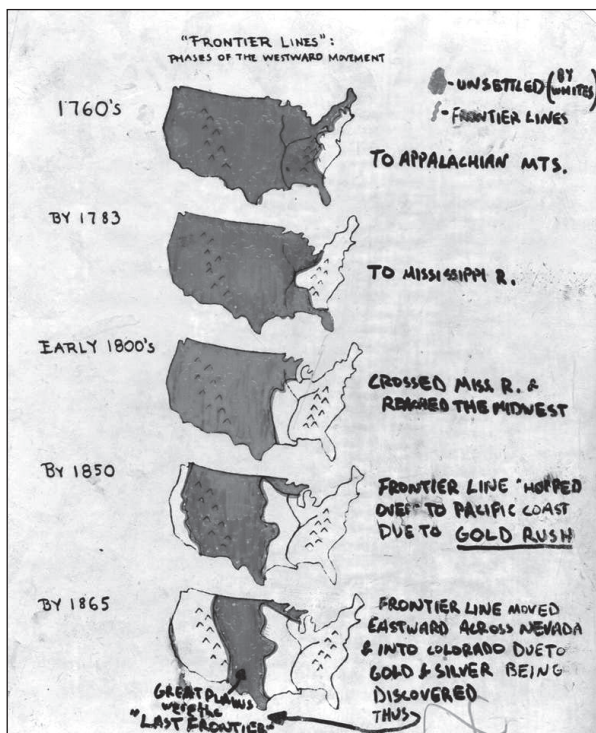
A klasszikus szárazföldi birodalmak esetében a *frontier* olyan politikai-földrajzi zóna, mely egy politikai egység (állam) szervezett területe mögött fekszik, és azt az általában nem integrált, nem civilizált területektől választja el. Ezért a civilizáció élének is nevezik, amint az előbbiekben (II.3.) láttuk. A fogalom legkidolgozottabb változatát Turner (1893) alkotta meg az észak-amerikai Vadnyugat 19. századi megszállásának a leírására és értelmezésére; amely mozgó peremövezetként nem csupán az Egyesült Államok birodalmi jellegű terjedését írja le az észak-amerikai kontinensen, hanem értelmezését is adja annak, hogy ez a terjedés milyen civilizációs karaktert adott az újonnan formálódó amerikai államnak. A *frontier* révén formálódó amerikai civilizációs karakternek három meghatározó jegye van: a) az egalitarianizmus, b) a magaskultúra iránti érdeklődés, igény hiánya és c) az erőszak. Ezek megállapításával a *frontier*-fogalom modellé vált a klasszikus birodalmi terjeszkedés leírásában. E folyamatot illusztrálja például az 1. ábrán látható térképsorozat.

Turner tulajdonképpen paradigmát alkotott, amely a szárazföldi – birodalmias jellegű – terjeszkedésre nézve különböző módon alkalmazható, és egyfajta leíró-értelmező modellt ad. A legtágabb értelmezés szerint a *frontier*, azaz a civilizáció és a vadon találkozási övezetében az amerikai társadalom megismételte vagy röviden összegezte az emberiség egész fejlődését. De ezen a módon írható le az ausztrál Outback, a dél-afrikai Búrföld („Veld”), vagy akár a Kozákföld („Sztjepp”) is.⁵⁴ A világtörténelem legismertebb *frontier*-jei között említhető a Római Birodalom erődtített határa (limese); a kínai nagy fal vagy a Szibériában a cári Oroszországnak a Csendes-óceán irányába előretörő határa.

Az orosz állam korábbi terjeszkedése, például Ukrajnával való viszonya szintén új megvilágításba kerül, ha Oroszország egykori déli és keleti határait *frontier* jellegűeknek tekintjük, és párhuzamba állítjuk a Vadnyugattal. Erre utal egyébként Ukrajna neve is, amely határvidéket jelent (*krajina, o-krajina*).

54 A tudománytörténet számára mindazonáltal feljegyzendő, hogy Turner elméletének van egy – visszahangtalanul maradt – előzménye a 19. században. Szergej Mihajlovics Szolovjev (1820–1879) orosz történész úgy vélte, hogy Oroszország európai terjeszkedés eredményeként jött létre egy olyan területen, amely csak lazán kapcsolódik Európához. A nagy alföldek ismétlődő alkalmakat nyújtottak a gyarmatosításhoz. Csakhogy míg Turner az amerikai (vad)nyugati terjeszkedést pozitív dolognak tekintette a demokrácia szempontjából, Szolovjev szerint az orosz terjeszkedés és gyarmatosítás megrontotta az orosz jellemet.

Míg Ukrajna mint vonalszerű határokkal rendelkező, a földrajzi térben pontosan lehatárolható ország csupán a 20. század elején jelent meg, addig Ukrajna fogalma rendkívül tág keretek között mozgott, és nem feltétlenül az ukránok lakta területekre vonatkozott.

1. ábra. Az amerikai „frontier” Turner ábrázolásában

(Forrás: <https://histlitlog.blogspot.com/2015/04/frontier-lines-turners-frontier-thesis.html>, letöltve: 2024. V. 14.)

Mi több, a turneri szemlélet alapján Dullin (2014) a szovjet politikai rendszer karakterét is a határzónákban, a szovjet *frontier*ben „kikísérletezett” hatalmi technikák alapján értelmezi. Három tézisben foglalja ezt össze: 1) A szovjet vezetők által az 1920-as és 1930-as években kidolgozott határstratégiák hatással voltak mind a bel-, mind a külpolitikára, vagyis a

frontieren alkalmazott taktikát újra felhasználták a belügyekben és a külügyekben. 2) A határstratégia kidolgozásában két döntő időszak volt: az első az 1920 és 1923 közötti szakasz volt, amelyben a bolsevikok kitalálták, miképp vigyék be a kommunista politikát egy olyan világrendszerbe, amely többségében kommunistaellenes államokból állt; a második szakasz 1934 és 1940 között volt, amikor a már kidolgozott határtechnikákat agresszív módon alkalmazták a bel- és külpolitikai kihívásokra. 3) A második világháború után kiteljesedő kelet-európai és balti annektálásokat az 1930–1940-es birodalmi fellendülés csúcspontjaként kell értelmezni, amely a szovjet vezetők két évtizedes *frontier*-tapasztalatain alapult.

A szovjetek által alkalmazott határstratégiát és -technikákat példák sorával írja le Dullin. Különösen jól szemlélteti e hatalomtechnikát az a kettős játék, amelyet a szovjet vezetők folytattak a „forradalmi felkelés” és a nemzetközi jog között. Kelet-Galíciában, amely a háború után a független Lengyelország része volt, az 1920-as évek elején a szovjetek ukránokat toboroztak – köztük olyanokat is, akik korábban a szovjet hatalom ellen harcoltak –, hogy beszivárognak Kelet-Galíciába, ott „forradalmat” szítsanak azzal a céllal, hogy egy egységes ukrán szovjet köztársaságot hozzanak létre. E technikával összhangban 1924-ben a szovjetek által támogatott lázadók támadást hajtottak végre egy lengyel határfalu ellen. Ugyanekkor a szovjetek arra használták fel a rigai szerződést, hogy megvédjék a Lengyelországon belüli ukrán kisebbség jogait, és elítéljék a lengyeleket az ukránokkal és beloruszokkal szembeni rossz bánásmóddért a korszak nemzetközi joga szerint, a nemzeti kérdés iránti érzékenységgel legitimálva a bolsevik beavatkozást.

A *frontier* mindazonáltal történelmi éltű „jelenség”: a világrendszer teljes kialakulásával „feloldódott”, a 20. század kezdetétől kezdett gyorsan megszűnni. Ma már úgy tűnik, hogy nem beszélhetünk igazi *frontier*ről, szerepét átadta olyan folyamatoknak, jelenségeknek és eszközöknek, amelyeket a *befolyási övezetek*, a *globális hálózatok*, a *soft power* fogalmaival szokás leírni.

Összefoglalva: a *frontierek* meghatározó „mechanizmusai” voltak a klasszikus birodalmak kialakításának; a mozgó peremterületek a birodalmi terjeszkedés általános módját jelentik. Az újabb, globalista világbirodalmak kiépülésének logikái viszont a kontinentális és tengeri hatalmak olyan konkrét kombinációit mutatják, amelyek a világpolitikai befolyásszerzésben már nem a mozgó peremterületi terjeszkedést, hanem a *hálózatosodást* helyezik az előtérbe.

Birodalmi állampolgárságok

Amint azt a nemzetállamokra nézve megállapítottuk (lásd III.2.), a nemzethez mint hűségközösséghez való kapcsolódásnak a modern nemzetállamban van egy jogi formája: az *állampolgárság*. Az állam és egyén olyan kölcsönös kapcsolata ez, amely a hűbéri rendszerben kialakult, személyi hűségen alapuló alattvalói státuszról nőtt ki, minősült át a modern polgári demokráciákban.

Már a hűbéri kötelék is tartalmazta – rejtetten –, hogy az állampolgárság kiindulópontját jelentő lojalitás többféle lehet: utalhat a hűbérúr által uralt területre (nagybirtok, örgrófság stb.), adott esetben akár a királyság egészére, de – amennyiben a hűbériség területi alapjai nagyon kuszák – utalhat egy kultúrára, nyelvre is (vízszintes lojalitási komponens). Brubaker (1992) a modern állampolgárság alapjává váló két jogelvet, a *jus sanguinis*-t és a *jus solis*-t nacionalizmuselméleti (szociológiai) kategóriává is avatta azon történelmi elemzésével, amely megkülönbözteti a 19. századi német – a nemzetiséget, az igazolható németektől való leszármazást (amelyet nyelv és kultúra határoz meg) hangsúlyozó – állampolgársági feltételt a franciától, amelynél az állam sokkal nyitottabb maradt az új lakosoknak a honosítására, akik eléggé beépültek a francia kulturális talajba. E két állampolgársági jogelv, kritérium azonban így inkább a „nemzet kérdése” felől közelít az állampolgárság kérdéséhez, tehát az állampolgárság kérdését nemzetállami perspektívában taglalja.

Egy másik megközelítés, a Tillyé (1995) viszont kimondottan az állam jellege, attitűdje felől vizsgálja az állampolgárságot, és az etnikai hovatartozás (nemzetiség), valamint az állampolgárság közötti kapcsolatot két dimenzió mentén tekinti relevánsnak: 1) az etnikumokhoz és nemzetiségekhez fűződő kapcsolatok az állam részéről a *kizáró* és az *inkluzív* között változhatnak, és 2) e kötelékek lehetnek *elsődlegesek* és *tanultak*. A két dimenzió az 1. táblázatban foglalható össze (Tilly 1995. 10.).

Izrael szinte abszolút kizárólagosságot biztosít a más zsidókkal való születési-vérségi kapcsolatnak, amelyeket ősinek és szinte megváltoztathatatlanak tart, ez alapozza meg az izraeli állampolgárságot. Ezt Izrael azzal is világossá teszi, hogy a vallási hovatartozást közvetlenül beépíti az állampolgársággal járó jogokba és kötelezettségekbe.

Franciaország lehetővé teszi, hogy bármilyen származású ember franciává váljon, de a szigorúan meghatározott „franciaságot” mint

kulturális normát, színvonalat teljesíteni kell, különben nem lehet belépni a francia állampolgári közösségbe.

1. táblázat. Állampolgárság-tipológia (Charles Tilly szerint)

	Kizáró	Inkluzív
Elsődleges	Izrael	Oszmán Birodalom
Tanult	Franciaország	Egyesült Államok

(Forrás: Charles Tilly Citizenship, Identity and Social History. *International Review for Social History* 40, supplement S3, 1995 December, 10.)

Az Oszmán Birodalom esetében „történelmi állampolgárságról” beszélhetünk: miközben elsőbbséget adott a muszlimoknak, különösen a muszlim törököknek, az Oszmán Birodalom az identitások széles skáláját tolerálta, soha nem ragaszkodott ahhoz, hogy minden polgár egyetlen kulturális modellhez igazodjon. Ezt fejezte ki egyébként a *milletek* már említett rendszere, minden kisebbség egy külön *milletet* („nemzetet”) alkotott, amelyek a saját ügyeikben és a tagjaik közötti vitás kérdésekben maguk jártak el. 1839-től kezdődően reformok sorozatára került sor, amely az állampolgárság történelmileg kialakult inkluzív fogalmát formailag is megerősítette. II. Mahmut szultán ediktumot bocsátott ki a minden ottomán alattvalót – ideértve a nem muszlim lakosokat is – megillető szabadságjogokról (az élet, a becsület és a tulajdon egyenlő védelméről). Ezt erősítette meg az 1844-től bevezetett hivatalos személyazonosító okmány. Az 1869-ben kiadott ottomán állampolgársági törvény nem szabta az állampolgárság feltételéül a muszlim vallásra való áttérést, és az ottomán dominium lakói automatikusan ottomán állampolgárnak számítottak, egészen addig, amíg más állampolgárságuk megállapításra nem kerül (Siska 2016. 62–64.).

Ezt a Musztafa Kemál Atatürk vezetésével megalakult új török nemzeti állam már nem követte. Az 1924-es alkotmány 2. cikke azt állította, hogy „A Török Köztársaság vallása az iszlám vallás, a Török Köztársaság hivatalos nyelve a török”. Ez egyet jelentett azzal, hogy a török nyelvet nem beszélő, nem muszlim lakosság másodrendű állampolgárnak számított. Igaz ugyan, hogy ezt a cikket 1928-ban eltávolították az alkotmányból, de ez már nem változtatta meg azt a politikai szemléletet és felfogást, hogy a köztársaság alapelve szerint a török egyet jelent a törökökkel beszélő muszlimmal.

Az Egyesült Államok állampolgárság-politikája az 1920-as évek óta erősen hangsúlyozta a meglévő lakosokkal való rokonságot mint a bevándorlók törvényes befogadásának alapját az országban való tartózkodáshoz és munkához, és így végül az állampolgársághoz is. A huszadik század folyamán az inkluzív befogadó politika egyre erőteljesebbé vált, a befogadás kritériumai egyre inkább a munkaerőpiacokra hangolódtak. A befogadásra való nyitottság mellett az amerikai kongresszus 1795-ben megszövegezte azt az esküszöveget, amely azóta lényegében változatlanul érvényben van, és az amerikai alkotmány értékei mellett kötelezi el az eskütevőt.⁵⁵

Tilly kétdimenziós osztályozása azt látszik sugallni, hogy a nemzetállami állampolgárság inkább kizáró (vagy legalábbis komoly identitásstandardok „teljesítése” esetén befogadó), míg a birodalmi állampolgárság inkább befogadó. Ez utóbbi egyébként logikusan következik abból, hogy a birodalmak terjeszkedésre ítélt államok, következésképpen folyamatosan szembesülnek azzal, hogy új állampolgárok nagyobb tömegét kell szinte állandóan integrálniuk. Hogy ez a folyamatos befogadás–integráció ciklus miképp megy végbe, az számos történelmi körülmény függvénye. Tilly példája alapján az Oszmán Birodalmat ebben az összefüggésben premodern szárazföldi (kontinentális) birodalomként kell értékelnünk.

Az Oszmán Birodalom állampolgárság-modellje annak alapján érthető, amit Hechter (2004. 152–161.) az elsődleges államokról írt. Az elsődleges államokként terjeszkedő, hagyományos birodalmak, miként láttuk (III.3.), csoportokból kialakuló szupercsoportként működnek, és a birodalomhoz való lojalitást az alacsonyabb szinten levő hűségközösségek olyan integrálásával, hatalmi keretbe való beágyazásával érik el, amely nem számolja fel a primér lojalitásokat, hanem felhasználja

55 Az amerikai állampolgárság honosítással való megszerzéséhez a hűségesküt az 1952-es Immigration and Nationality Act 337. paragrafusa szabályozza. Az eskü szövege: Ünnepelesen fogadom, hogy (1) támogatom az Egyesült Államok alkotmányát; (2) teljesen és véglegesen lemondok bármely külföldi fejedelem, uralkodó, állam vagy szuverenitás iránti lojalitásomról és hűségemről, amelynek vagy akinek előtte alattvalója vagy polgára voltam; (3) támogatom és megvédem az Egyesült Államok alkotmányát és törvényeit valamennyi külföldi vagy hazai ellenséggel szemben; (4) igaz hűséggel és lojalitással viseltetem ezek iránt; (5) (A) fegyvert fogok az Egyesült Államok nevében, ha a törvény megköveteli, vagy (B) polgári szolgálatot látok el az Egyesült Államok hadseregében, ha a törvény megköveteli, vagy (C) nemzeti fontosságú munkát végzek polgári irányítás alatt, ha a törvény megköveteli (lásd Huntington 2005. 322.).

a szupercsoport egységben való kormányzásához. Ez viszont teljesen egybevág a Tilly-modellben szereplő inkluzív, elsődleges (primordiális) állampolgársággal.

Tilly történeti szemléletében egyes állampolgárságok természetesen nem jogintézmények, hanem (mint az Oszmán Birodalom esetében) alattvalói státuszok csupán, még hozzá közvetített alattvalói státuszok. A birodalom nem nyilvántartott „tagját” hűségkötelék kapcsolta saját csoportjához, amelynek vezetői viszont lojalitással kapcsolódtak a birodalom uralkodójához, a szultánhoz.

Birodalom és birodalmiasság

A nemzetállam és a birodalom, mint vizsgáltuk, nem annyira két, taxonómiai értelemben vett államtípus, hanem adott államok viselkedésmódja, beilleszkedése egy „világrendbe”, mely az idők során változhat. Van értelme tehát valamiféle átmenetet is feltételezni a két, nem esszencialista módon felfogott állami viselkedés között. Ebben a megközelítésben hamar felismerhető az, hogy vannak „nemzetállamok”, melyek olykor birodalomszerűen, „imperialista” módon viszonyulnak saját nemzetközi környezetükhöz.

Logikusan adódik a feltevés, hogy van értelme egy olyan kategória – a *birodalmiasság* – bevezetésének, amely segíthet ezen átmeneti állapot, viselkedésmód leírásában, meghatározásában, és amely segít a *nemzetállam* és *birodalom* közötti átmenetet (mint állami viselkedéstípust) megragadni.

Az európai nemzetállamok *birodalmiasságának* magyarázata azért is fontos, mert kulcsot ad a Nyugat birodalmi karakterének az értelmezéséhez. Ami ahhoz az átalakuláshoz kapcsolódik, amely épp a vesztfáliai rendszert teremtette meg: Európa első nagy expanziója a 16. századtól a 18. századig terjed, vagyis jelentős mértékben ahhoz a periódushoz köthető, amely a nemzetállami rendet megteremtette. Az a – látszólag furcsa ellentmondást tartalmazó – kérdés fogalmazódik meg itt, hogy van-e összefüggés az európai nemzetállamok kialakulása és Európa egészének a birodalmias viselkedése között.

Az tény, hogy a 15. század végétől a 18. század végéig tartó európai terjeszkedés átalakította a világot, és a Kolumbusz Kristóf és Vasco da Gama által tett felfedezések megalapozták az első, valóban globális

gazdasági-világpiaci (majd részben politikai) rendszereket. Ennek magyarázatát pedig több történész az úgynevezett „katonai forradalomban” lelte meg.⁵⁶

E tézis szerint az európai expanzió az európai államok és hadseregek fölényének az eredménye, amely először oda vezetett, hogy ezek az államok ádáz versenybe kerültek egymással, és egymás közötti gyakori konfliktusaikból megtanultak jobban alkalmazkodni a háború követelményeihez. Később a köztük levő vetélkedést kivetítették Afrika és Ázsia térségére: egyfajta gyarmatosítási versenybe kezdtek. Míg Európán belül inkább többé-kevésbé békésen együtt élő nemzetállamként viszonyultak egymáshoz, Európán kívül gyarmatosító birodalomként kezdtek megjeleníteni és versengeni egymással. Geoffrey Parker hadtörténész szerint a 16–17. századtól kezdődően az olyan új fegyverek, mint a puska és a tüzérség, a használatukon alapuló új taktika, az óceánok átszelésére képes, a tengerpartokat is ellenőrizni tudó hadihajóflották (melyek mögött komoly pénzügyi és közigazgatási kapacitással rendelkező, kellő mértékben centralizált államok álltak) képessé tették az európaiakat arra, hogy 1750-re a világ szárazföldjeinek egyharmadát saját ellenőrzésük alá vonják.⁵⁷

A nemzetállamok újkori rendszere kapcsán megfogalmazódó birodalmiasságkérdés a birodalom fogalmát is finomítja és a történelmi kontextushoz igazítva újradefiniálja.

A hagyományos (ókori) birodalmak esetében fel sem merült, hogy szuverén területi államként határozzák meg magukat, hiszen sem a terület, sem a népesség, amely fölött a szuverenitás gyakorolható lehetett volna, nem volt adott a birodalom *határtalansága* miatt. Pontosabban: nem létezett az a „külső”, másik, szubsztanciáját tekintve mégis hasonló politikai szervezet, amellyel szemben a szuverenitás elvként meghatározható lehetett volna. Az olyan ókori birodalmakra, mint Egyiptom vagy a Római Birodalom, a mozgó határsáv által leírt határtalanság volt inkább jellemző, vagyis a civilizáció szélének a mozgása. (Amelynek sajátos modern párhuzama az amerikai Vadnyugat terjeszkedő mozgása volt.)

A középkori európai birodalmak „határtalansága” már egy politikailag strukturált térben valósult meg, amelyet különböző – feudális

56 Lásd Sharman (2019. 21–22.).

57 Idézi Sharman (2019. 22.). Mindazonáltal Sharman úgy véli, hogy egy kevésbé eurocentrikus kitekintés cáfolja a katonai forradalom téziséét. 1450–1700 között nem volt általános európai katonai fölény más civilizációkkal szemben.

karakterű – államok alkottak, és ezért a terjeszkedés általában nem civilizációs jellegű volt.⁵⁸ Ebben a térségben a terjeszkedés logikáját a dinasztikus egyesítés és a hűbéri hierarchikus rendszer kiterjesztése adta, még akkor is, ha ez látszólag a hódítás, a katonai megszállás formájában következett be. Ez olykor a „konföderáció” sajátos feudális formáját öltötte fel, amint azt a Német Szent Római Birodalom későbbi története mutatta. De a Habsburg Monarchia terjeszkedésének a logikája is ez volt: a „Bella gerant alii, tu, felix Austria nube!”⁵⁹ híres jelszava ennek a kifejeződése.

Mindazonáltal e birodalmak sorában a Karoling Birodalmat mint feudális birodalmat mégis külön ki kell emelni, ugyanis létrejöttének kiemelkedő civilizációtörténeti jelentősége van: egyszerre jelentette, illetve összekapcsolta egy új, a keresztény egyetemességen alapuló birodalom megvalósításának a tervét és a Nyugat keletkező öntudatát.

A Karoling Birodalom prefeudális jellegű területi egységek és egyes népek (az alemannok, gótok, longobárdok, gall és latin népességfragmentumok) hosszú, frankok általi egyesítési folyamatában jött létre, amelynek csúcán Nagy Károly trónra lépése (768-ban), illetve 800. évi császárrá koronázása áll. Azonban ennek előkészítése még Károly apjának, Kis Pippinnek a nevéhez kötődik, aki beleegyezett abba, hogy a frankok felségterületén a pápa nevezze ki a mainzi érseket. Erre Bonifác püspök személyében került sor, és az „engedékenység” ellentételezéseként a pápa beleegyezett abba, hogy (Szent) Bonifác 751-ben Kis Pippint szentelt olajjal megkenve királlyá avassa. Ennek nyomán alakult ki a középkorban az „Isten kegyelméből” való királyság ideológiája. Pippin fia, Nagy Károly már egy olyan egyetemes birodalom felett lett császár, amelynek belső egységét akkor még nem fenyegették eretnekmozgalmak, és úgy tűnt, hogy létrejöhet a vallási közösség általánossága és a pápaság ideológiai primátusa jegyében az a „határtalan” keresztény társadalom és birodalom, amely a „fideles Dei et regis”-re támaszkodik.

Ugyanakkor e „határtalan” keresztény birodalom le is határolta önmagát. A Karoling-ház ugyanis az európai földrész egyetlen olyan részén uralkodott, amely – legalábbis az iszlám előretörése óta – elérhetetlen maradt minden hódító számára, és így a Nyugat előőrsének és megmentőjének tekinthette magát a keleti világgal szemben. Vagyis a

58 Természetesen voltak olyan kivételek is, mint a keresztények mórok elleni „felszabadító” háborúja az Ibériai-félszigeten.

59 „Míg mások háborúskodnak, te, szerencsés Ausztria, köss házasságokat!”

Karolingokig vezethető vissza Európa történelmében a Kelet–Nyugat elhatárolás is, ugyanis az arab hódítások miatt Európa északi és nyugati területei fokozatosan elhatárolódtak az általuk barbárnak tekintett bizánci és iszlám területektől, amelyek ekkortól kezdődően immár világosan más irányba fejlődtek. A Nyugat első igazi ellentámadása a szaracénok és a barbárok ellen már a Róma alá tartozó kereszténység jegyében indult.⁶⁰

A vesztfáliai nemzetállami rendszer kiteljesedése megteremtette több olyan állam egymásmellettségét, amelyek azonos „szubsztanciájú” politikai entitásokként lehetővé tették a szuverenitáselv megfogalmazását és kölcsönös elfogadását, vagyis annak a nemzetközi jogba való foglalását. Ezzel nem tűntek el a birodalmak, de a birodalmiság egy újabb tipológiai szakasza vette kezdetét azzal, hogy a 19–20. században a hagyományos birodalmak is a nemzetközi jog alanyaivá váltak, és így kifelé államként határozták meg magukat. Az a különbség, amely a vesztfáliai rendszer kialakulásának a kezdetén, a 17. században még nyilvánvalóbb volt a hagyományos birodalmak és az új, feltörekvő nemzetállamok között, némiképp elmosódottabbá vált.

Az új, modern birodalmak már az egyes nemzetállamok gazdasági expanziójának termékei voltak (ahogy azt az előbb Európa furcsa birodalmiassága kapcsán láttuk). Ugyanakkor a nemzetállamok történeti viselkedése is megváltozott: egyes – erős – nemzetállamok bizonyos történeti korokban birodalomként kezdtek viselkedni, máskor visszavonultak nemzetállami státusukba.

Mindazonáltal az alapvető különbség nem tűnt el. Egy állam – miként Szilágyi Ákos (2002. 6.) megállapította – elveszítheti szuverenitását, egy birodalom viszont soha: összeomolhat, elnyelhetik más birodalmak, de amíg létezik, szuverenitását éppúgy nem veszítheti el, ahogy nem is vívhatja ki. A modern birodalmak „határtalansága” is átalakult, immár

60 A 16. században, amikor elkezdődött a glóbusz igazi meghódítása az európaiak által, a reconquista keresztes ideológiája már visszatérő, megújított eszme volt az Újvilág konkviztádorainak világnézetében. Persze Keleten az európaiak csak a 17. század vége óta vehették fel a küzdelmet az ázsiai birodalmakkal (elsősorban az oszmánokkal), de immár csak a terjeszkedés/visszahódítás céljával – az igaz hitre történő térítés elmaradt. Viszont tovább szilárdult az európaiak azon meggyőződése, hogy az a fajta civilizáció, amely a 18. század óta annyira jellemző a Nyugatra, a nyugati embertípus kollektív fölényét jelenti. A Said (2000) által leírt orientalizmus fogalma – melyet ő a modern Európa és a Közel-Kelet viszonyának a leírására vezetett be – ekként egy jóval korábbi, Európán belüli előzményre is visszavezethető.

nem területi és mozgó limes-jellegű maradt, hanem a nemzetközi rendszerben gyakorolt befolyás megnövekedett mértékében jelent meg.

Mindezek alapján korunkban *modern birodalmakról* és *birodalmias nemzetállamról* kell beszélnünk, amennyiben a birodalmi elv 19–20. századi működését vizsgáljuk. Sőt, magát a *birodalmias nemzetállamot* is gyűjtőfogalomként kell kezelni, ahogy az a következő két – egymással meglehetősen ellentétes – példából kiderül.

IV.2. A birodalmias nemzetállam

Franciaország mint birodalmias nemzetállam

A tényleges nemzetállamok 19. századi birodalmi jellegű expanziója gyakran „birodalomimitációkat” (Szilágyi 2002. 9.) teremtett. Erre már a kor teoretikusai is felfigyeltek. Otto Bauer például úgy látta, hogy a burzsoázia imperialista gondolkodási iránya a 19. század második felének nagy gyarmatosítási hulláma idején tulajdonképpen megdöntötte a nemzetállam dogmáját, és a gyarmatosító nyugati nemzetállamok a nemzeti mozgalom virágzását a nemzeti imperializmus hatalmi politikai eszközöként kezdték felhasználni. A *nemzetállami imperializmus* – vélte Bauer – uralkodó népeket szül, ezért a nemzeti elv elveszti a szabadság eszméjéhez való eredeti szoros kötődését, és szítja a népek közti hatalmi versengést, ami végül háborúhoz vezet (Bóka É. 2002. 350.).

A nemzetállami imperializmus olykor tényleg birodalomimitációkat hozott létre, máskor viszont az „imitáció” a nemzetállam megerősítését, gazdasági és katonai képességeinek növelését, befolyásának, érdekszférájának a szélesítését szolgálta; és e kettő gyakran össze is függött. Mind Napóleon, mind Bismarck 19. századi törekvései idesorolhatóak, tartalmazták e kettősséget. Azonban lényegesek a fokozati különbségek is.

A napóleoni birodalmi törekvés sokkal közelebb állt a klasszikus birodalmi terjeszkedés eszmei univerzalizmusához. Határtalansága tulajdonképpen egy „liberális imperializmust” jelentett meg, a polgári berendezkedést avatta egyetemes eszmévé és próbálta kiterjeszteni Európára.

A napóleoni terjeszkedés területi üteme a *frontierek* logikájára is emlékeztetett. Franciaország e hódítások nyomán, 1804-ben fel is

vette a birodalom megnevezést, s az impérium élére örökös császárként Bonaparte került. Az első – és végül: egyetlen – császár, Napóleon rövid idő alatt megszerezte az uralmat az európai kontinens több területe fölött. 1810-re már könnyebb volt felsorolni azokat a régiókat, amelyeket nem uralt: Portugáliát, Sziciliát, Szardíniát, Montenegrót, illetve a Brit, Orosz és Oszmán Birodalmat.

A birodalom háromszintű rendszerre oszlott, mondhatni, hogy három koncentrikus körbe szerveződött. E három kör értelmezhető úgy, mint a *francia liberális világbirodalom-építés frontierje*. E három kör, zóna a következőkből állt: 1) *Pays Réunis*: a legközvetlenebbül meghódított, a francia forradalom alatt kialakított párizsi közigazgatás által irányított területeket foglalta magába, éspedig Franciaországot a maga természetes határai (az Alpok, a Rajna és a Pireneusok) között, a meghódított államokat, Hollandiát (Amszterdamot, Hágát), Piemontot (Torino városával), Parmát, a pápai államot, Toszkánát, Genovat és Rómát, az illír tartományokat. Ezt a wagrami győzelemmel (1809) érte el Franciaország. 1811-ben – a birodalom csúcán – összesen 130 megyéje volt, negyvennégy millió emberrel. 2) *Pays Conquis*: a meghódított, bár függetlennek nevezett országok halmaza volt, amelyeket Napóleon által kinevezett emberek (főleg rokonai vagy katonai parancsnokai) irányítottak, és amelyeknek a célja az volt, hogy megvédjék Franciaországot a támadásoktól. Ezeknek az államoknak a feladata a háborúk során változott, nagyjából idesorolható a Rajnai Konföderáció,⁶¹ Spanyolország, a Nápolyi Királyság (amelynek trónjára Napóleon bátyját, Józsefet, majd pedig Karolina húgát és annak férjét ültette), a Varsói Hercegség és Olaszország egyes részei. Ahogy Napóleon gyarapította a birodalmát, ezek egyre jobban ellenőrzése alá kerültek. 3) *Pays Alliés*: a harmadik szinten a teljesen független államok voltak, amelyeket gyakran megvásároltak Napóleon irányítása alatt. A napóleoni háborúk idején Poroszország, Ausztria és Oroszország egyszerre volt ellenség és boldogtalan szövetséges.

A Pays Réunis és a Pays Conquis alkotta a Nagy Birodalmat; 1811-ben ez összesen 80 millió embert jelentett. Ráadásul Napóleon átrajzolta

61 Az austerlitz-i csata után, 1806. július 12-én jött létre a pozsonyi szerződéssel. A Napóleon által létrehozott 16 tagú szövetség később tovább bővült újabb 23 taggal. A szövetség lényegében végleg felszámolta a Német Nemzet Szent Római Birodalmát, jellegét tekintve pedig elsősorban katonai szövetkezés volt, amely Franciaországnak nyújtott támogatást. Napóleon 1812-i oroszországi kudarca és további vereségei nyomán 1814-ben a szövetség felbomlott.

Közép-Európát, végleg megszüntette a Német Nemzet Szent Római Birodalmát.

A napóleoni birodalom részeit alkotó egyes államokkal való bánásmód attól függően változott, hogy mennyi ideig maradtak a birodalom részei, és hogy a Pays Réunis vagy a Pays Conquis területén voltak-e. Mind a Pays Réunis, mind a Pays Conquis államai megkapták a Code Napoléont, a napóleoni törvénykönyvet.

Ez a törvénykönyv az európai berendezkedésen belül az egyik legjelentősebb „polgári egyesítés” volt. 1804-ben fogadták el, innen terjedt szét a Pays Réunis vagy a Pays Conquis területének nagy részére: Franciaországra, Belgiumra, Luxemburgra, Németországra és Olaszországra egyes részeire, de később még tovább terjedt Európában. A Code Napoléon azon az elképzelésen alapult, hogy a józan észen és egyenlőségen alapuló törvényeknek fel kell váltaniuk a szokáson, a társadalmi megosztottságon és a királyok uralmán alapuló törvényeket. Minden férfi állampolgárnak egyenlőnek kell lennie, a nemességet, az osztályt, a születési pozíciót mind eltörölték, de az 1789-es forradalom liberalizmusának egy része mégis elveszett. A kódex nem terjedt ki a nők emancipációjára, akiket alávetettek az apáknak és a férjeknek. A szabadság és a magántulajdonhoz való jog kulcsfontosságú lett benne, visszahozták a börtönbüntetés könyvű kiszabását és a korlátlan kemény munka megkövetelését. A francia gyarmatokon megengedett maradt a rabszolgaság. A kódex tehát általánossá tette a legfontosabb polgári jogintézményeket: a tulajdonjogot, az öröklést és a házasságot.

A jogrendszer egyéb aspektusaira vonatkozóan a Code további kódexekkel egészült ki: az 1806. évi polgári perrendtartással; az 1807. évi kereskedelmi törvénykönyvvvel, 1808-ban pedig a büntető törvénykönyvvvel és büntetőeljárás törvénykönyvvvel. Sok szempontból a régi és az új kompromisszumát képviselte, előnyben részesítve a konzervativizmust és a hagyományos erkölcsöt. E törvények később elterjedtek majdnem az egész Európában, és csak a 20. század második felében változtatták meg lényegesen, hogy tükrözzék a nők egyenlőségét.

A napóleoni birodalomhoz vezető útnak két, a francia forradalomban összekapcsolódó oka volt: a francia *centralizációs hagyomány* és a francia forradalomban végbemenő sajátos *radikalizálódás*.

A centralizációt nem a forradalom és a jakobinusok hozták létre, kialakítását már a monarchia elkezdte, a forradalom csak bevégezte, és soha nem látott szintre emelte. Tocqueville *A régi rend és a forradalom*

című művében (1994) nem annyira törést, mint mély kontinuitást lát e tekintetben, és ezt saját koráig (az 1850-es évekig) elvezeti.

A francia forradalom radikalizálódásának a folyamata is világosan leírható. 1793 áprilisától kezdődően, amikor a hatalom a Közléti Bizottság kezébe került, Párizst eluralta a radikalizmus már-már örületig feszülő közhangulata. Először a Jakobinus Klub girondista csoportját tartóztatták le és végezték ki (1793 októberében), majd Danton és követői következtek (1794 áprilisában), végül pedig magára Robespierre-re került a sor. Ezzel a demokrácia oligarchiába torkolt, amit egy zsarnok uralma követett. Egy évtized alatt a konventet előbb a direktórium (1795. október), majd a direktóriumot az első konzul váltotta fel (1799. november), végül pedig az első konzuli címet a császári cím (1804. december).

Abban, hogy a francia nemzetállam birodalmiasan viselkedjen, az a fordulat is szerepet játszott, hogy *universitas* típusú, céltételező – magának hivatást megfogalmazó – állammá vált. Franciaország e céltételező attitűdjé igazából 1789-től, a forradalmat követően alakult ki, s ez az attitűd máig hatóan meghatározza a francia identitást.

Eszmetörténetileg is izgalmas kérdés, hogy a francia *universitas* típusú államfelfogás hogyan alakult ki. Delsol ezt a köztársaság-felfogás sajátos francia módjában fedezi fel: egy olyan francia identitás kialakulásában, amely a „mítosszá merevedett köztársaságot” helyezi középpontjába, és olyan ábrándokat kerget, amelyek illúziókra és nosztalgiára épülnek (Delsol 2004. 22.).

A köztársaságnak ez a mitikus felmagasztalása arra a gondolkodástörténeti hagyományra utal, amely az irányítóba vetett bizalmat fogalmazza meg, és a bizalmatlanságot tartalmazza az irányítottakkal szemben. Ennek a filozófiatörténetben a Platón–Morus–Rousseau–Voltaire–Lenin vonal felel meg, ezen a hagyományvonalon alakult ki ez a felfogás, szemben – írja Delsol – a másik hagyománnyal, amely viszont az irányítottakba (vagyis a népbe) vetett bizalmon alapul (Delsol 2004. 31.). Ez utóbbi az Arisztotelész–Szent Tamás–Althusius–Montesquieu–Tocqueville-féle gondolkodási hagyománytörténetnek felel meg. Franciaország útja azonban mindenképpen az első vonalnak felel meg: a központosított monarchiával egybevág Bodin elmélete (szuverenitásfogalma), ebből pedig egyértelműen következik a jakobinus köztársaság, majd a jóléti állam, a tervgazdaság, az uniformizáció és a bizalmatlanság fogalma, szemben a szabadpiac, a sokszínűség, az irányítottak iránti bizalom koncepciójával.

A francia politikai közgondolkodás centrumában a köztársaság gondolata, a republikánus eszmény állt. Ez viszont a közjónak egy olyan fogalmát jelenti, amelyet – szükség esetén – az irányítottaktól függetlenül, akár a felvilágosult autokrácia talaján is meg lehet állapítani. Ezért a Francia Köztársaság, minden demokratikus látszat ellenére, nem demokratikus, számára „nem a közjóegyüttes meghatározása és megvalósítása a fontos, hanem egy bizonyos, előre kiválasztott és emiatt nem is vitatható érték, az egyenlőség” (Delsol 2004. 51.).

Az egyenlőségnek és a köztársaság eszményének ez az „elrugaszkodott” felfogása a francia identitás részévé vált, sőt, a francia kiválóság-tudat alapjává; a franciáknak sikerült a köztársaságon belül kiépíteni a demokráciát, de nem sikerült az igazi demokratikus szellemet magukévá tenni.

Mit jelent ez az államfelfogás, a terjesztendő köztársaság-koncepció, felfogás szempontjából? Két ellentétes álláspontot, amelyek azonban csak látszólag ellentétesek. Egyrészt azt, hogy létezik az objektív társadalmi jó, amelynek objektivitása egy természeti, sőt, „tudományos” igazság révén minden vitán felül áll. Másrészt azt, hogy ezt a mindennapi önös érdekszövevényükbe zárt hétköznapi emberek nem tudják felismerni. Mindebből következően az elit feladata az, hogy ezt a tudatlan tömeggel elfogadtassa. Ebből már majdhogynem következik az, hogy létezik egy maroknyi elit, amely a „közjó specialistája”, és ezzel tulajdonképpen Platón modelljéhez jutunk vissza: a közérdek nem az általános ítélőképesség eredménye, hanem tudományosan megállapítható „igazság”.

E felfogás diktatórikus volta akkor mutatkozott meg igazán, amikor Franciaország nemzeti érdekei alapján birodalmiasan kezdett viselkedni, és a francia közjó absztrakt felfogását más országok, kultúrák életében is megpróbálta érvényesíteni. Minthogy ez ellenállásba ütközött, a franciák ezt az ellenállást nem válságlogika alapján értelmezték, hanem identitásuk azon kiindulópontja alapján, hogy – miként azt Delsol kifejti – a felvilágosodás, de főleg a forradalom óta a „világ közepén” helyezkednek el. Márpedig a világ közepén levőknek nem kell önvizsgálatot tartaniuk, az mindig a perifériák feladata. Vagyis: a francia felfogás mindig abszolút mérce (ahogy ez például az emberi jogok értelmezése terén egyértelmű), másoknak kell alkalmazkodniuk ehhez az imperialista (a felsőbbiséget megkérdőjelezetlenül hagyó) eszményhez.

Van-e magyar birodalom?

A „magyar birodalom” kérdését jelentős mértékben meghatározta egy fogalmi tradíció: a 19. századig a birodalom szó idegen csengésű volt a magyar fülnek, a császárság szinonimája volt. A magyarok számára – a magyar hagyomány szerint – Magyarország *királyság* volt, sohasem uralta formálisan császár (Varga 2020. 1188.). A reformkorban ugyan megjelent a birodalomnak az a gondolata is, amely számításba veszi a magyar terjeszkedést (még ha nemzetállami nézőpontból vizsgálta is azt), de a korábbi hagyomány – a birodalom fogalmának azonosítása a Habsburg Monarchiával – továbbra is jelentős súlyú maradt.

A magyar „birodalom”-fogalom elmozdulása a birodalmiság modernebb (e tanulmányban is tárgyalt) fogalma felé a reformkor idején kezdődött el és a kiegyezés után bontakozott ki. Ez utóbbi gyökereinek a vizsgálatához viszont messzebbre kell visszatekintenünk, egész addig a kettősségig, amely a magyar állam létrejöttével kapcsolatos.

Amint Szűcs Jenő írja (1997. 14–15.), a születő Európa „fiatalabb régiójában”, keleti, illetve kelet-közép-európai felén az ezredforduló táján alakuló királyságok – a csehek, a lengyelek, a magyarok államai – jóval organikusabb népi előzményekre tekintenek vissza, mint például a franciáké vagy az angoloké. A magyar királyság születésének ez a „demotikus” előzménye a honfoglalás. Az etnikai szállásterület elfoglalásának a folyamata azonban nem azonos a politikai térszerkezet kialakításával. Igaz, e kettő a magyarság esetében időben nagyon közel áll egymáshoz, és részben össze is folyik. Mégis érdemes e kettőt az általunk vizsgált kérdéskör – a magyar állam birodalmiasságának a kérdése – tekintetében határozottan szétválasztani, még akkor is, ha ez a magyar történetírásban nem is jelenik meg egyértelműen.

E szétválasztáshoz nagyon jó keretet ad Szabados (2011) „kettős államalapítás” elmélete. Szabados abból a tényből indul ki, hogy „a steppei eredetű népek közül csak a magyarság alapított nyugat-európai típusú államot, és fejezte ki annak ismérveit a 11. századtól kezdve a latin nyelvű keresztény írásbeliség fogalomrendszerének keretei között” (Szabados 2011. 5.). Ezt a keresztény államalapítást azonban egy jó évszázadnyi – törzsszerűen-törzsszövetségiként láttatott – lét előzte meg a Kárpát-medencében, és ezt az évszázadot Szabados a magyarság első állami léteként – a Magyar Nagyfejedelemség évszázadaként – értelmezi,

amelyet Szent Istvánnal kezdődően egy második államalapítás, a keresztény Magyar Királyság megalapítása követett.

A kérdés – mely a „magyar birodalmiasság” megértéséhez is támpontokat nyújt – az, hogy miben különbözik tipológiailag e két állam. A szerző ugyanis abból indul ki, hogy Álmos fejedelemségét és István királyságát egymástól eltérő politikai intézményrendszer jellemzi, de mind a két forma egy adott terület lakossága felett tudta érvényesíteni akaratát, ezért mindkettő állam – *nem ugyanolyan állam, de ugyanúgy állam* (Szabados 2011. 61.).

A Magyar Nagyfejedelemség – írja Szabados (2011. 113.) – steppe-államként képviselte egy évszázadon át Közép-Európában a kora középkori államiség „nem római” alternatíváját. Természetesen az, hogy ez valójában állam-e, és hogy miképpen állam, definíciós kérdés is, annak függvénye, hogy miképpen határozzuk meg az államot. És ebben Szabados az „államigenlő” irányzatot képviseli;⁶² ami pedig ennek a Szent Istvánt megelőző államnak a lényegét illeti, azt a szerző a *nomádállam* kifejezéssel ragadja meg. A *nomádállam* nem *nomád állam*; a jellemzője az, hogy egy olyan társadalom fölött jött létre, amely a nagyállattartó pásztorkodás mellett a földművelés változatosabb formáit is gyakorolta (erre vonatkozóan a magyar régészet számos leletet feltárt), tehát a Kárpát-medencében a honfoglaló társadalom már nem steppei nomád, hanem „félnomád”, amely mindazonáltal kifelé, az európai politikai kontextus felé keleti nomád arculatot mutat.

Ennek a társadalomnak a politikai uralmi szerkezetét a következő kettősség jellemezte. Egyrészt már nem törzsszövetség volt (amint azt gondolni lehet a „vérszerződés”-hagyomány uralkodó értelmezése alapján), hanem egy erős monarchikus egység alatt élő nép. Másrészt ez az uralmi egység még a régi steppei, „demotikus” népiségre terjedt ki.

A Szent István-i állam-újraalapítással létrejött második magyar állam, a Magyar Királyság eredeti módon vette át az első magyar állam örökségét. Az első ezredfordulón semmilyen hűbéri függés nem létezett, de ezen az alapon mégis nyugati típusú államszerkezet jött létre:

62 A másik álláspont az „államtagadóké”, akik szerint a kora középkori politikai egységeket nem lehet államnak tekinteni a fogalom modern értelme szerint. Mindazonáltal a Magyar Nagyfejedelemség államként való felfogása jelentős – szinte mondhatni: domináns – vonulata a magyar történelemtudománynak, olyan nevek fémjelzik ezt a gondolkodási irányt, mint Szalay László, Szabó Károly, Hóman Bálint, Szekfű Gyula, Kristó Gyula, Makk Ferenc (lásd Szabados 2011. 23–35.).

kialakult a területi alapú világi és egyházi közigazgatás (vármegye, várispánság, határvárispánság, egyházmegye). A nyugati államszerkezet és a hiányos nyugati hírbériség kettőse eredményezte azt, hogy a második magyar államban a királyi hatalom ereje nagyobb volt, mint ahogy az a nyugat-európai viszonyok közepette a Nyugat királyságaiban kialakult. A steppei örökség, a vérségi tekintély és a patrimoniális elv sajátos magyar kombinációja erős magyar központi hatalmat tett lehetővé, amely a kereszténység felvétele után is még sokáig erős keleties jelleget mutatott (lásd Szabados 2011. 285–292.).

A második magyar állam kezdett tehát neki a politikai térszervezésnek, az etnikailag már többé-kevésbé megszállt Kárpát-medencének. A letelepedéssel és a politikai térszervezéssel való „honfoglalás” különbsége a kulcs ahhoz, hogy a Magyar Királyság birodalmiasságáról fogalmat alkothassunk.

Paradoxona ennek a helyzetnek, hogy miközben a hagyományos magyar historiográfiában a magyarság „honfoglalásának” e két szakasza nem válik világosan szét, a környező népek történetírásában az az ideológiai leegyszerűsítés vált dominánssá, hogy a magyar honfoglalás tulajdonképpen a második szakaszra, a katonailag is támogatott politikai térszervezésre redukálható. A román történetírás meghatározó toposza az Erdélyben terjeszkedő „magyar hódítás”, és amelynek logikai következménye az a népiségfelfogás, amely a kora középkori erdélyi lakosságcsoportok fő belső törésvonalaként az „őslakosok” és a „megszállók”, „bevándorló etnikumok” közötti különbséget láttatja.

Viszont a Magyar Királyság nyugati típusú politikai térszervezése Erdélyben mégis egy multietnikus térség megszervezését jelentette egy geopolitikai nagyrégió határán, ezért a Kárpát-medence területi-politikai rendszerének a kiépítése mindenképpen kapott egy birodalmias karaktert is. Ezt a birodalmiasságot pedig érdemes a korábban vizsgált birodalmi szerkezeti sajátosságok, karakterjegyek – a *birodalmi határok* és a *birodalmi állampolgárság* – nézőpontjából (lásd IV.1.) vizsgálni.

A feudális Magyar Királyság határvidékei *frontier*ként működtek, azonban – eltérően a klasszikus gyarmatosító korszak *frontier*jeitől (melyek a terjeszkedés *frontier*jei voltak) – e határzónákban a védelmi funkció dominált, amely aztán határmenti térségi integrációban stabilizálódott. A terjeszkedés híján „megrekedt” *frontier*-térségekben sajátos, megállapodott életformák konzerválódtak és intézményesültek (például a Székelyföld az Árpád-kor gyepűrendszerében, mely határzónaként

a Dnyeper menti kozák határőrvidékkel állítható párhuzamba – vö. Karácsonyi 2008. 187.; den Hollander 1975). A Kárpát-medencétől északra a lengyel állam térszervező teljesítménye volt a meghatározó, a lengyel–magyar határ – a Kárpát-medence északkeleti határa – nagyon hamar stabilizálódott, határovezetté vált, amelynek számos folyóvölgye és hágója az intenzív kapcsolattartás helye lett. Konfliktushelyzetek ugyan alakultak ki, ezeket azonban a 16. században határbizottságok felállításával próbálták feloldani (lásd Brzeziński 2014. 16.). A Szepesség betelepítése a Magyar Királyság kezdetén védelmi megfontolással történt, később azonban, a *frontier* stabilizálódásával a szepességi városok története is a megegyezéssel határfenntartást (a határzóna integrációs funkcióját) dokumentálja.

A magyar feudalizmus fénykorára – Nagy Lajos uralkodásától Mátyásig – a Kárpát-medencére nézve egy magyar birodalmi koncepció alakult ki, amely a Werbőczy révén intézményesülő „Szent Korona”-eszmé Magyarországát a bekebelezett tartományokkal és az „alája vetett részekkel” együtt birodalomként láttatta (Hajdú 2008. 83.) – azonban olyan birodalomként, amely jogilag *regnum*ként és nem *imperium*ként határozta meg önmagát.

A másik szerkezeti karakterjegy, a *birodalmi állampolgárság* tekintetében érdemes olyan „történelmi állampolgárságot” keresnünk, mint amilyen az Oszmán Birodalomban kialakult, és amelyre Tilly modelljének inkluzív állampolgárság-típusa vonatkozik. Erre a típusra nézve a *hungarus-tudat* megjelenésében kapunk érdekes párhuzamot.

A hungarus-tudat a Magyar Királyság multietnikus térségének olyan integratív identitásmodellje volt, amely az állampatriotizmus egyfajta birodalmias alternatíváját ígérte. Ez az identitás tulajdonképpen két forrásból táplálkozott. Egyrészt van egy polgári forrása, amely főleg a felvidéki városok közegében, egy német–szlovák–magyar – elsősorban evangélikus – értelmiségi közegben alakult ki, amelynek virágkora az 1690–1770 közötti korszakra esik, és amely egy nagy magyar birodalmi hazához kötődik sejtelmesen (különösebb ideológiai kifejtések nélkül). Jellemző alakja ennek a felfogásnak a szlovák–magyar Bél Mátyás evangélikus lelkész, történész, polihisztor (vö. Miskolczi 2012). A másik forrása a 18. századra kialakult sajátos nemesi nacionalizmus, amely szakított a magyar függetlenség gondolatával. Ez – Klaniczay (1960. 21–22.) szerint – nem ellentmondás volt, mert a nemesi nacionalizmus lényege ugyan a „nemesi nemzet” rendi szabadságjogainak a védelme

volt, az viszont nem szükségképpen kapcsolódott össze az ország függetlenségével. A szatmári béke a nemesség rendi jogait csökkentette a Habsburg Birodalomban, de egyben biztosította is országvezető szerepét, amit nagyon jól kifejez a Habsburg uralkodónak felajánlott „vitam et sanguinem”. A nemesi nacionalizmus ezen óvatos akkomodációja, alkalmazkodása a Habsburg Birodalomhoz a korábban gyűlölt németes szokások átvételében és a divat követésében (a „nájmódi” átvételében) is megnyilvánult – e részleges hasonulás annak nyugtázása, hogy a Habsburg Birodalmon belül helyreállt a középkori magyar állam területi egysége, és ebben a soknemzetiségű országban a nemesség konszolidálta – a Habsburg-ház jóvoltából – a vezető szerepét.

Hogy ennek az újrafogalmazott nemesi nacionalizmusnak a kultúra és a tudomány terén is megvolt a maga távolabbra mutató eredménye, azt Klaniczay (1960. 22–23.) foglalja össze: egy újabb szemléletű történetírásban előtérbe kerülnek a magyar nemességnek az ország területéhez fűződő történeti jogai; a jezsuita történetírók ekkor kezdik feltárni a középkori magyar történet forrásanyagát, megjelennek hatalmas történeti összefoglalásaik, és közkinccsé válnak a legrégebb fennmaradt krónikák; előtérbe kerülnek – immár a kor tudományosságának a szintjén – a honfoglalás kérdései, a középkori magyar birodalom történetének a fordulópontjai; a latin nyelv „projektje” mint egyszerre tudományos nyelv és egy újjáalakítandó magyar birodalom államnyelve (ellensúlyozandó a németet és megteremtve egy elit közösséget a soknemzetiségű birodalomban). Mindennek a közös identitásalapja a sajátos hungarus-tudat, mely elvileg az összes magyarországi népre egyaránt vonatkozik a nemesi vezetésű Hungária államterületén.

A hungarus-tudatú polgári csoportoknak és a 18. századi nemesség politikai együttműködésének még a perspektívája is felvillant annak következményeként, hogy a felvilágosodás recepciójának egy rövid szakaszában úgy tűnt, hogy a nemességnek kell a polgárosodás vezető osztályává válnia. De ez egy rövid ideig érzékelhető távlat volt, ugyanis a hamarosan fellépő „romantika és a liberalizmus részben magába szívta, részben maga alá temette a hungarus-tudatot” (Miskolczi 2012. 189.). Tehát a polgári nacionalizmus győzött végül is, amely már a modern nemzetállami törekvéseknek ágyazott meg.

Ugyanakkor, a nemzetállami képzelet erősödése mellett, és arra alapozva is, egy modernebb birodalmi gondolat is megfogalmazódott. Ez rajzolódik ki Fényes Eleknek, a reformkor jeles közigazdászának és

statisztikusának többes Magyarország-meghatározásából. Ő négy különböző Magyarország-meghatározást javasolt: 1) A legszorosabb értelemben Magyarország csak a magyar polgári hatóságok által kormányzott területet jelenti. 2) Az ennél eggyel szélesebb meghatározás Horvátországot és Szlavóniát is magában foglalta, mivel a magyar törvények ezek területén is hatályosak voltak (a horvát és szlavón rendek a magyar országgyűlésbe is elküldték követeiket). 3) A harmadik, még szélesebb definíció Erdélyt is magában foglalta. Bár Erdély semmilyen konkrét intézményében nem kapcsolódott Magyarországhoz, azonban a magyar nacionalizmusnak a 18. század legvégén történő megszületésével egyre szélesebb körben terjedt a nézet, hogy Erdély és Magyarország különállása az oszmán hódítás miatt bekövetkezett természetellenes állapot, amelynek megváltoztatása sürgető feladat. 4) Végül Fényes legtágabb definíciója minden olyan országot magában foglalt, amely valaha – bármely rövid ideig és csak formálisan is – a Magyar Korona alá tartozott: Dalmácia, Bosznia, Szerbia, Bulgária, Galícia és Lodomeria, Havasalföld és Moldva (Varga 2020. 1191.).

E négyes definíció egyértelműen tartalmaz – még ha hipotetikus is – egy magyar birodalmi terjeszkedési koncepciót. Mögötte azonban nem egy tisztán birodalmi „határtalanság” *pax*-felfogása rejlik, hanem egy birodalmias nemzetállam befolyása kiterjesztésének projektje, amely történeti előképekre támaszkodik. Fényes második vagy harmadik definíciója szerint a „magyar birodalom” nem volt más, mint egy jelenleg fragmentált, de a jövőben ténylegesen létrejövő magyar nemzetállam víziója.⁶³ Ez az elképzelt „magyar birodalom” a létező Osztrák Birodalmon teljesen kívül állt; birodalom voltát nem uralkodójának császári címe, hanem önállósága és – a romantikus nacionalisták reményei szerint – kiépíthető centralizmusa adta (vö. Varga 2020. 1192.).

A koncepció hatástörténetét mutatja, hogy – amint arra Hajdú Zoltán rámutat (2008. 75.) – a dualizmus korától kezdődően a magyar földrajztudománynak az államterülettel kapcsolatos kutatásai egyfajta „birodalmi tudat” jegyében formálódtak.

Újabb fordulópontot e birodalmi tudat fejlődésében Bosznia-Hercegovina okkupációja hozott 1878-ban. Bár a magyar közvélemény

63 Világosan kifejti ezt Kossuth Lajosnak a *Pesti Hírlap*ban 1842. június 19-én megjelent cikke: „Mit kíván az ország törvénye, mit kívánunk mi magyarok a horvátoktól nyelvünkre nézve? Azt, hogy a főkormányzási nyelv egy birodalomban csak egy lehetvén, ez a magyar birodalomban magyar legyen.” (Idézi Varga 2020. 1192.)

bírálta a kormányt, amiért áldását adta erre a megszállásra, az okkupációt követően új nagyhatalmi víziók fejlődtek ki. Emögé most már gazdasági érdekcsoportok is szerveződtek, a magyar reálgazdaság és pénzügyi elit több képviselője, akik a délkelet-európai magyar gazdasági és kulturális expanziót egyfajta, Magyarország számára hasznos informális birodalom-építésként, imperializmusként képzelték el (akár a Habsburg Monarchia keretein belül, akár attól függetlenül).

Ha az előbbieket kronologikus sorrendben próbáljuk összefoglalni, akkor a következő szakaszokat különböztethetjük meg. Az első birodalmi vízió tulajdonképpen a középkori előképek alapján elképzelt nemzetállam széttöredezett részeinek integrációját jelentette. Ez a vízió tulajdonképpen nem is igényelte a birodalom (*impérium*) fogalmát, a nagy középkori *regnum* helyreállítását tűzte célul. A víziók második köre már terjeszkedésjellegű volt: azokra a területekre tekintett, amelyekre a középkori Magyar Királyság befolyása kiterjedt (kisebb-nagyobb időszakokra hűbéri alárendeltség, hódoltatás formájában). E második körből nőtt ki a harmadik Bosznia-Hercegovina okkupációját követően, és amely már érdekalapú terjeszkedési irányt is definiált a Balkán irányába (vö. Varga 2020. 1205.).

Mindhárom szakaszcól elmondható, hogy annak a Habsburg Monarchia kései birodalmisága meghatározó kerete volt, és így a Monarchia első világháború utáni felbomlása meg is szüntette e víziók kiindulópontjait.

IV.3. A civilizációs állam

A klasszikus birodalmak és a birodalmias nemzetállamok közötti határtípusként érdemes röviden áttekinteni a *civilizációs államok* kérdését is.

A 20. század egyik legnagyobb hatású történésze és történetfilozófusa, Arnold Joseph Toynbee fejtette ki a *Study of History* című, 1939-es művében azt a gondolatot, hogy a történettudomány értelmes egységei nem a népek vagy a korszakok, hanem a *civilizációk*, és ezeknek összesen huszonegy fajtáját különböztette meg (később e számot huszonháromban állapította meg). Ez a gondolat több nagy hatású műben is újrafogalmazódott.

1996-ban jelent meg először Samuel Huntington *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása* című műve, amely szintén azon

a gondolaton alapszik, hogy az emberiség történelme a civilizációk története, s az emberiség fejlődése kizárólag a civilizációk fogalmaival írható le. A történelem folyamán „a civilizációk nyújtották a legtágabb azonosulási kereteket az emberek számára” (Huntington 2019. 32.).⁶⁴ Szerinte (2019. 40–44.) a jelenleg létező civilizációk száma mindössze nyolc; ezek: 1. a kínai, 2. a japán, 3. a hindu, 4. az iszlám, 5. az ortodox, 6. a nyugati, 7. a latin-amerikai, 8. az afrikai (bár ez utóbbi vitatott).

Az igazán lényeges kérdés szempontunkból azonban a civilizációk és az államok közötti összefüggés. Ugyanis a civilizációk kulturális és nem politikai entitások (nem választanak kormányokat, nem kötnek szerződéseket stb.), de van politikai összetételük, amely nagyon eltérő, lehet egyszerű, de rendkívül összetett is, és időben is változik egyazon civilizáción belül. Egy civilizáció tartalmazhat egy vagy több politikai egységet, amelyek lehetnek birodalmak, városállamok, nemzetállamok, föderációk stb. Legtöbb civilizáció több politikai egységet, államot foglal magába, ilyen például a nyugati vagy az iszlám civilizáció.

A *civilizációs államok* elsősorban ott lépnek fel, ahol a civilizációt egyetlen állam képviseli (Japán), illetve ahol a civilizációnak világosan létezik egy magállama, amely „képviseli” az illető civilizációt ott is, ahol annak kultúrája politikai keretek híján is él. Ebben az értelemben írta Lucian Pye, hogy „Kína egy civilizáció, mely úgy tesz, mintha állam volna”.⁶⁵

E *civilizációs államok* felemelkedése tulajdonképpen azoknak az államoknak a felemelkedése, amelyek nem egy nemzetre, hanem civilizációs örökségükre alapozzák legitimitásukat, és egykori birodalmuk tradícióinak a felélesztésével kísérleteznek (lásd Egedy 2021; 2023). Birodalmiasságuk tehát abból fakad, hogy határaikat civilizációjuk érdekében próbálják kiterjeszteni, vagy legalábbis befolyásukat civilizációjuk kiterjedése mentén próbálják szervezni. Minthogy a nemzetközi világrendet a modernitás korában az államok azon egymásmellettiisége határozza meg, amelyen belül az államok azonos „szubsztanciájú” politikai entitásokként, vagyis a nemzetközi jog egyenlő alanyaiként – kifelé

64 Ugyanakkor – írja Huntington – a civilizáció valójában a létező „leghosszabb történet”. Birodalmak emelkednek fel és süllyednek el, kormányok jönnek és mennek, a civilizációk viszont maradnak, és túlélnek a politikai, társadalmi, gazdasági, sőt az ideológiai felfordulásokat.

65 Lásd Lucian W. Pye: China: Erratic State, Frustrated Society. *Foreign Affairs*, 69 (Fali 1990), 58. Idézi Huntington (2019. 39.).

egyforma és egyenlő legitimitású és jogállású tagokként – határozhatják meg önmagukat (lásd fentebb, IV.1.), alapvetően fontosnak kell gondolnunk e formális-jogi egyenlőségen belül megtalálni azt a *differentia specificát*, amely meghatározhatóvá teszi a civilizációs államokat.

E különbség, vagyis az a sajátos jegy, amely a civilizációs államot elhelyezi a *modern birodalmak* és *birodalmias nemzetállamok* közé, abban az állami viselkedésben keresendő, ahogyan a civilizációs állam a legitimitására törekszik. Míg Nyugaton, a nemzetállamok klasszikus vesztfáliai közösségében az állam legitimitációjának nélkülözhetetlen feltétele a demokratikus működés, a *civilizációs állam* esetében „a demokrácia megléte vagy hiánya nem igazán számít: az államtól a civilizáció őrzését várják el, és ennek sikere önmagában biztosítja az állampolgári lojalitást” (Egedy 2023). Nincs normatív mérce annak megállapítására, melyek ezek az államok – a kérdéskört vizsgáló szerzők általában Kínát, Indiát, Törökországot és Oroszországot sorolják ide.

Csang Vej-vej, a Fudan egyetem professzora híressé vált könyvében (Zhang 2012) azt hangsúlyozza, hogy Kína a világ egyik legősibb civilizációja, amelynek sikerült hagyományos államiságát egy modern államfelfogással ötvöznie. Ez az alkalmazkodási folyamat, mely Teng Hsziao-Pinggel kezdődött, Kína gyors fejlődését eredményezte. A részben kapitalista jellegű fejlődés – mely a nyugati társadalmi-gazdasági közegben általában egyensúlytalansághoz vezetett – Kínában nem kezdte ki az állam területi egységét, az szilárd maradt. A stabilitás a kínaiak számára: *civilizációs örökség*. A siker pedig, amelyet a Teng Hsziao-Pinggel kezdődő reformkommunizmus elért: a kínai civilizáció sikere, kulturális alapja pedig a konfucianizmus.

Csang a kínai világlátást minden szempontból egyenrangúnak és – a sikeresség tekintetében – egyenértékűnek tekinti a nyugati világlátással, ugyanakkor teljesen eltérőnek is attól: „...mint ahogy a kínai nyelv növekvő befolyása nem igényli az angol nyelv jóváhagyását, Sun Tzu *A háború művészete* című művének nincs szüksége Clausewitz jóváhagyó pecsétjére, Konfuciusznak nincs szüksége Platón elismerésére, és Kína jelenlegi »makrogazdasági szabályozásához« sincs szükség az amerikai Federal Reserve Board jóváhagyására” (Zhang 2012. 3.).

A hasonlóság és a különbözőség tekintetében fontos például látni azt a kettősséget, amely a kapitalista fejlődés tekintetében Kína és a Nyugat között fennáll. Kína felemelkedése nem egy másik „átlagos” ország felemelkedése – írja Csang –, hanem a világ népessége egyötödének

növekedése: egy hosszú történelemmel és hatalmas területtel rendelkező *civilizációs állam* felemelkedése. Sok olyan probléma, amellyel Kína ma szembesül, jelen volt a nyugati felemelkedés idején is. Az európai ipari forradalmak során hatalmas szakadék volt a gazdagok és a szegények között, társadalmi igazságtalanság, burjánzó korrupció és erőszakos fosztogatás, ahogy az a mai Kínában megfigyelhető. Viszont a mai Kínához képest a nyugati hatalmak viszonylag könnyen meg tudták oldani ezeket a problémákat. Nagy-Britannia, például, „exportálhatta” bűnözőit Ausztráliába, munkanélkülieit Afrikába és eretnekeit Amerikába. Ehhez képest Kínának ma a *saját területén kell megoldania* az iparosodás, a modernizáció és az ezekhez kapcsolódó társadalmi változások által előidézett összes problémát. Amikor Nagy-Britannia elindította az ipari forradalmat a 18. században, lakossága körülbelül 10 millió volt, kisebb, mint ma Kína bármelyik nagyobb városáé. Amikor Franciaország a 19. században az iparosodás folyamatán ment keresztül, lakossága körülbelül 20 millió volt, de Kína ma már másfél milliárd ember nemzete. Nagyszabású ipari és társadalmi forradalmakat hajt végre nagyon kedvezőtlen körülmények között. *Minden problémáját belsőleg kell megoldania, anélkül, hogy háborúhoz folyamodna, és nem fosztogat más országokat* (lásd Zhang 2012. 12–14.).

A konfucianizmus öröksége határozza meg a kínai kommunizmust is. Vagyis: a konfucianizmus „szelídítette magához” a kommunista ideológiát, és nem fordítva: nem a Kínai Kommunista Párt használja önlegitimációs érdekből a konfucianizmust, hanem az bizonyult formatívnak a kommunista kínai uralomra nézve. Ezért nem érti a Nyugat Kínát, mert a nyugati észjárás szerint nem képzelhető el, hogy a szocializmus idomuljon egy ősi kulturális rendszerhez, ugyanis a Nyugat számára a szocializmus vagy a progresszió eszköze, vagy pedig egy mindent felforgató diktatúra előkészítője.

A konfucianizmusól ered, hogy Kína nagyhatalomként nem úgy viselkedik, ahogy a nyugati hagyományra építő nagyhatalmak szoktak, azaz nem fogalmaz meg agresszív terjeszkedési stratégiákat. A kínaiak a konfucianizmus harmóniaelvét tartják kiterjesztendőnek a nemzetközi kapcsolatokban is; ezen az alapon utasítják el a Nyugat „ideológiai globalizmusát”, amelyet a terjeszkedés ideológiájának gondolnak és ekként a modern barbarizmus egyik formájaként el is utasítanak.

Kína a birodalmiasságnak egy – a nyugatitól eltérő – válfaját képviseli. Terjeszkedése nem ideológiai exporton és nem a technikai fölény

soft power-re alakításán alapszik, hanem a gazdasági befolyás növelésén, amelyet igyekszik békéltető mezben feltüntetni.⁶⁶ A *Pax Sinica* ebben tér el a hagyományos birodalmi *paxoktól*. A Közel-Keleten kialakítandó *Pax Sinica* célja például az, hogy tompítsa a térség ellenségeskedő potenciálját, hogy megakadályozza a konfliktusokat a térségben.⁶⁷ Kína úgy tekint a Közel-Kelet népeire, mint „egy új kínai gazdasági birodalom virtuális tartományaira”, és abban érdekelt, hogy azok a háborúskodás helyett a pénzkeresésre koncentráljanak. Természetesen ez a kínai nagyhatalomnak mégiscsak csupán a stílusa, a gazdasági terjeszkedésnek ez a – nyugati mércével mért – „dezideologizált” változata is birodalmias terjeszkedés, de annak olyan válfaja, amely a lehető legtovább odázza a konfliktusok kirobbanását.

Törökország civilizációs államként egy másik utat végigjárva jelent meg. Az iszlám történelme másképp alakult, nem formálódott ki az iszlám civilizációnak egy magállama, inkább *több különálló kultúra vagy alcivilizáció* jött létre az iszlámon belül, köztük az arab, a török, a perzsa és a maláj (vö. Huntington 2019. 41.).

A modern, Atatürk Törökország mai ambícióit egy kettősség határozza meg: egyrészt kétségtelenül létezik az ottomán birodalmi múlt hagyománya, másrészt Ankara törekvéseinek horizontját már nem csupán az ottomán múlt rajzolja, hanem az a felemáság is, amelyet az Atatürk modernizáció alakított ki.

Amikor Musztafa Kemál Atatürk új Törökországot teremtett a török birodalom romjain, és óriási erőfeszítéssel rugaszkodott neki országa egyidejű modernizálásának és nyugatosításának, egy olyan útra vitte Törökországot, amely „meghasznált” állammá tette: társadalmát, válását, örökségét, szokásait és intézményeit tekintve jórészt muzulmán maradt, ám az uralkodó elit elhatározta, hogy modernné, nyugatívá és a Nyugattal egyenrangúvá („Nyugat-kompatibilissé”) teszi a muzulmán társadalom fölötti államot. Ezzel előkészítette Törökország politikai identitásának azt az ingamozgását, amely a kemalista nyugatiasság és az újraiszlamizáló politika között megy végbe.

66 Paradox módon ez még a fegyverexportjában is megnyilvánult. Amikor fegyvereket exportált olyan háborúban álló országoknak, mint Irak, Irán vagy éppen Szaúd-Arábia, azt igyekezett a lehető legkiegyensúlyozottabb módon tenni.

67 Mindez gazdaságilag is indokolt: 2022-ben olajszükségleteinek 53 százalékát a Perzsa-öbölből származó importtal elégítette ki.

A múlt század 20–30-as éveiben végbement Törökország modernizációja, mégpedig a kemalizmus alapelvei szerint: a multinacionális birodalom helyett homogén nemzetállam létrehozására került sor (az örömények kiirtásával és a görögök elűzésével), a politikai hatalmat a nyugati republikanizmus modelljét követve alakították, megszűnt a vallási minisztérium, világi jellegű közoktatást szerveztek, felszámolták az egyházi bíróságokat, és világi bíróságok megszervezésére került sor a svájci Polgári Törvénykönyv mintájára, a kultúra európaizálását pedig a latin betűs írásmód bevezetésével alapozták meg. Mindezt Atatürk „felvilágosult abszolutizmusának”⁶⁸ az eszközeivel.

A török nemzetépítés a nyugati (vesztfáliai) nemzetek kialakulásának mintáját követte látszólag, vagyis leírható a nacionalizmuselméletek ismert változatai alapján. Atatürk szerint is a nemzet a közös politikai egységen, a közös nyelven, a közös hazán, a közös eredeten, a történelmi és erkölcsi közösségen alapul. A függetlenségi háború (és a kemáli propaganda) Anatólia muszlimjait mozgósító közös élménnyé vált, melyben a túlélésért folyt a harc a keresztény hatalmak ellenében.

Viszont ebben az európai 1848 nemzetformáló folyamatait megidéző rövid történelmi korszakban mégis fennmaradhattak az oszmán birodalomépítő tradíció egyes elemei. Például a harc és az összefogás szükségessége a függetlenségi háború éveiben, valamint a hadászati megfontolások kényszerűségei néhány birodalmi tradíciót beépítettek a modern török (etnikai) identitásba. A vegyes muszlim hadsereg oszmán katonai zászlók alatt harcolt, s ez a katonai zászló lett aztán a Török Köztársaság mind a mai napig használt hivatalos lobogója is (vö. Egeresi 2013. 132.).

Természetesen a modern török nemzetépítés sikeres volt, az oszmán tradíció elemeinek a zöme csak az életmód és a mentalitás szintjén maradtak meg. De adott körülmények között ezek a tradícióelemek ismét az előtérbe kerülhettek.

A török történelmi inga a hosszú kemalista nyugatiaság után ma visszafelé lendült, egy újraiszlamizáló politika felé, amelyet Erdogan képvisel, főleg 2020 óta, amikor saját pártjává változtatta az AKP-t, és saját személyére szabott szervezeteként kezdte működtetni azt. Ezt a fordulatot írja le Egedy (2023), amelytől kezdődően Ankara látványosan jeleskedik

68 1922-ben eltörölték a szultánátust, létrehozták a Köztársasági Néppártot (Cumhuriyet Halk Partisi, CHP), amely két kísérleti időszaktól eltekintve az Atatürk-éra egyetlen politikai pártja volt (Egeresi 2013. 132.).

a „civilizációs állam” megteremtésében és az európai civilizációval való szembenállás hangsúlyozásában. A birodalmi múlt felkarolásának jegyében szembefordult Kemál Atatürk örökségével, a modern szekuláris török állam megteremtésének alapító hagyományával.

E szakítást számos szimbolikus gesztus jelezte. 2020 júliusában az Atatürk által 1934-ben múzeummá nyilvánított isztambuli Hagia Sophiát ismét mecsetté alakították, mintegy felidézéseként annak, hogy a Konstantinápoly elfoglalásakor, 1453-ban már mecsetté alakították. Kirill moszkvai ortodox pátriárka és az amerikai külügyminiszter egyaránt kérte, hogy a világörökség részét alkotó, 1500 éves épület státuszát ne változtassa meg a török kormányzat, azonban hiába. Ez nyilván összefügg azzal is, hogy Ankara immár a legkevésbé sem igényli, hogy az EU tagjává válhasson, sőt, a migráció kérdése kapcsán elkezdte zsarolni, majd fenyegetni Európát.

E fordulatot átfogó ideológiai átértelmezések kísérték. Az 1970-es évektől az 1990-es évekig a török társadalomtudományok többé-kevésbé a centrum kontra periféria megközelítést alkalmazták az ország ideológiai konfliktusainak magyarázatára: ez keretezte a kemalizmus versus iszlamizmus vitát. Ebben a vitában a kemalizmusnak sikerült az iszlamizmust a periféria identitásaként és ideológiájaként kezelni, miközben a kemalizmus (azaz a szekuláris nemzetállam létrehozására tett kísérletet az európai intézmények és gyakorlatok mentén) modernizáló központi ideológiaként tüntette fel saját magát, amely a modernizáció doktrínáját testesíti meg. Ez a beállítás lett tehát a kemalista társadalomtudományok uralkodó paradigmája, de Erdogan rendszere alatt elkezdődött e paradigma kritikai átértelmezése, amely a kemalizmust és annak őrzőjét, a hadsereget mint a demokratizálódás és a gazdasági fejlődés fő akadályát jelölte meg. A kemalizmus e kritikája, a kemalista hatalmi blokk (azaz a katonaság, a világi igazságszolgáltatás és az állami bürokrácia) lebontásának a programja – mellyel megnyílna az út a demokrácia és a klasszikusan liberális gazdasági rendszer kifejlődése előtt – egy különös szövetséget hozott létre a liberálisok és az iszlamisták között. Ez azonban olyan opponálása volt a klasszikus kemalizmusnak, amelynek néhány elemét az AKP, Erdogan pártja is felhasznált narratívájának kialakítása során (vö. Yavuz–Öztürk 2020. 237–238.).

Ha megpróbáljuk értelmezni a kínai és a török civilizációs állam hatalomfelfogásának a különbségét, akkor érdemes ahhoz a fogalmi

különbségtételhez folyamodnunk, amelyet Huntington a modernizáció és a westernizáció (nyugatisodás) között állapított meg.

A westernizáció, a *nyugatosodás* történelmi folyamat, amely a kora középkorban vette kezdetét, és a nyugati civilizációnak azt a dinamikáját alapozta meg, amely a 18. századtól aztán a *modernizációt* – mint a nyugati civilizáció egyetemességre törekvésének a dimenzióját – beindította. A Nyugat hosszasan készítette elő a társadalom autonómiáját az állammal szemben, az emberi jogokat, a piacgazdaságot megalapozó individualizmust, a jogállamiságot. Erre épült rá a felvilágosodást követően a modernizáció, amely iparosodást, urbanizációt, társadalmi mobilitást, közoktatást, tömegkultúrát és szabad sajtót jelentett. A modernizáció a Nyugat egyedülálló expanzióját eredményezte, azonban – Huntington szerint – semmiképp sem vezet egyetlen egyetemes civilizáció kialakulásához, illetve nem eredményezi a nem nyugati társadalmak nyugatisodását, jöllehet hat azokra.

Az ázsiai civilizációkra a Nyugat egyetemesítő törekvései nyomást gyakoroltak, a modernizációs minták pedig – ugyan különböző módon és mértékben – vonzerőt is gyakoroltak rájuk. Ebben az érőterben értelmezhetők a civilizációs államok közötti alkalmazkodásbeli eltérések. A nem nyugati civilizációk Huntington meglátása szerint háromféle választ adtak a Nyugat nyomására.

Az első: az *elutasítás*. Ez jellemezte például Japánt a Nyugattal létesített első kapcsolataitól (1542-től) egészen a 19. század közepéig. A nyugatiakat a 17. század közepétől teljesen kiutasították az országból, egészen a Meidzsi-restaurációig (1868).

A második: a *kemalizmus*. Ez arra épül, hogy a modernizáció kívánatos és szükséges, de az ősi kultúra összeegyeztethetetlen a modernizációval, ezért el kell hagyni vagy be kell tiltani, és a társadalomnak teljesen nyugatosodnia kell annak érdekében, hogy sikerrel modernizálódhasson. A modernizáció és a westernizáció kölcsönösen erősítik egymást, és együtt kell átírniuk a hagyományos kultúrát. Ezt az utat követte Musztafa Kemál Atatürk a fentebb leírt radikális reformok életbe léptetésével.

Végül, a harmadik választípus: a *reformizmus*. Ez egyfajta középutat jelent az elszigetelődés és a feltétel nélküli behódolás között, azt az attitűdöt, mely szerint ami jó, azt át kell venni Nyugattól, de az alapelveket meg kell őrizni. Kínában ez a megközelítés nagyon régi Kína és a Nyugat kapcsolatában. És Japán is hasonló utat igyekezett követni a huszadik

század második felében, bár a szigetország világháborús veresége meglehetősen korlátozta az ország vezetőinek a mozgásterét.

Kínában a múlt század nyolcvanas éveiben elindított reformista alkalmazkodási modell – amelyben igyekeznek a kínai hagyományos értékrendszert összeegyeztetni a nyugati gazdasági módszerek átvételével – mára már az egész globalizációs folyamat átformálását vetíti előre, ami alapvetően és hosszabb távon fogja sérteni a nyugati civilizáció gazdasági érdekeit.

A civilizációs államok a Nyugat uralta világrend mostani, 21. század eleji megroppanásával kerültek az előtérbe azzal, hogy fejlődésüket nem a Nyugat univerzalisztikussá vált elveire, hanem saját tradícióikra, birodalmi múltjuk valamiféle „újragondolt” feltámasztására igyekeznek alapozni. De ez a „feltámasztás” attól is függ immár, hogy a történelmük során milyen akkomodációs mintákat alakítottak ki a Nyugattal. És ebben a változatok egy szélesebb palettája létezik: a kínai és a török minta fogja talán ezeket közre.

IV.4. A Nyugat modern birodalmi

A legtöbb civilizáció több politikai egységet, államot foglal magába, ilyen például a nyugati vagy az iszlám civilizáció. Amiként az iszlám civilizáció magállama változott a történelem folyamán, akként a Nyugat esetében is megfigyelhető egy „magállamvándorlás”. A 19. században Nagy-Britannia volt a Nyugat vezető mintaállama, a 20. századtól ezt a szerepet az Amerikai Egyesült Államok vette át. Ezek a nyugati nagyhatalmak magállamszerepüket modern birodalmakként töltötték be. Terjeszkedésüknek az ideológiája – bár volt térbeli relevanciája is – egy modern birodalmi *pax* volt; ekként értelmezhető egy *Pax Britannica*, illetve a *Pax Americana* tartalma ma. A felvilágosodás kora utáni Nyugat modernizációs mintáinak e két nagy propagálója, amelyek sikeresen terjesztették a Nyugat minden határt meghaladni kívánó univerzalizmusát, egyben a birodalmiságot is új dimenziókkal ruházták fel: a *globalizáció* dimenziójával.

A Brit Birodalom

A Brit Birodalom hatalma csúcán a világ lakosságának és a hozzá-tartozó területeknek körülbelül az egynegyedét uralta. Ez egy 1909-es becslés szerint körülbelül 350 000 000 embert jelentett.⁶⁹ E birodalom kialakulásának két kardinális kérdése van: a) melyek voltak azok a történelmi körülmények, amelyek lehetővé tették e birodalmi felemelkedést? b) van-e valami sajátos, nemzeti a birodalom univerzálissá vált civilizációs hivatásában?

Ferguson (2018. 25–64.) azokat a feltételeket, amelyek a Brit Birodalom „sajátos univerzalizmusát” kibontakoztatták, a következő körülményekben fedezte fel.

Először is: az angolok országának protestáns hivatástudatát, annak külön fejlődési útját kell szem előtt tartani. Amikor a protestáns Anglia szembekerült a katolikus – és immár világos nagyhatalmi törekvésekről tanúbizonyságot tevő – Spanyolországgal, vele szemben rögtön megfogalmazódott a protestáns birodalom létrehozásának a célja is, egy olyan birodalomé, mely sikeresen száll szembe a világban a Spanyolország és Portugália révén terjeszkedő katolicizmussal.

De ez két újabb kérdést is felvetett. Az egyik: hol alapozza meg Anglia a spanyolelleses új birodalmat? Erre Richard Hakluyt (1553–1616) angol geográfus 1589-ben megjelent *Voyages* című munkájában fogalmaz meg egy javaslatot: az angoloknak nem az aranyat kell keresniük, mint a spanyoloknak, hanem azokat a tengeri útvonalakat, szorosokat, öblöket, parti vizeket, amelyeken át sikeres kereskedelmet bonyolíthatnak le, amint az egyébként a Bibliából (a 107. zsoltárból) is kiolvasható.⁷⁰ A hivatástudat, amellyel az angoloknak ezt el kell kezdeniük, szintén vallási eredetű, ugyanakkor kapcsolódik a modern kor civilizációs missziós tudatához is. Amint Hakluyt egyik levelében írja: „Mert az utókornak nem lehet nagyobb dicsőséget átadni, mint legyőzni

69 George M. Wrongot idézi Ferguson (2018. 11.).

70 Hakluytot idézi Ferguson (2018. 28.). Egyébként Ferguson rámutat arra is, hogy a tengerek uralma mint geopolitikai cél tulajdonképpen már VII. Henrik idején megfogalmazódott, aki azzal bízta meg 1496-ban a velencei származású John Cabotot, hogy kutasson fel minden olyan hitetlenek és pogányok által lakott helyet, tartományt, szigetet, a világ bármely pontján, amely meghódítható és vazallussá tehető (lásd Ferguson 2018. 26–27.).

a barbárt, visszaterelni a vadembert és a pogányt az udvariassághoz, a tudatlanokat az értelem pályájára vezérelni.”⁷¹

A másik kérdés: ez milyen hatalmi eszközökkel érhető el? A formálódó angol birodalom távolról sem támaszkodhatott olyan erőteljes központi hatalomra, mint a spanyol királyság. Angliában az uralkodó hatalmát az arisztokrácia, majd a parlament korlátozta. Az angol monarchák pénzügyileg is függtek a parlamenttől, ezért háborúk, hódítások, felfedezőutak finanszírozásához külső „magánvállalkozókat” kellett keresniük.

A második fontos körülmény – amely a brit terjeszkedésnek szintén „sajátos univerzalizmust” kölcsönzött – az volt, hogy az ország belső hatalmi szerkezetéből adódóan a terjeszkedés első szakaszát megvalósító „magánvállalkozók” nem az akkor kiforróban levő városi polgárság (valamint a felemelkedő dzsentri; a vállalkozó nemesség és a *yeomanek*, a szabad kisbirtokosok) társadalmi kategóriájából származtak, hanem a „tengerek vállalkozói rétegéből” – ezek a kalózok voltak. Ehhez pedig az udvar csak diszkrét támogatást nyújthatott. Vagyis nem konkvisztádorok, expedíciós hadseregek valósították meg a terjeszkedési politikát, hanem egy, a központi irányítástól jelentős mértékben független réteg, és ez a Brit Birodalom fejlődését már a kezdetekkor a *liberális imperializmus* irányába terelte.

A Brit Birodalom kiépítése a Karib-tengeren kezdődött kalóztámadások sokaságával. E folyamat egyik ikonikus alakja például a walesi Henry Morgan volt, aki 1663-ban egy merész kalózzakció keretében megtámadta a spanyolok karib-tengeri védművét, a Gran Grenadát. Célja a spanyolok aranyának elrablása volt, és ebben London diszkrétan támogatta. Több hasonló akció nyomán Morgan meggazdagodott, ingatlanokat vásárolt Jamaicában, és cukornádültetvényeket létesített, amelyeknek haszna és jelentősége arra készítette a brit uralkodóházat, hogy erődítmény építésével erősítse meg Jamaica kikötőjét, Port Royalt. A munkálatokat az immár Sir titulussal is rendelkező Henry Morgan felügyelte, aki közben még altengernagyi rangot is kapott, majd Jamaica kormányzója lett. Port Royal pedig féllégális kalózkikötőként, majd kalózok, bűnözők és rabszolgák hihetetlenül gazdag városaként a Brit Birodalom kiépítésének egyik első mintaadó góca lett.⁷²

71 Hakluyt Sir Walter Raleigh-hez írt levele 1595-ben. Idézi Pagden (1998. 64.).

72 Vö. Fergusson 2018. 32–33.

A féllegális kalózmódelebből (amely az akkori kor körülményei között egyfajta „public-private” partnerséget jelentett a korona és a kalózok között) nőtt ki a brit birodalomépítésnek az a stratégiája, mely a „szuverén társaságokra” épült, olyanokra, mint például a Brit Kelet-Indiai Társaság, melyet I. Erzsébet királynő 1600-ban kibocsátott rendelete alapján hoztak létre.⁷³ E „szuverén társaságok” a 17. században érkeztek Ázsiába. Egyfajta „előfutárai voltak a modern multinacionális korporációknak, úttörői a modern kapitalizmus olyan alapvető intézményeinek, mint a vállalatok jogi személyisége, közös részvénytulajdonlás, korlátolt felelősség, valamint az igazgatás és tulajdonlás elkülönítése” (Sharman 2019. 79.). Ugyanakkor ezek a társaságok szuverén állami előjogokkal is rendelkeztek, amelyekkel éltek is: diplomáciai tevékenységet folytattak, erődket építhettek, településeket létesíthettek, pénzt verhettek, bekapcsolódhattak az igazságszolgáltatásba. Tehát egyfajta államiságot is megjelenítettek, nyugatias polgári maszkban, amelyekkel az erősödő nyugati birodalmak (Anglia mellett Hollandia is) a tengeren túli terjeszkedést magánszereplőkhöz delegálták. Elérték, hogy nagyobb terület és népesség felett uralkodjanak, mint Anglia kormánya, de nem annak hatalmát terjesztették ki egyszerűen, hanem saját jogon is katonai hatalommá váltak. A privát jogoknak és az állami jellegű közhatalomnak olyan hibridjét jelentették tehát, amely a brit uralkodónak a legmegfelelőbb eszközt biztosította geopolitikai céljai elismeréséhez.

A *társaság-államok* a birodalomépítés olyan új modelljét teremtették meg, amely – a megfelelő átalakulásokkal – ma is hatékony útja a nemzetközi befolyás terjesztésének és szervezésének. Benne egyaránt bevethető az állami erőszak eszköztára, de a magánérdek piaci univerzalizmusa is. Ha a Brit Birodalom univerzálissá vált civilizációs hivatását keressük, akkor a gyarmatosító erőszak és a piacsabadság terét megteremtő és bővítő törekvések e sajátos elegyében ragadhatjuk meg azt.

A piaci univerzalizmus látszólag banális, de nagyon is alapvető szerepét Ferguson a brit gyarmatárúknak a fogyasztási szokások civilizációs méretű elterjesztésén keresztül mutatja be. Daniel Defoe-t idézi, aki kora angol társadalmának éles szemű megfigyelője volt, és 1725-ben arról írt, hogy Anglia egyedül több olyan élvezeti cikket fogyasztott – dohányt, cukrot –, mint bármely más európai nemzet. A 18. század végén

73 De hasonló társaságokat létesítettek a hollandok is gyarmataikon: a Holland Kelet-Indiai Társaságot nagyjából a brittel egy időben alapították (lásd Koekkoek 2019).

az angolok cukorfogyasztása tízszer nagyobb volt, mint a franciáké. És eközben London lett Európa kávé-, cukor- és dohánykereskedelmének a központja (Ferguson 2018. 34–37.).

Az élvezeti cikkek fogyasztása Angliában kezdetben csak az elit lehetősége volt, de nagyon hamar e cikkek tömegfogyasztási cikkeké váltak. Azt is mondhatnánk, a Brit Birodalom elsőként érte el a fogyasztási minták globalizációját, tisztán piaci mechanizmusokon keresztül. Ugyanakkor megjelent egy másik globalizációs jelenség is: a távoli (indiai) vidékek folyamatainak (belháborúk, árvizek) hatása a tőzsdei árakra és az áringadozások hatása a politikai vitákra.⁷⁴

A fogyasztási minták gyors terjedése azonban csupán egyik egyszerű szemléltető példája a brit civilizációs minták jelentős hatást kifejítő terjedésének. Ehhez további feltételeknek is kellett teljesülniük, köztük annak a nagymérvű kiáramlásnak, amelynek nyomán 1600 és 1950 között körülbelül 20 millió ember hagyta el Nagy-Britanniát. Ez a kivándorlás – migráció – teremtette meg a Brit Birodalom civilizációs egyneműsíthetőségének a társadalmi alapját, azt, hogy nem csupán az egyszerű fogyasztási minták terjedtek szét a Brit Birodalomban, hanem életmódminták (beleértve klubok alakítását vagy bizonyos sportok gyakorlásának a presztízsszokások közé emelését) és a közéleti mentalitás is (vö. Ferguson 2018. 68–71.).

A civilizációs egységet a brit birodalmi tudat is előmozdította. A birodalmiság identitáselemként is megerősödött az angol nemzeti tudat fölött történelmileg kialakuló *brit identitás*ban. Az 1970-es évektől kibontakozó etnoregionális mozgalmak (a skót és a walesi mozgalmak, vagyis az úgynevezett „kelta szegély” lázadása) hatására került előtérbe a kérdés, hogy mennyire lehet erős a közös brit identitás. Amint Egedy Gergely egy tanulmányában (2007) összegezte, több szerző is Nagy-Britannia elkerülhetetlen felbomlását jövendölte meg,⁷⁵ és a felbomlás jövendölése óhatatlanul szükségessé tette a brit identitás keletkezésének és jellegének a kritikai értelmezését. Weight (2002) szerint a brit tudat, a brit identitás valójában a kapitalizmus, az imperializmus és a protestantizmus „közös

74 E tekintetben az úgynevezett Hastings-per hétéves története tanulságos. A perbe fogott Warren Hastings a Kelet-Indiai Társaság kormányzója volt, ellene a vádat Edmond Burke, korának legkiválóbb szónoka képviselte.

75 Egedy a skót marxista Tom Nairn 1977-es jóslatára és 1999-es *After Britain* című művére, továbbá Richard Weight és Robert Colls 2000-es évek elején írt munkáira hivatkozik (Egedy 2007. 100.).

terméke” volt, amelyet erőszakkal kényszerítették rá a munkásságra, a gyarmatokra és a nem protestánsokra az Egyesült Királyság mint politikai konstrukció legitimálása érdekében.⁷⁶ Vagyis: a britség a gazdasági és kulturális imperializmus egy formája, „az angolságnak a nem angolokra való rákényszerítése” (Haseler 1996. 109.).

Colley (1992. 7–8.) a brit identitás kezdetét az angol és skót királyság 1707-es létrehozására teszi, kialakulásában pedig a protestantizmus elsőprő befolyásának, a kereskedelem, valamint Skócia és a brit szigetek többi része közötti kapcsolatrendszer kifejlődését tekinti. A másik, brit egységet összekovácsoló tényező a Franciaországgal vívott háború volt, amelynek hatását Waterlooig és Viktória királynő 1837-es trónra lépéséig lehet nyomon követni. Ezek után már a sok nagy háború utáni békekorszak formálta újra a britség és az aktív állampolgárság közötti kapcsolatot. Ekkor került az előtérbe az, hogy a brit identitás valójában nem nemzeti, hanem állami identitás, sőt, a brit identitás külpolitikai dimenziójában találhatók ennek az identitásnak a meghatározó elemei (vö. Gálik 2005).

A brit államnemzeti és birodalmi identitásnak tehát messzebbre nyúló gyökerei vannak. Mindazonáltal a britség az Egyesült Királyság területén nem nyomta el, nem helyettesítette be a korábbi történeti-nemzeti identitásokat, hanem ráépült e premodern identitásokra, és egy többes identitás egyik rétege lett: egyszerre lehetséges, például, britnek és skótnak, illetve walesinek is lenni. Az angol társadalomtudományi irodalom *substate nation* fogalma az egyik kifejeződése ennek a komplexitásnak.

A brit identitás legtöbb eleme mégis az *angolságból* származik. Ezek Gerald Newman szerint a következők: a) az individualizmus és a szabadság tisztelete; b) a tolerancia, kompromisszumkészség; c) a tulajdonjogok maximális védelme; d) a gentleman eszméje; e) a parlamenti rendszer.⁷⁷

A fenti elemekből összetevődő brit identitás sokáig kettős szerepet tudott betölteni. Egyrészt legitimálta az egységes és modern brit államot, mégpedig két fontos feltétel teljesítésével. Arra ösztökölte a királyság centrumában elhelyezkedő angol elitet, hogy ne a nacionalizmus politikáját karolja fel, hanem egy olyan birodalmi tudatot alakítson ki, amely alkalmasnak bizonyult a multinacionális állam irányítására. Ennek lett egyébként a következménye, hogy az angol nemzettudat csak később

76 Idézi Egedy (2007. 100.).

77 Idézi Egedy (2007. 102.).

és „elmosódottabban” alakult ki, mint például a skót. A másik feltétel azáltal teljesült, hogy Skóciának és Walesnek – ha nem is teljes mértékben, de – sikerült bekapcsolódnia az ipari forradalomba, részesült annak gyümölcseiből, mégpedig egy saját középosztály felemelkedésével. Tom Nairn szerint a skót középosztály és értelmiség olyannyira jól boldogult a brit államban, hogy elvesztette érdekeltségét a nemzeti mozgalomban.⁷⁸ A skót elit integrációjában mindenképpen szerepet játszott az, hogy Skócia az 1707-es unió után is megőrzött bizonyos fokú autonómiát, megtartotta saját jogrendszerét, egyházszervezetét és az oktatási intézményeit. A periféria elitjének az érdekeltté tételét szolgálta 1885-ben a Scottish Office létrehozása (mely egészen Skócia devolúciójáig állt fenn).

Másrészt a brit identitás a Nyugat sajátosan univerzális értékeinek vált a hordozójává az Egyesült Királyság területén kívül, a brit korona azon gyarmataiban, ahova a brit szigetekről jelentős számban telepedtek ki. Identitásuk alapján a britek a birodalom külső területeihez, domíniumaihoz is pragmatikusan és a kulturális-vallási adottságoknak megfelelően viszonyultak (az amerikai kontinensen levő gyarmatok kérdését itt most nem érintve). Ezeken a területeken vált meghatározóbbá a brit identitás „univerzalista”, civilizációs arca, jóllehet még e gyarmatokon kifejeződő attitűd is sokat megőrzött az angol protestáns küldetéstudatból.

Érdeemes e brit identitás egyik fontos kulturális szintézisét, a *gentleman* eszményét külön is szemügyre venni. „A gentleman eszményének kikristályosítása az angol nemesség legértékesebb történeti teljesítménye”, írta Országh László (lásd Országh 1937. 65.), és ezt az angol vidéki, birtokos nemesség alkalmazkodása eredményének tekintette. Az új, felemelkedő tőkés osztály – a pénzügyi arisztokrácia – az 1832-es választójogi reform nyomán a birtokos nemességgel egyenrangúvá vált a politikai életben; ezt felismerve pedig a nemesség – önvédelmi megfontolásból – igyekezett az új osztályt magához édesgetni, aminek megvolt a maga hagyományalapja, ugyanis az angol történelem folyamán korábban is többször megtörtént, hogy a felső osztályok „a szívesen sohasem látott új vért felszívják, elkéikíték” (Országh 1937. 65.). Az angol arisztokrácia és a dzsentri réteg politikai érettsége folyamatosan abban nyilvánult meg, hogy engedményekkel integrálta a rá veszedelmessé váló felemelkedő osztályokat. Így hosszú időn át megőrizte az osztálya rugalmasságát és

78 Idézi Egedy (2007. 103.).

politikai hatalmát. Ez a rugalmasságőrzés és folyamatos alkalmazkodás egy olyan attitűdöt alakított ki, amelyet – eszményített elemei szerint – a következők jellemeznek: szerény, önmagáról nem beszél, igyekszik mindent a legjóindulatúbban értelmezni, nem kicsinyes, feltétlenül udvarias, véleményével igyekszik senkit meg nem sérteni, világos és határozott, ugyanakkor békülékeny, igyekszik ellenfelei hibáit azok szempontjából megérteni. Ezek az attitűd- és jellembeli meghatározottságok kulturális jegyekkel is kiegészültek. Ezekben azonban a külsődleges elemek domináltak: az angol úri osztály az öltözködésre, etiketre, a formák hangsúlyozására különösképpen ügyelt, szokásaiba, szabadidő-kultúrájába pedig beépítette az osztályát, rétegét jellemző státuszelemeket (például egyes sportok – a golf, a krikett – presztízsjellegű űzését).⁷⁹

A közéleti kultúrának ez a szintézise, amely a gentleman révén a 18. századtól a viktoriánus kor végéig nagyjából domináns volt, az angol világbirodalom megalkotásában és összetartásában is elsőrendű szerepet vitt. Az angol gentleman volt az, aki példájával és erényeivel milliós indiai tartományokat kormányzott a hatalom külsőleges eszközei nélkül. Egyfajta megfoghatatlan globalizációs szellemet képviselt.

A gentleman eszménye természetesen csupán jellegadó, de nem strukturális meghatározója volt a brit imperializmusnak; jelentőségét a brit birodalmiságról való elmélkedésünk tekintetében csupán az adja, hogy a globalizáció egyszerre univerzális és sajátosan angol karakterére mutat rá. Ferguson (2018. 21–23.) ezt „anglobalizációnak” nevezi. A Brit Birodalom került a legközelebb ahhoz – mondja Ferguson –, hogy valamilyen világhatalomként építsen ki, de ezt minimális kormányzati bürokráciával érte el. A viktoriánus korszakban az India 250 millió lakosa fölötti gyarmati irányítást mindössze 900 brit közhivatalnok valósította meg, természetesen 70 000 brit katona segítségével. De e sikert mindenképpen úgy érte el, hogy kialakította a rendszerével együttműködő, kultúrájában és közéletfelfogásában hozzá hasonló indiai elitet.

A brit birodalmi uralom fenntartását azonban mégiscsak az ipari forradalom eszközei tették lehetővé. A gőzhajózás az 1800-as évek közepétől uralkodóvá vált a brit hadiflottában. Az 1840-es évektől a birodalom kezdte kiépíteni telegráfálózatát. 1850-ben lefektették a La Manche-csatornát átszelő tengeralatti távírókábel, 1858-ban pedig az első transzatlanti távírókábel. Az 1870-es évektől a birodalom minden

79 G. J. Reniert idézi Országgh (1937. 67.).

fontos csomópontját távírószo­lgálat kötötte össze a brit fővárossal, és a fontosabb hírek – elsősorban Indiából – rögtön Viktória királynő asztalára is kerültek. A harmadik fontos technikai fejlesztés a vasúthálózat kiépítése volt. Ez 1826-ban vette kezdetét, a birodalom területén pedig elsősorban magántársaságok vállalkozásaként. 1853-ban felavatták az első indiai vasútvonalat (Bombay és Thane között, 35 km hossz­son), az ezt követő ötven évben 38 600 km-nyi vasútvonal épült Indiában (vö. Ferguson 2018. 155–157.).

Az ipari forradalom e három műszaki fejlesztése nem csupán segítette a kiterjedt birodalom fenntartását, hanem az uralkodó elit számára átláthatóvá és „bejárhatóvá” is tette. Az „anglobalizáció” ezen az így kiterjedő, de a birodalmi elit által mégis átláthatóvá „zsugorított” területen fejlődött ki. Öröksége Ferguson szerint (2018. 23.) lényegében a következőket jelenti: a) a kapitalizmust mint a leghatékonyabb gazdasági szervezési módot; b) Észak-Amerika és Ausztrália elangolosítását; c) az angol nyelv nemzetközivé tételét; d) a protestáns kereszténység befolyásának tartós fennmaradását; e) a parlamentarizmus rendszerének konszolidációját. Ami azt igazolja, hogy a globalizáció, amennyiben történelmi örökségként fogjuk fel, a sajátos angol körülményekből kifejlődően lett az univerzalizmus képzelőereje.

Az amerikai birodalom

Az Amerikai Egyesült Államok mai birodalmiságához nem fér két­ség. Viszont arról, hogy ez a birodalmi hivatás mikor és hogyan alakult ki, eltérő értelmezések alakultak ki. Némi leegyszerűsítéssel azt lehet mon­dani, hogy lényegében két álláspont fogalmazódott meg: a) az Egyesült Államok nemcsak jelenünkben, hanem már megalakulásakor birodalmi hivatással rendelkezett (ezt az álláspontot képviseli napjaink ismert, itt többször is idézett történésze, Niall Ferguson); b) az Egyesült Államok az amerikai nemzet születésével egyszerre jött létre, és kezdetben nem­zetállamként funkcionált, a birodalmi attitűdöt csak később vette fel (ez Samuel Huntington álláspontja, ahogy az a *Kik vagyunk mi?* című művében megjelent). Természetesen e két álláspont nem válik világosan szét.

Az első álláspont teljesen igazoltnak tűnik, ha az amerikaiak korai történetét vizsgáljuk. Már a kezdeti évszázadok során meggyökerezett az amerikai gondolkodásban a küldetés tudata, az elhivatottság hite, az a hiedelem, hogy sorsszerűen rájuk szabott feladatuk van: *terjeszteni*

a szabadságot és a demokráciát. A 17. században a vallási üldöztetés elől a menekülő első amerikai protestáns telepesek bibliai képekben vetítették előre jövőjüket választott hazájukban, melyet Isten kiválasztott országának tekintettek. Az Egyesült Államokat megalapító telepes közösségek úgy gondolták, hogy új hazájuknak különleges hivatása és lehetőségei vannak.

Ez folyamatosan áthagyományozott küldetéstudat lett. Benjamin Franklin, az amerikai Függetlenségi Nyilatkozat (1776) egyik kezdeményezője például úgy érvelt, hogy az Egyesült Államok erkölcsi többlettel rendelkezik majd a világban. Abraham Lincoln elnök hazáját egyenesen „a Föld utolsó, legjobb reményének” nevezte. Ez a hivatástudat egy nyilvános manifesztumot is eredményezett, a *Manifest of Destiny*, amelyet 1839-ben publikált egy New York-i újságíró, John O’Sullivan (vö. Frank 2007. 7–8.).

A *Manifest of Destiny* leginkább az Egyesült Államok 19. századi térfoglalását, az észak-amerikai kontinens birtokbavételét szolgálta (lásd fentebb, a IV.1., *Birodalmak és mozgó határok*), tehát a megalakult amerikai szövetségi állam „birodalmiasságára” a saját magállami területének birtokbavétele során tett szert. Ezt az igényét, hogy az Egyesült Államok foglalja el az egész észak-amerikai területet, „kontinentalizmus” néven rögzítette a történetírás. A manifesztum így a hivatástudattal fűtött terjeszkedés kiáltványa, és ez látszólag ellentmond az 1823-as Monroe-doktrínának, amelyet viszont az Egyesült Államok közel egy évszázadig érvényes izolacionizmusa alapjának szoktak tekinteni. Valójában a Monroe-doktrína és a *Manifest of Destiny* gondolatileg összetartozik: céljuk defenzív volt, megállítani és visszaszorítani az európai hódítást Észak-Amerikában (Frank 2007. 9.).

E történelmi előzmények tették az Amerikai Egyesült Államokat világunk meghatározó, birodalmi attitűddel rendelkező szuperhatalmává. A hidegháború megnyerése (1989) óta hegemon helyzetben van, és bár egyértelműen birodalomként viselkedik, ódzkodik nyíltan is felvállalni ezt a szerepet (Ferguson 2019. 11–13.). Az Egyesült Államok az első világháború óta – tehát több mint száz éve – deklaráltan a maga képére kívánja formálni a világot, és erre három kísérletet is tett. Bár nem szereti, ha birodalomnak tekintik, van narratívája arról, hogyan vált nagyhatalommá, és milyen világrendet szeretne megvalósítani.

E tekintetben érdemes összevetni a brit birodalmiság narratíváját az amerikaiéval, már csupán annak nyilvánvaló okán is, hogy az Egyesült

Államok a *brit liberális imperializmus folytatója* is, annak 20–21. századi örököseként. Mindkét birodalom a kapitalizmus korának *tengereken átívelő birodalmi* közé tartozik, amelyek a befolyással való élésnek olyan kapacitásait tudták kialakítani, ami ma már a *soft power* is sikeresen működte. Bush „szabadságideológiája” – az, hogy az Egyesült Államoknak mindenütt fel kell lépnie a szabadság előmozdítójaként, s aztán védelmezőjeként – teljes mértékben a brit viktoriánus korszak „civilizáció”-ideológiájának felel meg, annak hivatásszerű folytatója. Mindkettőt, a „civilizációt” és a „szabadságot” fegyverek árnyékában terjesztették (Ferguson 2019. 13–14.). Ennek kétértelműségével ugyan Ferguson is tisztában van, azonban világképében – melyet ő „realistának” nevez – az alapvető tény az, hogy birodalmak mindig is voltak, és ez egyfajta relatív stabilitást biztosít a világban.⁸⁰ Ha a birodalmak örökösök nélkül felbomlanak, ha bukásukat nem követik újabb birodalmak, akkor az anarchiának kedvező hatalmi vákuumok jönnek létre, és ezért a világ „apolaritása”, erős hatalmi – birodalmi – pólusok nélkülsége nem kívánatos. Mi több, a 21. században, az egyre bonyolultabb interdependenciák világában még nagyobb szükség van birodalmakra (Ferguson 2019. 20.; 43.).

Az Egyesült Államok abban is örököse a Brit Birodalomnak, hogy továbbfejlesztette az anglofón birodalmiság informális karakterét. Az amerikai *informális birodalom* nem a direkt kontrollt érvényesítve, hanem közvetett ráhatással éri el célját a befolyásolt, alávetett területek felett, akárcsak a Brit Birodalom a gyarmatai felett. Az informális hatalom érvényesítésében is megfigyelhető egyfajta evolúció, és ez a *soft power* egyre szerteágazóbb jellegében figyelhető meg.

A brit birodalmi korszakban a befolyás forrása a gazdasági globalizmus fenntartása volt az áruk, a tőke és a humán erőforrások tekintetében, amely mellé társadalmi és politikai intézmények terjesztése is társult. Mindezt a Brit Birodalom hatalma csúcspontján a földkerekség 23%-a fölött érte el (ez volt összes gyarmatának a területe a szárazföldi világ egészéből). A brit befolyásnövelő stratégia alapja az volt, hogy a „helyszínen”, a helyi elitek körében próbálta megkedveltetni értékeit (a misszionáriusok távoli szigeteken terjesztették a keresztény vallást,

80 Niall Ferguson (Sir Niall Campbell Ferguson) skót–amerikai történészt, a Harvard Egyetem professzorát a szakma egy jelentős része a brit és amerikai birodalmiság „házi történészeként” tekinti (Gombár Csaba: Ok az aggodalomra. *Népszabadság*, 2007. február 24.).

az angol tanítók a gyarmatok helyi elitjeit tanították angolul írni-olvasni stb.). A távközlés (telegráfia) fejlődésével a gyarmatok formálódó nyilvánosságát Anglia-centrikus hírek töltötték meg.

Az amerikai birodalom közvetlen területuralmi rendszere sokkal kisebb volt a briténél, viszont az amerikai *soft power* a brit felfogás adaptációja és megújítása: a saját értékek megkedveltetésére immár a tömegkultúra területére beültetett fogyasztási mintákon keresztül került sor (ennek paradigmátikus példája Hollywood mintateremtő hatalma), amit természetesen a tömegműdiumok új lehetőségei segítettek.

A két anglofon birodalom egymást követő, de evolúciós logikájában mégis összefüggő hatalomérvényesítő modellje, a *soft power* kifejlesztése teremti meg a modern birodalmiság erőteljesen globalizációs jellegét, melyet Huntington (2019) a Nyugat és a többi civilizáció közötti konfliktus fő forrásának tekint.

A nemzetállami Egyesült Államok keletkezéstörténetét, Amerika „nemzetállami születésének” koncepcióját talán Huntington utolsó, *Kik vagyunk mi? Az amerikai nemzeti identitás dilemmái* című könyve (Huntington 2005) fejtette ki a legrészletesebben. E mű előszavában a szerző kijelenti, hogy könyve „az amerikai nemzeti identitás jelentőségét és lényegét érintő változásokkal foglalkozik”, vagyis hogy az Egyesült Államokra elsősorban mint nemzetállamra tekint.

Az amerikaiak nemzeti identitása a 18. századtól kezdődően alakult ki. A függetlenség kivívása után született meg – „döcögve és fokozatosan” – az amerikai nemzet eszméje. A nemzeti identitás polgárháború után vált elsődlegessé, és az amerikai nacionalizmus – írja Huntington – az ezt követő száz évben élte virágkorát. Az 1960-as évektől kezdődően aztán megerősödtek a nemzetek alatti, a kettős nemzeti és a nemzetek feletti identitások, és lassan aláásták a nemzeti identitás korábbi elsődlegességét (Huntington 2005. 17.).

Ebben az evolúciós sorban 2001. szeptember 11. hozott újabb fordulatot, mivel tragikus és drámai módon ismét a figyelem középpontjába helyezte a nemzeti identitást. „Úgy tűnik, hogy az amerikaiak, amint veszélyeztetve látják nemzetüket, újra rátalálnak identitásukra.” (Huntington 2005. 17–18.)

Mindebből az tűnik ki, hogy Huntington, Fergusontól eltérően, nem *birodalomnak*, inkább egy *birodalmias nemzetállamnak* látja az Egyesült Államokat. Ezt is azonban sajátos módon fejt ki, azon alternatívák

bemutatásával, amelyek szeptember 11. után számára az amerikai identitás jövője tekintetében körvonalazódtak.

Huntington (2005. 18–19.) négy identitás-forgatókönyve a következő:

(1) Az „Amerikai Hitvalláson” alapuló Amerika. A Hitvallást eredetileg Thomas Jefferson fogalmazta meg, a 17–18. századi első telepesek sajátos angolszász-protestáns kultúrájának a terméke, melynek kulcselemei: az angol nyelv, a kereszténység, a vallásos elkötelezettség, a jogállamiság angolszász felfogása, a kormányzók felelőssége, az egyéni, polgári jogok, az individualizmus sajátos protestáns értékei, a munkaerkölcs és a hit, hogy megteremthető a földi paradicsom, a „város a hegyen”. Azonban a Hitvallást a 20. század vége felé számtalan olyan kihívás érte (latin-amerikai és ázsiai bevándorlók nagy tömegei, az elitek növekvő elkötelezettsége a multikulturalizmus, a kozmopolitizmus és a nemzetek feletti identitások iránt), amelyek eredményeképp elvesztette eredeti kulturális és történelmi karakterjegyeit, és elvont politikai jellegű elvek foglalatává vált.

(2) Egy nyelvileg kettészakadó Amerika, két nyelvvel, az angollal és a spanyollal, és két kultúrával, az angolszász protestáns és a hispanóval. Ez már számot vet azokkal az – elsősorban az amerikai Délt érintő – etnodemográfiai változásokkal, amelyek a közép- és latin-amerikai bevándorlás nyomán alakultak ki.

(3) A kizárólagos Amerika, amelyben ismét a faj és az etnikum játssza a meghatározó szerepet, és amely kizáró módon viszonyul azokhoz, akik nem fehérek és nem európaiak.

(4) Egy újjáéledő Amerika, amely újra megerősíti angolszász-protestáns kultúráját, vallási elhivatottságát és értékeit. Ez egyfajta visszakanyarodás Amerika alapító értékeihez, amelynek egységes keretét a WASP betűszóval szoktak megnevezni, és amely az Amerikai Hitvallás eredeti alapja.

Huntington szerint e négy lehetséges irány kombinálódhat is, és ennek alapján az Egyesült Államok *kozmopolita*, *imperialista* vagy *nacionalista* módon viszonyul a világ többi részéhez. Az imperialista viszonyulás leginkább az első identitásváltozathoz kapcsolódik, amely az Amerikai Hitvallás globalista kiüresítése révén válik az amerikai birodalmi elhivatottság eszmei alapjává. A nemzetállami Amerika az eredeti WASP-identitáshoz való visszakanyarodással stabilizálódhat (a negyedik irány), de a huntingtoni gondolatmenet szerint létezik az

amerikai nemzet „európai típusú” megújulása is, amely a faj, az etnikum kizárólagosságára alapoz (a harmadik irány).

A 2001. szeptember 11. utáni amerikai nemzeti *revival* természetesen még nem tette egyértelművé Huntington számra, hogy milyen identitásépítési folyamatok bontakoznak ki, csupán felvillantotta azt a lehetőséget, hogy Amerika visszafordul nemzetállami gyökerei felé. Az azóta láthatóvá vált erőteljes politikai megosztottság kétségtelenül tartalmazza ezt az identitáspolitikai küzdelmet is, amely Amerika kozmopolita, imperialista és „nemzetállami” determinációi között dúl.

A kozmopolita alternatívát Huntington (2005. 568.) úgy határozza meg, hogy eszerint „a világ újraformálja Amerikát”. Ennek némiképp a 20. század vége adott súlyt, amikor úgy tűnt, hogy Amerikát a békés, külpolitikát nem különösen befolyásoló belső folyamatok határozzák meg; a bevándorlás nyomán kialakult, pontosabban markánsabbá váló etnikai sokszínűség leválthatóvá teszi az amerikai magkultúrát, a WASP-identitás dominanciáját, és egy, a „multikulturalizmus” fogalmával jelzett új identitást alakít ki. Az új identitásra való „áttérés” elgondolhatóságát (de-dramatizálását) az tette lehetővé, hogy az amerikai magkultúra burkaként létező Amerikai Hitvallás, mint tisztán politikai elvek gyűjteménye, leszakíthatónak tűnt a fehér-angol-protestáns alapról, és egy tágabb, befogadó identitás alapjaként tűnt kontinuus módon integratívnak. Csakhogy szeptember 11-ével az amerikaiak ráébredtek arra az új realitásra, hogy Amerika földrajzi távolsága a világ más, konfliktusos részeitől nem jelent sebezhetetlenséget. A sebezhetőség pedig olyan mély érzelmi tartalmat és töltést követel meg a közös fellépés érdekében, amelyet a nemzetek klasszikus földjén, Európában az anyaföld, a rokonság, vér és kultúra együttese, vagyis a „nemzetiség” tud nyújtani. Ami több, mint a Hitvallás által egybefoglalt politikai hitek rendszere. Ugyanis az az eszme – írja Huntington (2005. 527.) –, hogy „liberális demokraták vagyunk, akik hisznek az Amerikai Hitvallásban”, valószínűleg nem elég erőforrás az összefogáshoz. Ezért a kozmopolita alternatíva vesztesnek tűnik a nemzetállamival szemben.

Ugyanakkor viszont a birodalmi alternatíva támogatást is tud kapni a Hitvallás politikai rétegéből. Amerika világháborúkban megtapasztalt hatalma felülmúlja az összes nemzet hatalmát, így megfogalmazódott az a törekvés, hogy Amerikára hárul az a szuperhatalmi feladat, hogy „rendet tegyen és legyőzze a gonoszt az egész világon” (Huntington 2005. 527.). A „gonosz” megjelenése ebben az elgondolásban egy identitásparadoxon.

Az amerikaiak úgy hiszik, csak a Hitvallás politikai elveit próbálják érvényesíteni a világban. Látszólag elfogadják a világ kulturális sokféleségét, de azt csak egy sajátos univerzalizmus jegyében. Ez az univerzalista nézet pedig azt tartalmazza, hogy a világ többi társadalmá, népei „alapjában véve ugyanazokat az értékeket vallják, mint az amerikaiak, vagy ha mégsem, akkor ugyanolyanokat szeretnének, vagy ha mégsem, akkor rosszul ítélték meg, hogy mi a jó a társadalmuk számára, és az amerikaiak felelőssége meggyőzni vagy rábírní őket arra, hogy tegyék magukévá Amerika egyetemes értékeit” (Huntington 2005. 565.). Ez viszont a Hitvallás politikai tartalmán túli protestáns elkötelezettséget tükrözi, amellyel Amerika első telepes nemzedékei próbálták száműzni a „gonoszt” saját közösségi életükből. A paradoxon tehát az, hogy az amerikai imperializmus az Amerikai Hitvallás „modern” politikai elveinek exportja a Hitvallás történeti alapjául szolgáló protestáns hagyománynak megfelelő elkötelezettséggel.

Az anglofón birodalmak hatalommérvényesítési gyakorlatában alakult ki a fegyveres intervenció és a meggyőzés (az elitek, majd a társadalmak beleegyezésének megszerzése) azon kombinációja, amely az amerikai birodalmi hatalom konceptuális leírásában egyre precízebb és szofisztikáltabb fogalmak definiálásához vezetett. A Joseph S. Nye (2004) által megalkotott *soft power* (puha hatalom) fogalma a „vonzás hatalmát” állítja előtérbe, amely – viselkedési formaként – eredményét nem kényszerítéssel, fegyveres elrettentéssel, hanem tematizálással, az értékek, a kultúra és az intézmények iránti vonzalom kialakításával próbálja elérni. Példája ennek az, ahogy Amerikának sikerült az emberi jogok és a fogyasztói életmódmodellek ideáljaival belülről megbomlasztania, leépítenie a kommunista blokk legitimitását. Viszont épp e fogalom deskriptív jelentőségének a felismerése tette lehetővé annak elemzését, hogy a hidegháború megnyerését követően miért kezdte elveszíteni az Egyesült Államok a „vonzás” képességét.

Hogy ez a konceptualizáció az anglofón birodalmi hagyományból ered, azt a fogalom továbbfejlesztése is bizonyítja. Nye egy újabb fogalommal egészítette ki „puha hatalom” elméletét, definiálta a *smart power* koncepcióját,⁸¹ amellyel a kényszerítés erejének és a vonzás hatalmának

81 Megjegyzendő, hogy a fogalom eredetére nézve létezik egy vita is. Nye szerint ezt a terminust ő először 2003-ban használta annak bizonyítására, hogy a „puha hatalom” az eredményesség érdekében kombinálandó a fegyveres erővel. A fogalom másik szerzőjének Suzanne Nosselt tartják, aki 2004-ben egy, a *Foreign Affairs*-ben publikált cikkében definiálta ezt a fogalmat (lásd Nossel 2004.).

megfelelően kiegyensúlyozott kombinációját nevezte meg (vö. Szörényi 2009. 148–149.). Történeti dimenzióba helyezve ezt a kérdést egyértelmű, hogy már a *Pax Britannica* (1815–1914) alatti brit külpolitikának meghatározó jegye volt a befolyás és kényszerítés kombinációja.

Az amerikai hegemonikus rend fogalmi építőkövei és a fogalmi elemeket összekötő logika is visszavezethető történelmi előzményekre, éspedig az amerikai identitás morális (protestáns) kezdeteire, valamint arra a birodalmi tudatra, amely az Amerikai Hitvallásban rejlő politikai elveket a világban intervencionista fegyveres erővel, de mégis morális alapokon gondolja előmozdíthatónak. Ez is az *anglofón birodalmiság* újabb formája.

Az amerikai liberális imperializmus képviselői például az Irak elleni támadás legitimitása kapcsán fogalmazták újra az amerikai „birodalmi feladatok” vállalása, valamint a Hitvallás morális tartalma közötti kapcsolatot. Strausz (2011) e tekintetben Ignatieff gondolatmenetét idézi: Amerika mint a „jóindulatú birodalom” identitásával rendelkező hegemon elfogadhatja a fegyveres erő alkalmazásának szükségszerűségét, mivel a birodalmi retorika történetisége szerint magának Iraknak a létezése is birodalmi tevékenység eredménye, és mint ilyen, a birodalmiságát felvállaló amerikai birodalom hatáskörébe tartozik. Ilyen esetekben – véli Ignatieff – a birodalmi feladatok kivitelezésének a szükségessége az Egyesült Államokat a nemzetközi jogon felül helyezi, és ezért hivatkozhat arra, hogy „a birodalom érdekeinek jogában áll más államok szuverenitását áttörni”. Ebben a szellemben – folytatja – „az Egyesült Államok akkor multilaterális, amikor az akar lenni, és akkor cselekszik unilaterálisan, amikor erre szükség van”.⁸² Saját birodalmiságának ez a megvallása a „jóindulatú hegemon” fogalmához kapcsolódik, amely az amerikai birodalmi törekvéseket egyetemesen pozitív hatású tevékenységként jeleníti meg, és ezzel lényegében az anglofón birodalmi gondolkodás (a nemes civilizáló küldetés) hagyományába illik bele.

Az orosz birodalomiság történelmi rétegei

Azt már Huntington észrevette, hogy Oroszország Nagy Péter óta „ingázó” ország, amennyiben folyamatosan gondot okoz a számára, hogy eldöntse: a nyugati civilizációhoz akar-e tartozni, avagy egy elkülönülő

82 Idézi Strausz (2011. 74.).

eurázsiai ortodox civilizáció magállamként kívánja meghatározni önmagát. Ez a kettősség az oroszok által lakott térségben az eddig felbomlott, majd újjáalakult birodalmakat – a Romanovok birodalmát, a Szovjetuniót és a putyini Oroszországot – egyaránt végigkíséri. E birodalmi képződmények változó, kettős arculatából következően indokoltnak tűnik, hogy Oroszországot a modern nyugati birodalmak nézőpontjából (is) vizsgáljuk. Tulajdonképpen azt a kérdést kell megfogalmaznunk, hogy Oroszország egyetlen változó kontinentális birodalom-e (több korszakkal), vagy ugyanazon területi kontinuumon egymást követő – újjáalakult – birodalmak „sora”.

A nyugati gondolkodásban, főleg a totalitarizmus általánosító fogalmának egyszerűsítő logikája nyomán, elég elterjedt az az értelmezés, hogy a putyini diktatúra tulajdonképpen egyetlen tényezőre visszavezethető örökség, amelyben keveredik az ázsiai despotizmus és a kommunizmus maradványélete. Françoise Thom (2020) például a Gulág és a kommunista börtönök világából vezeti le a putyinizmus karakterét, ami a liberális demokráciák moralizáló megközelítésében ugyan tetszetős kritikai megközelítés, de az orosz birodalmiság megértésében túl sokat nem segít.

Az orosz birodalmiságot vizsgáló értelmezési keretünkben érdemes külön megvizsgálnunk a Romanovok birodalmát, a Szovjetuniót és a putyini Oroszországot.

A Romanovok orosz birodalmának felemelkedése még az uralkodóház hatalomra kerülése előtt megkezdődött.⁸³ Az első jelentős uralkodó, aki az egyeduralom kiépítésére és az orosz területek (fejedelemségek) ellenőrzés alá vonására törekedett, III. (Nagy) Iván (1462–1505) volt, a Romanovok előtti Rurik-uralkodóházból. Az itt elkezdődő folyamatot az „orosz földek összegyűjtésének” nevezik, és jelzi azt a hosszú küzdelmet, amely végbement az orosz uralkodók vezetésével. A kezdetben kijevi, moszkvai, majd pétervári központtal megalakult állam 1721-re „hivatalosan” is birodalommmá vált.

A Romanovok orosz birodalmának születése a nagy északi háború (1700–1721) eredményeihez köthető. Ez a háború – bár érintette a Szász Választófejedelemséget, a lengyel nemesi köztársaságot, a Dán–Norvég Királyságot – lényegében Svédország nagyhatalmi státuszát szüntette meg Észak-Európában, és a helyébe Oroszországot emelte. A svédek

83 Az első Romanov, Mihail 1613-ban lépett trónra, és vele egy több mint 300 esztendőig hatalmon lévő dinasztia jelent meg az európai uralkodók porondján.

fölött aratott meghatározó orosz győzelem a poltavai csatában (1709) volt az, amely e nagy történelmi fordulatot meghozta, és amelyet végül 1721-ben a nystadi békével szentesítettek. Oroszország az ekkor szerzett, az „orosz földeken”⁸⁴ túli területeket, Livóniát, Esztóniát, Nyugat-Karéliát is megkapta (ezeken belül pedig olyan fontos városokat, mint Riga, Narva és Viborg).⁸⁵

A hosszú északi háborúban győzelmet arató I. (Nagy) Péter cár, aki birodalomnyi területtel egészítette ki az „orosz földeket”, megkapta a szenátustól az „Imperator”,⁸⁶ a „Haza Atyja” címet, Oroszország pedig hivatalosan is az Orosz Birodalom nevet vette fel, amelyet a 18. század közepére – igaz, Nagy Péter halála után – sikerült elismertetni minden jelentősebb európai állammal. Nagy Péter fontos reformokat is bevezetett, amelyekkel Európához közelítette birodalmát: képzett reguláris hadsereget hozott létre, a bojár-nemességet pedig államhivatalnokokká képezte át, létrehozott egy modernebb állami bürokráciát, európai szakembereket, iparosokat hívott be az országba, és elkezdte Szentpétervárt építését európai minták alapján.

A közfelfogás szerint az orosz cárok a „harmadik Róma” elmélettel legitimálták törekvéseiket, fontos kérdés tehát, hogy miképp nőtt ki ebből egy birodalmi vízió és ideológia. Ez az elmélet azonban nem volt „hivatalos” ideológia. Maga a gondolat még a 16. században keletkezett: Filofej pszkovi szerzetes írta le először egy levelében⁸⁷ 1522–24 körül. A későbbi értelmezések ebből vezetik le azt az orosz messianizmust, amely a kommunizmus ideológiájával is összefonódott: Bergyajev írta,

84 Az egyesítés már a 9–13. század között fennálló Kijevi Rusz révén elkezdődött, és legalább huszonkét népet foglalt magába. A 17. századra már kiépült az az adminisztratív rendszer, amely e népeket egységesen foglalta magába, de szem előtt tartva az egyes régiók sajátosságait, hagyományait is. A Kijevi Rusz mindhárom későbbi keleti szláv etnikum – az orosz, az ukrán és a belarusz – etnogenezisében meghatározó szerepet játszott, vagyis ezen etnikumok közös történeti gyökereit a Kijevi Rusz korára lehet visszavezetni. Ez készítette elő a heterogén népcsoportokból álló, de orosz vezetésű állam fenntartását, majd „világhatalommá” válását.

85 Természetesen Oroszország már a 17. században elérte/elfoglalta Szibéria jelentős részét, elérte a Csendes-óceánt. Azonban e területek lakatlanok és kihasználatlanok maradtak, tehát birodalmi jellegű uralom felettük nem alakult ki.

86 A *cár* kifejezés is etimológiailag a *császárnak* felel meg. A szláv *cár* a germán *kaisar* vagy latin *caesar* szóból eredeztethető, ami császárt jelent, de a nemzetközi diplomáciában inkább a királyi rangnak felelt meg.

87 „...az összes keresztény cárság a végéhez ért, és a mi uralkodónk egyetlen cárságában egyesült a prófétai könyvek szerint, vagyis az orosz cárságba: mivel két Róma elbukott, a harmadik áll, és negyedik nem lesz.” (Idézi Imrényi 1998. 35.)

hogy „a marxizmus messianisztikus eszméje, amely a proletariátus küldetésével lett összekapcsolva, egyesült, azonosult az orosz messianizmus eszméjével”.⁸⁸ Imrényi szerint (1998. 38.) azonban csupán annyi állapítható meg, hogy bár a Bizánci Birodalom bukása után az orosz cár felléphetett bizonyos teokratikus igénnyel a világ összes ortodox népének védelmezőjeként, és ebben olykor kimondva vagy kimondatlanul a bizánci császárság visszaállításának az igénye is felsejlett, az orosz egyház mindazonáltal hivatalosan sohasem vállalta fel ezt a küldetést. A moszkvai metropolia – később pátriárkátus – hatalma és befolyása ellenére sohasem törekedett arra, hogy Konstantinápoly egyházi szerepét, egyetemes elsőségét megkérdőjelezze. Így a „harmadik Róma” elmélet megmaradt a hallgatólagos állami teória és a népi hit szintjén.

Mindazonáltal ez a népi hit által támogatott *hallgatólagos állami teória* meghatározóvá vált a Romanov-kor előtti Oroszországban. A tatárok 1223-tól kezdődően leigázták és részben elpusztították a középkori Ruszt, a Kijevi Nagyfejedelemség utódállamait.⁸⁹ A közel háromszáz évig tartó „tatár iga” döntő módon átalakította az orosz terjeszkedési attitűdöt. A mongol kegyetlenség számos vonása beépült az orosz autokrácia karakterébe. Rettegett Iván cár (1533–1584) uralma alatt a Moszkvai Nagyfejedelemség „Mongólia és Bizánc örült keveréke”⁹⁰ lett. Ez az uralom állította meg a tatár terjeszkedést az „orosz földeken”, és kezdte megfordítani azt, azaz: megteremteni egy orosz terjeszkedés módját, alapjait. Ez a Kazanyi Kánság és az Asztrahani Kánság elfoglalásával kezdődött, akkor mutatkozott meg egy újabb terjeszkedési modell lehetősége, amelynek egyik meghatározó mozzanata az volt, hogy a cár a kazanyi tatár előljárókat integrálta az orosz nemesi hierarchiába, akik ezzel áttértek az ortodox vallásra, de megőrizhették birtokaikat és nevüket.⁹¹ Ez a terjeszkedési modell párhuzamba állítható az *amerikai frontierrel*, amelyben a földrajzi térfoglalás egy új társadalmi modell kialakítását is eredményezte. Igaz, Szibéria meghódítása végül mégsem járt olyan eredménnyel, mint a Vadnyugat meghódítása, de valamilyen

88 Idézi Imrényi 1998. 36.

89 Moszkva, Kijev, Vlagyimir, Halics és több más fejedelemség és város vált a tatárok áldozatává, és ez véget vetett a Kijevi Nagyfejedelemség vezetése alatt elindult orosz egysíesülés folyamatnak (azzal a következménnyel is, hogy szétvált a keleti szlávok három népe, az oroszok, az ukránok és a fehéroroszek).

90 Ciorant idézi Alain Besançon (2022. 55.).

91 Lásd Besançon (2022. 59.).

oroszkulturális integrációs kísérletre mindenképp sor került, és az *eurázsianizmus* ideológiája⁹² nem független ettől az előzménytől.

A Romanov-birodalom ideológiája ugyanakkor több is volt a hallgatólagos „harmadik Róma” elméletnél, meg is haladta az államépítő ortodoxizmust. Elsősorban azért, mert az első világháború előtt az Orosz Birodalomban egy elég erőteljes „nemzeti projekt” bontakozott ki azzal a céllal, hogy „nemzeti alapokra” helyezze a birodalmi struktúrát. A 19. századi orosz nemzetépítők közül sokan ezt az orosz, az ukrán és a fehérorosz etnosz – melyek együtt a Romanovok birodalma lakosságának kétharmadát tették ki – egyesülésének az útján („összruthénus” alapon) képelték el (lásd Nowak 2016. 81–82.).

Vagyis: az első világháború idején Oroszország közel állt ahhoz, hogy *birodalmias nemzetállamként* maradjon fenn, sőt, erősödjön meg a háború utáni helyzetben. Mindez nem volt lehetséges más birodalmak, például az Osztrák–Magyar Monarchia esetében sem, ahol több párhuzamos és kellően kifejtett, versengő nemzeti projekt feszegette a birodalmi kereteket, melyeket egy, magát elsősorban „nemzetek felettinek” gondoló elit uralt. De még az Oszmán Birodalom számára sem volt ez lehetséges, illetve csak úgy, hogy a birodalom szétesése után, annak egy töredékében a kemáli Törökország megkezdte a modern török nemzetállam kiépítését.

A Romanovok birodalma esetében fontos tehát az a kérdés, hogy mi vezetett oda, hogy a bukott birodalom romjain egy újabb birodalmi építkezés induljon meg. Erre a kérdésre Alexander Motyl ad érdekes és átfogó választ *Imperial Ends* (Motyl 2001) című tanulmányában. Elemzése strukturális jellegű, mindenekelőtt a centrum és a periféria viszonya alapján írja le a birodalmat. Ez nem egyenrangú felek kapcsolata, Motyl (2001. 4., 7.) grafikusán a kerék agyaként ábrázolja a birodalmi centrumot, ahonnan küllők indulnak ki, így kapcsolódik a központ a perifériákhoz. A keréknek nincs abroncsa, amely összekötné a küllőket, a perifériákat, vagyis amely „horizontális struktúrákat” hozna létre. E struktúrában belül a központ ellenőriz minden lényeges kapcsolatot, információáramlást és a készletek szállítását.⁹³ Akkor működik rendesen a birodalom, ha nem erőszak, hanem a perifériális és a központi elit

92 Az eszme (ideológia) atyja Nyikolaj Trubeckoj (1890–1938) orosz nyelvész és történész.

93 Ez egybevág azzal a leírással, amelyet Böröcz és Sarkar (2012) ad a kontinentális birodalmakról (lásd II.3.).

együttműködése tartja fenn ezt a struktúrát. Amíg a perifériák elitjei a saját érdekeikkel összhangban valósítják meg a központi elit politikai elképzeléseit, belsőleg stabil marad a birodalmi struktúra. És addig tart ez a birodalmi „idill”, amíg a perifériák elitjei észre nem veszik, hogy szorosabb érdekkapcsolatok fűzik őket a perifériáikhoz és lakóikhoz.

A birodalmak bukása általában akkor következik be, amikor a központ – különböző okokból – már nem tudja fenntartani a központ (a magállam) és a perifériák közötti, az elitek kölcsönös érdekein alapuló kapcsolatot. A bukás, a szétesés többféle lehet. Az úgynevezett „fejlett hanyatlás” (Motyl 2001. 89.) akkor áll fenn, ha a centrum (a magállamok) lényegesen gyengébbek lesznek, míg a periférikus entitások tényleges állami kapacitásokat kezdenek birtokolni, vagyis az állami kapacitás tekintetében közelebb kerül egymáshoz a mag és a periféria. Az európai birodalmak (például az Osztrák–Magyar Monarchia) felbomlása esetében ez volt megfigyelhető.

A Romanov-birodalom bukása utáni strukturális helyzet viszont egészen más volt, ami kedvezett a birodalom újjászerveződésének (vagy egy újabb, másféle birodalom létrejöttének).

Az orosz cári uralom változatos formában intézményesült; a 17. és 18. században megszerzett területeken (Kazany, Asztrahán, Belorusszia stb.) szervezett-begyökerezett volt, viszont az olyan későbbi szerzeményekben, mint például Lengyelország, Finnország, Transzkaukázia, Buhara – ahol a helyi nemesek, emírek és kánok periférikus elitként szolgáltak –, az uralma jóval informálisabb volt. A Romanov-birodalom is hanyatlott, de a hanyatlás mind szélességében, mind mélységében változó volt, az egyes perifériák nagyon különböző státusban voltak, és a birodalom területi kontinuitásában a magállamtól való távolságuk is fontos tényező volt. Továbbá fontos tényező volt – és ez kapcsolja a centrum–periféria kapcsolat kérdését az orosz nemzeti projekthez –, hogy ezek a perifériák hogyan, mikor kerültek be „az orosz földek egyesítésének” történelmi folyamatába.

Az 1918–1919-ben függetlenséget kikiáltó nem orosz proto-államokhoz képest a bolsevik Oroszország, amely a birodalom városi és ipari bázisát birtokolta, döntő súllyal rendelkezett a fegyveres erők, a képzett elitek és egyéb erőforrások tekintetében. Ezért nem csoda, hogy a bolsevikok 1918–1921 folyamán könnyedén legyőzték a legtöbb nem orosz nacionalistát, amelyek között – mint perementitások között – szerves kapcsolatok nem alakultak ki. Az újjászerveződő birodalomba így csak a

gyengébb és kevesebb kapcsolattal rendelkező perifériák kényszerültek vissza.

A Romanov-birodalom romjain felépülő új szovjet birodalom már más hivatással, terjeszkedési ideológiával indult, amelyet a bolsevik világforradalom eszméi alapoztak meg, és az a hit, amelyet terjesztett, egyben a birodalmi előrenyomulás határait is kijelölte. A bolsevizmus eszméi pedig e birodalomnak az egész világra kiterjedő terjeszkedési ambícióját jelentették meg; amint Maurice Duverger fogalmaz: az igényt a „ kozmikus szuverenítésre ”.⁹⁴

Csak hogy e második orosz birodalom (a Szovjetunió) terjeszkedési logikája, ideológiai univerzalizmusa (beleértve a militarizmusát is) ellentétbe került a birodalmi rendszer stabilizálódási tendenciájával (amibe a határok megerősítése is beleértendő); a perifériát kizsákmányoló centrum ütközött a birodalmi küldetés eszméjével, melynek megvalósításához feltétlenül szükséges volt az, hogy fejlődjenek a vidék termelőerői, mert a birodalomnak szüksége volt katonai és gazdasági tartalékra. Ebben a helyzetben az az ellentmondás keletkezett, hogy a perifériát kizsákmányoló centrumnak egyúttal a perifériák gazdasági fejlődését is elő kellett segítenie, amivel viszont csökkentek a különbségek a centrum és a perifériák között, és így a provincia a centrum gazdasági vetélytársává vált. Tehát a birodalom terjeszkedési univerzalizmusa fölszámolta a tér birodalmi szervezettségét.

Ugyanennek a folyamatnak a másik aspektusa, hogy a Szovjetunió birodalmi válságának egyre meghatározóbb feltétele lett a birodalmi struktúra és a modernizációs ideológia konfliktusa. Ha bevonjuk a birodalmat a modernizáció folyamataiba – amibe a Szovjetunió a hidegháború versenykörülményei között belekényszerült –, erősödnek a centrum és a perifériák közti gazdasági és kulturális kiegyenlítődéshez vezető tendenciák. A modernizáció modellje Nyugaton volt található, ez pedig aláásta a birodalom ideológiai alapjait. Ugyanakkor a modernizáció a birodalmon belül a nacionalizmust is erősítette, és ez a Szovjetunióon belül a perifériák centrifugális mozgását erősítette.

E tekintetben némi párhuzam is megfigyelhető a Szovjetunió és a 19. századi Orosz Birodalom között. Szvjatoszlav Kaszpe orosz politológus szerint az Orosz Birodalom 19. századi strukturális válságának fő okát is a nacionalizmus, pontosabban a „lengyelkérdés” okozta. Az Orosz

94 Idézi Nowak 2016. 84.

Birodalom lengyel perifériájának „nemzeti modernizációja” ugyanis megelőzte az orosz centrumét. A lengyel társadalom még a 18. század végén, elsőként lépett a modern nemzetépítés útjára, és mint kiderült, a lengyel periféria jelentős részének nem volt elég vonzó az az ígélet, hogy részesülhet az Orosz Birodalom dicsőségéből és anyagi sikereiből. Nemzeti zászlók alatt törekedett a függetlenségre, föl akart szabadulni a birodalmi erők uralma alól. Erre adott válaszként fejlődött ki az orosz nacionalizmus, és az egymást követő felkelések után úgy döntött a centrum, hogy az orosz nemzeti ideológiára alapozza az egész birodalom működését. Ez azt jelentette, hogy szakított a korábbi politikával, nem próbálta megnyerni a helyi eliteket (a lengyelekkel az élen) a birodalmi központtal való együttműködésre, és kísérletet tett a kényszerítő integrációra, de már nemcsak az intézmények, hanem az etnokultúra szintjén is. A már említett orosz „nemzeti projekt” tulajdonképpen itt vette kezdetét (Kaszpét idézi Nowak 2016. 85.).

Az első (Romanov-)birodalom alatt elkezdett „nemzeti projektet” a bolsevizmus megszakította. A szovjet birodalom „visszafordulásnak” is tűnt a premodern keleti birodalmak felé: sokszínű volt etnikailag, politikailag pedig homogén. Arra törekedett az ideológiája nevében, hogy ott is helyreállítsa a despotikus alattvalói alávetettséget, ahol már kezdtek kialakulni (a 19. század végétől, az első orosz birodalomban) a civil társadalom kezdetei.

Azonban a szovjet birodalomban egészen más volt a centrum, mint a legtöbb modern birodalomban: nem valamiféle nemzeti centrum volt, hanem „az »igazi internacionalisták« szektája, melynek célja az volt, hogy megvalósítsa az utópiát, a Szovjet Köztársaságok Világszövetségét” (Nowak 2016. 87.).

Természetesen ez a szekta is a modernitás „terméke”, amelynek politikai cselekvési logikája visszavezethető a francia forradalomra, a jakobinus diktatúrára. Ezt először Furet (1994) fogalmazta meg, aki az 1789-es forradalmat újraértelmezve arra jutott, hogy a jakobinusokkal utat tört az a „demokratikus” legitimitást alkotó hiedelemrendszer, amely szerint a „népnek” meg kell törnie ellenségei ellenállását, hogy megvalósíthassa a kollektív akciója végcélját képező szabadságot és egyenlőséget. Ezzel a jakobinusok a politikát az értékek megvalósításának legfontosabb eszközévé avatták: létrejött a történelemértésnek az az – immár szekuláris – kerete, amelyben minden visszavezethető a jó és a rossz szándékok harcára, és nincsenek is mások, mint ezen értékeket

képviselő állampolgárok és titkos ellenségeik. A politikai célok avatott értékelői a „filozófusok” lettek, akik – mint Tocqueville is észrevette – a hiányzó politikai intézmények helyét betöltve a maguk manicheista világképét húzták rá a politika világára: a történelem szerintük a jók és rosszak, a haladók és a Fény ellenségei közötti harc színtere. A bolsevizmusban ugyanezt a manicheizmust könnyű volt felfedezni, és amint Furet nyomán több történész is megfogalmazta: a bolsevikok megkapták a maguk jakobinus őseiket, a jakobinusok pedig a kommunista utódaikat.

A bolsevik uralmi logika azonban nem tudta úgy kijelölni a centrumát, ahogy azt a korábbi orosz birodalom megtette: a szovjet birodalmon belüli Oroszország (az Orosz Szövetségi Szocialista Szovjet Köztársaság) a konstrukció ideológiai lényegéből fakadóan nem rendelkezett semmiféle magállami autonómiával, a bolsevik párt, az egész rendszer valódi, területen kívüli politikai-ideológiai centruma volt, a nem területi szovjet centrum. Amint a Nowak által idézett Kaszpe észrevette, a nyolcvanas évek végére nyilvánvalóan erőssé és láthatóvá vált a konfliktus az orosz nemzeti projekt (az első orosz birodalom öröksége) és a szovjet birodalmi identitás között, a szovjet „empire-savers” és az orosz „nation-builders” között (Nowak 2016. 87.).

Az ellentétet némiképp elfedte a szovjet rendszer egyéb okokból is beindult bomlásának összetett szimptomatológiája: az értelmiség kiábrándulása, nemzedékváltás a nómenklatúrán belül, a regionális és gazdasági elitek megerősödése, az új fogyasztói minták beszívargása Nyugatról stb. Mindennek valóságát részben beismerve, a nómenklatúra Gorbacsov vezette fiatalabb technokrata része rászánta magát a reformokra, hogy megőrizhessen valamit hatalmából, és hogy ne kelljen feladni a szovjet birodalmi ambíciókat a világ kétpólusúvá vált rendszerében.

Az erősödő regionális érdek és a regionális elitek megágyaztak a birodalom nem orosz perifériái (a balti köztársaságok, Ukrajna, Belarusz, a Kaukázuson túli köztársaságok) nemzeti mozgalmainak. A perifériák „nemzeti lázadása” a birodalom területi központját, Oroszországot is rákényszerítette erre a logikára. Az orosz nemzeti „újraébredés” egyszerre volt a demokratikus mozgalom melegágya és következménye. A Szovjet Kommunista Párt (SZKP) szétesett a régiók és Oroszország több kommunista pártjára, de ezek közös ideológiája már nem volt elegendő a birodalom egységének a fenntartásához.

A modernizáció szükségességének az elfogadása ugyanakkor felismerhetővé tette azt, hogy könnyebb eljutni a modernizációhoz a civil

nemzetállam útján, viszont a birodalom liberálissá alakítása nem garancia erre. A 2003-as parlamenti választások utáni folyamatok azt igazolták, hogy „objektíve” nem lehetséges orosz liberális birodalmat (vagyis modernizálódni képes birodalmat) építeni, „szubjektíve” mégis nagy reménységek tárgya maradt az orosz birodalom. Az ország népességének döntő része lélekben nem tudott szakítani államának birodalmi formájával. A kérdés tehát az, hogy az ezen az alapon kibontakozó putyini birodalmiság, az orosz birodalomépítésnek ez a harmadik szakasza (vagy a harmadik orosz birodalom)⁹⁵ milyen birodalmiság is valójában.

Beissinger (2005. 18.) szerint a mai Oroszországra nézve is egy mai, nem esszencialista birodalomfogalomból kell kiindulnunk, abból, hogy „a mai világban a nagy multinacionális államok és a globális vagy regionális hegemonok nem olyan belső birodalmak, mint általában az ókori birodalmak, az európai tengerentúli gyarmatbirodalmak vagy a tizenkilencedik század vagy a huszadik század eleji európai szárazföldi birodalmak. Valójában a legtöbb állam, amelyet ma birodalomként írnak le, posztimperialista abban az értelemben, hogy a birodalom összeomlása után jött létre, nem állítja magáról, hogy birodalom, és nem állítja, hogy korábbi birodalom örököse (bár ezeken a társadalmakon belül egyes erők gyakran így tekintenek rájuk).” Beissinger egy tizenkilencedik századi szellemes megállapítást is idéz, miszerint Nagy-Britanniának van birodalma, de Oroszország maga a birodalom. Ez lényegében két dolgot takar.

Egyrészt egybevág a *tengereken átívelő birodalmak* és a *kontinentális birodalmak* közötti különbséggel, amely nagyon is eltérő szemléleti kiindulópontokat generált a geopolitikai iskolák megalapozása során. A német geopolitika a szárazföldi terjeszkedés feltételeit helyezi az előtérbe – ezt fejezi ki az „élettér” fogalma vagy a legtagabb értelemben vett kulturális identitásnak (a „páneszményeknek”)⁹⁶ a terjeszkedési horizontok kijelölésében játszott szerepe –, vele szemben az angolszász

95 A „harmadik orosz birodalom” kifejezést csakis kisbetűvel, elemzői megfogalmazásban írhatjuk le, a párhuzam a német Harmadik Birodalommal nagyon sok szempontból félrevezető lehet.

96 Haushofer (1931.) a páneszmekeket (Pan-Ideen) olyan népeket átfogó, mindenre kiterjedő céloknak tekinti, amelyek ösztönszerűen törekszenek térbeli megjelenítésre. A pánslávizmus, pániszlámizmus, pángermanizmus a térbeli terjeszkedés képzeletbeli horizontjait jelöli ki. Államok és nemzetek fölötti identitást fejez ki, de nem azonos Huntington civilizációfelfogásával, amely nem az expanziós képzelőerőt, hanem azokat a legtagabb identitásközösségi kereteket jelöli ki, amelyek hatnak a politikai intézményi keretekre is.

iskola kiindulópontja a tengerek uralmának a megszervezése, amelyben az útvonalak és a hálózatok ellenőrzése válik óhatatlanul elsődlegessé, és amely sokkal inkább megfelel az univerzalista, „semleges” terjeszkedési ambícióknak.

Másrészt kifejezi azt a történelmi különbséget is, amely a *birodalmias nemzetállamok* kérdése kapcsán felmerült. Amennyiben a nemzetállam kialakulása és konszolidálódása elért egy meghatározó szintre, és erre alapozódnak a birodalmi törekvések (például Nagy Britannia esetében), lehetséges különbséget tenni a magállam (nemzetállam) és birodalma között. Az orosz állam esetében viszont ez nem lehetséges, mivel a birodalmias jellegű törekvések jóval megelőzték a nemzetállami törekvéseket. Az „orosz földek egyesítése” megelőzte az orosz nemzetépítést, és ezt még csak párhuzamba se lehet állítani az *egyesítő nacionalizmus*⁹⁷ európai példáival (Olaszország, Németország), ahol egy ellenséges birodalommal (a Habsburg Birodalommal) szemben két kisebb, de teljesen „nemzeti” állam (Piemont és Poroszország) modernizációs politikába kezdett, és nemzeti modernizációjával képesnek érezte magát arra, hogy szembeszálljon Ausztriával, amennyiben a „nemzeti egyesítéssel” kellően meg tudta erősíteni kismemzeti mivoltát. Az „orosz földek egyesítése” azonban teljes mértékben nélkülözte ezt a modernizációs törekvést, és ezért általa a hódításnak, a terjeszkedésnek csupán egyfajta tradíciója rögzült. Vagyis az orosz birodalmiasság mint terjeszkedési attitűd az orosz nemzetállami projekt előtt megjelent. Persze, ebben lényeges mozzanat volt az, hogy mégiscsak „a földrajz a történelem kulcsa” (Mackinder híres műve nyomán),⁹⁸ vagyis meghatározó volt az a körülmény, hogy a formálódó orosz államot hatalmas nagy, politikailag gyengén strukturált térség vette körül, amelyen belül nem tudta határait világosan definiálni. Ez egészen más környezet volt, mint az, amelyben az olasz vagy a német egyesítés végbement.

Az új orosz birodalom expanziós képzeletét tehát egészen más tradíció határozza meg. Korunkban ennek a tradíciónak az újrafogalmazását követhetjük a terjeszkedő atlantizmus nyomására. Dugin *eurázsziánizmusa* (Dugin 2022) a szárazföldi hatalmak logikája mentén fogalmazza újra Putyin birodalmi befolyást építő politikáját. Ennek

97 Az egyesítő nacionalizmust John Breuilly mint az államnacionalizmus egyik formáját írja le a reformnacionalizmus és a szeparatista nacionalizmus mellett (lásd Breuilly 2004. 141–144.).

98 Lásd Mackinder 1999. 16.

két fő eleme: 1. az atlantizmussal szemben megfogalmazott „eurázsiai küldetés” (Dugin ennek szisztematikus filozófiai alapot is adni kívánt); 2. egyfajta konnektivitás a volt Szovjetunió keleten elvesztett területei és ázsiai szomszédai felé. Egyszóval az orosz *Grossraum* újradefiniálása, amely már nem feltétlenül etnikai alapú, és hidat akar képezni Európa és Ázsia között.

Összegezve az előbbieket, helyesebbnek tűnik az a következtetés, hogy három különböző orosz birodalomról kell beszélni, amelyek azonban nem függetlenek egymástól, mivel egymás előzményeire építenek részleges területi kontinuitás mellett. Ugyanakkor a birodalmiság másik meghatározó jegye az expanziós képzelet, a terjeszkedési horizont tekintetében mégis különböznek egymástól. És a különbségek észre nem vétele olykor komoly elemzési hibákhoz is vezethet. A 2022-es orosz–ukrán háborúról szóló nyugati narratíva – például – egy ilyen hibán alapszik: a háború orosz célját a második birodalom (a Szovjetunió) hidegháborús ambícióiból vezeti le, holott inkább a harmadik birodalom céljának – az eurázsiai konnektivitásnak – a megőrzése fontosabb ma már talán. És ehhez egy biztonsági zónát is igényel Oroszország maga és az euroatlanti térség között.

IV.5. Birodalmi víziók és ideológiák

A „paxok” mint terjeszkedési horizontok

Az ókori birodalmak, mint láttuk (II.2.), az egész „emberiség” felett próbáltak egyetemes békét biztosítani. I. Amenemhat fáraó, a XII. egyiptomi dinasztia alapítója lejegyeztette, hogy az egyetemes béke szükséges ahhoz, hogy senki se éhezzen vagy szomjazzon. Sarrukin, a Kr. e. 24. század nagy hódítója, Sumér és Akkád városállamainak elfoglalója, majd az egész Mezopotámia meghódítója a „világegyetem királyának” tekintette magát, aki békét és virágkort akart teremteni a földön. Követőinek sorában Hammurabi, az Óbabiloni Birodalom megalapítója (Kr. e. 18. sz.) azt tekintette feladatának, hogy engedelmessé tegye „a világ négy sarkát”, mert csak ezáltal szabadulhat meg a világ a háborúktól, az éhínségtől és járványoktól.

A rómaiak uralmi eszméit, melyet a *Pax Romana* ideája foglalt össze, Cicero *Az állam [De re publica]* című művében a következőképpen fogalmazza meg: „... Rómában sem lesz más törvény, s megint más Athénben, s ismét más most, majd megint más később, hanem valamennyi népet ugyanaz az örök és változatlan törvény fog irányítani...” (Cicero 1995. 163.). A *Pax Romana* újdonsága az, hogy az egyetemes „birodalmi béke” eszméjébe már egy civilizációs rend alapeszméit is beépítette. A *Pax Romanával* kezdődött a birodalmi terjeszkedés és a civilizációs terjeszkedés összekapcsolása, ami az újkorban a *Pax Britannicát* és a *Pax Americanát* is jellemzi.

A hódítással biztosított *egyetemes béke* célja és eszméje tehát végigkísérni látszik a birodalmak történetét. Ebből adódóan Cicero gondolata – a valamennyi népet irányító „örök és változatlan törvény” – teljesen egybevág Roosevelt One World-konceptiójával, illetve a több regionális békerendszert felvagyázó „központi” amerikai felügyelet koncepciójával.

Mégis közelebbről is megvizsgálandó az a kérdés, hogy a birodalmak „egyetemes béke” eszméi – a *pax-eszmék* – a terjeszkedés céljai-e, avagy a terjeszkedés utólagos racionalizációi és igazolásai. Az, hogy az „egyetemes béke” lehet birodalmi cél, igazából az európai eredetű birodalmakban lett kidolgozott eszmerendszer, amelyben először a keresztény univerzalizmusnak volt alapozó szerepe: a kereszténységnek Róma államvallásává válásával a *Pax Romana* eszméje továbbörökítődött, átszállt a római civilizáció romjain kialakult nyugati államokra.

Stephen Howe (2002) veti fel azt az izgalmas kérdést, illetve mutat rá arra az ellentmondásra, hogy bár a birodalmak többnyire rendelkeznek valamiféle birodalmi tudattal, az imperialista ideológiák mégsem adnak valódi magyarázatot a gyarmati hódítás és uralom okaira. A terjeszkedés ugyanis sokszor alkalom szülte, rögtönzött lépés vagy valamilyen válságra adott válasz volt, nem pedig valamilyen nagy ívű ideológia vagy befolyásos kulturális erő hatására zajlott le. Mégis: érdemes a terjeszkedést szolgáló, utólagosan ideologizáló vagy racionalizáló *pax-eszmék* nagy történeti változásait áttekinteni.

A birodalmiság ekként vizsgált „világtörténetében” az ókori (egyiptomi, mezopotámiai stb.) birodalmak sorát lezáró Római Birodalom volt az első fordulópont; a Római Birodalom lett ugyanis a későbbi európai birodalmak ősmintája. A Római Birodalom megértése ezért egy könynyebb, kényelmesebb utat látszik ígérni minden olyan utóbbi politikai entitás megértéséhez, amelyet birodalmaknak szoktunk nevezni, vagyis

amit ma nyugaton *birodalom*nak neveznek, az nagyrészt a római példából vezethető le.

A birodalom római vagy latin szava, az *imperium* kezdetben főhatalmat jelentett. Végül azonban a római birodalom eszméje – az „*imperium sine fine*” („vég nélküli birodalom”) – lényegében egy kettős jelentést kapott és örökített a későbbi korokra.

Kezdetben az *imperator* alapvetően olyan személyiség volt a Római Köztársaságban, aki birtokolta a főhatalmat, így a consulok és a proconsulok megnevezése is *imperator* volt. Tacitus szerint bevett gyakorlat volt, hogy a katonák győztes hadvezérüket szintén *imperator*nak nevezték. Mindez azonban a köztársaság utolsó éveieiig a szó jelzőszerű használatát, és nem egy címet jelentett. Cicero adott ugyan már egy elvi kiindulópontot a fogalom használatához: „*imperium populi Romani*”, ez azonban a törvényes hatalommal való élés képességét jelentette a köztársasági Rómában.

A jelentéstani fordulat a császári Rómában következett be, ahol az „*imperium*” elsődleges jelentése – az abszolút szuverenitás, a törvények érvényesítésének a képessége – kiegészült az *imperator* mint cím rögzítésével (mivel az most már csak a császárt jelöli) és az *imperium orbis terrarum*mal, mely a területi birodalmat, vagyis a terület feletti gyakorolt hatalmat jelenti (Koebner 1961. 7.).

Összegezve: a Kr. u. első századra a római szóhasználat összekapcsolta a „birodalom” két fő jelentését: az abszolút hatalom vagy szuverenitás jelentését és az összetett területi politika feletti uralkodás fogalmát. Ez a kettősség – még ha kevésbé bizonyosan is, de – folytatódott a „Szent Római Birodalomban”, amely Nagy Károly általi, 800. év körüli alapításától kezdve több mint ezer évig fennmaradt, egészen a napóleoni birodalom felszámolásáig. Az abszolút hatalom a modern korban ugyan meglehetősen absztrakttá vált, de hogy például a Brit Birodalomról beszélünk, akkor még mindig egyetlen uralkodóra gondolunk, Oroszország esetében pedig a cárra vagy a „király-császárra”, és minden alkotmányos mechanizmus ellenére ott lappang az elképzelés, hogy ez az uralkodó abszolút. Ez annak ellenére is így van, hogy tudjuk, hogy a Brit Birodalom történelme nagy részében parlamentáris monarchia, vagy hogy a francia birodalmat 1871-től parlamentáris köztársaság irányítja. Az alkotmányosan kiemelt vezető (a monarcha, az államelnök) mindig képes megszemélyesíteni az abszolút szuverenitást, még ha az gyakorlatilag az alkotmányos szervek együttműködésével valósul is meg.

A területi politika mint a „birodalom” jelentésének a másik összetevője jelenti egyrészt azt a politikai szervezetet, amely képes átfogni és uralni sokféle fajú és etnikumú népet, másrészt azt, hogy a „birodalom” képes eszközrendszerével tényleges területi uralomra, területbővítésre és mindenkor területének infrastrukturális ellenőrzésére.

A kulcsszó itt az uralom és a befolyás, amely sokféleképpen megvalósulhat; e tekintetben a modern kor, a 19–21. század adja a birodalmiaság fenntartásának legkomplexebb példatárát. Ebben a világtörténeti léptékkal mérve rövid korszakban egyaránt megtaláljuk a Brit Birodalomnak a katonai jelenlétet a civilizációs terjeszkedéssel kombináló *szelíd imperializmusát* és Amerika *rejtett imperializmusát*,⁹⁹ amely azt mutatja, hogy a modern birodalmaknak már nincsenek mohó „területi vágyaik”, megelégednek azzal, hogy „jótékony globális hegemoniát” gyakorolva kielégíthetik a nemzetek irányítása iránti vágyukat. Ez a leplezett és kódolt hegemoniára törekvő, amely a globalizáció folyamatát és a globalizmust mint ideológiát az előtérbe állítja.

A globalizáció mint az ellátási láncok „következménye”

A „globalizáció” kifejezés a hidegháború vége előtt nem sokkal, az 1980-as évek második felében kezdett terjedni. A *globalizáció* fogalmának a meghatározását mindazonáltal nagyban megnehezítette az a – nyilvánosságot fullasztó módon kihasználó, de álfogalmiságot fenntartó – szóhasználat, amely egyetlen dimenzióban próbálja megragadni a globalizáció teljes lényegét. Ennek kapcsán találkozunk az olyan fogalmaknak a publicisztikai túltengésével, mint például nemzetköziesedés, liberalizáció, westernizáció. Mindezek következtében a globalizáció fogalma egy jól használható címkére redukálódott, amelyet majdhogynem ott és úgy használunk, ahol és amiképp akarunk.

Mindazonáltal érdemes próbálkozni a globalizáció fogalmának a meghatározásával, még akkor is, ha e kísérletek nem tudnak teljes mértékben kiválni a címkéző szóhasználat okozta „fogalmi zajból”.

Az alábbiakban a globalizáció fogalmát három dimenzióban próbáljuk megközelíteni; éspedig:

99 Bár jelentős szerzők tartózkodnak attól, hogy az Egyesült Államokat birodalomnak tekintsék, mégis az amerikai birodalommal kapcsolatos kérdéseknek az elfogadása lett a legfontosabb motiválója a *birodalmiságról* szóló, új tudományos diskurzus kialakulásának (lásd Ferguson 2019. 28–31.).

a) A globalizáció mint a világkereskedelem bővülésének, a piacok szélesedésének és integrációjának a folyamata. Ezt a folyamatot a legalacsonyabb szinten a mindennapi fogyasztás univerzalizálódása jellemzi (Segesváry 2006. 2–3.).

b) A globalizáció mint az emberi együttélés, a társadalomfejlődés iránya, amelyet antropológiai értelemben is érdemes és hasznos vizsgálni. E tekintetben a globalizációt az emberi együttélésben egyre erőteljesebben megjelenő univerzalizmusként kell látni. Egy átfogó világtörténeti folyamatról van szó, amely minden téren – a gazdaságban, a politikában, a kultúrában és az ember szellemi önreflexiójában – egyaránt jelentkezik.

c) A globalizáció mint ideológia, mely hatalmi – terjeszkedési – törekvéseknek a megágyazója.

E dimenziók természetesen nem választhatók szét; esszém nézőpontjából – a birodalmiság vizsgálata tekintetében – a harmadik tűnik a legfontosabbnak, de a dimenziók egymásra hatását is szem előtt kell tartanunk.

A gazdasági globalizáció, mely a *világkereskedelem bővülésével* vette kezdetét, történeti kérdésként is releváns. Bár a Nyugat nézőpontjából a globalizáció a Brit Birodalomnak az ipari forradalom vívmányait terjesztő civilizáló vállalkozásának az eredménye (ezért a globalizáció egyszerre mutat univerzális és sajátosan angol karaktert, amire Ferguson az „anglobalizáció” kifejezést használja),¹⁰⁰ mégis egy hosszú történeti folyamat utolsó fázisának tűnik. Ugyanakkor ez a történeti folyamat másféleképpen is szakaszolható: van, aki hét (Sachs), mások viszont (Yi–Park) négy szakaszra hivatkoznak.¹⁰¹ Parag Khanna (2017. 58.) például az i. e. III. évezredtől keltezi a globalizációt, amikor a mezopotámiai birodalmak kereskedni kezdtek egymással, Egyiptommal és Indiával is.

Ami igazán fontos, az a körülményegyüttes – környezet –, amely a távoli korokban éppúgy, mint manapság, a „globalizáció” gerjesztője. Ez a környezet: a birodalmi terjeszkedési szándékok által generált mobilitás. Khanna a globalizáció előkészítését az ellátási láncok kialakításában látja. Ezt tették a Kr. u. I. évezred közepén az arab hódítók; a keresztesek útjai és a késő középkor kereskedelmi forradalma – a tengeri kereskedelem felvirágzása – az európai kolonializmus számára készítették elő a terepet. A 15. és 16. századi ibériai – spanyol és portugál – felfedezések, a

100 Lásd fennebb, IV.4., illetve Ferguson (2018. 21–23.).

101 E szerzőket Bayer József (2022. 533.) idézi.

17. századi holland és a 18. századi brit Kelet-indiai Társaság megjelenése is ennek a folyamatnak része. A területi-politikai terjeszkedés, ha nem is teljes szinkronitással, de együtt haladt az ellátási láncok kialakításával. A 19. századra ez úgy változott, hogy az imperialista területi befolyás megszerzése és fenntartása immár nem tette feltétlenül szükségessé a területi hódításokat. Ezzel párhuzamosan változtak az ellátási láncok. Ami kezdetben kereskedelmi útvonal volt csupán (például a Selyemút), az egy *egyre komplexebb csatorna* fogalmával lett megragadhatóbb.

Az *ellátási láncok* „a termelők, elosztók és árusítók teljes ökoszisztémája”, amely átalakítja a „nyersanyagokat” (legyen az akár nyersanyag fizikai értelemben, akár ötlet) olyan termékekké és szolgáltatásokká, amelyek bárhova eljuthatnak; az ellátási láncok tehát tranzakciók rendszerei (Khanna 2017. 43.). Ebben az értelemben az ellátási láncok megelőzik a piacokat; bár a „piac” a világ leghatalmasabb ereje – írja Khanna –, a piacokat az ellátási láncok hozzák létre.

A 21. századra az emberiséget rendező elveken belül egy alapvető kollízió látszik kialakulni: egyik oldalon a szuverenitás, az államok és a határok vannak, a másikon a minden határon átnyúló ellátási láncok és az általuk megvalósult összekapcsoltság. És ebben – Khanna szerint – az erő, a befolyás mérlege az ellátási láncok felé billen, amelyek már olyan világháló, „amelyek beburkolják világunkat, mint egy fonalgombolyagot; a világ csőhálózatai és vezetékei, vagy inkább útjai, amelyek mentén mindenki és minden mozog” (Khanna 2017. 44.). Az ellátási láncoknak saját belső logikájuk van, önszerveződők – kiterjednek, összehúzódnak, elmozdulnak, többszöröződnek, átalakulnak a kollektív emberi cselekvés hatására.

Az ellátási láncok bővülése azonban nem egyszerűen a kereskedelmi cserék bővülését (s nem is csupán a piacok bővülését) jelenti, hanem a komplexitásnak olyan halmozódását, amely már mélyen beavatkozik a kultúrába és az emberi viszonyokba is. Ez már a technológiai fejlődéssel megjelent, hiszen a gépekkel felszerelt gyárak (az ipari társadalom 18. századi megjelenése) az urbanizáció legfőbb motorjai lettek, és a városok már az ellátási láncok mentén fontos innovációs gócpontokká váltak. Napjainkban a digitális világháló, melynek infrastruktúrája az internet, gerjeszt az általa megsokszorozott információcserék révén ilyen hatást.

Az ellátási láncok mentén mindig sajátos „kulturális találkozásokra” került sor – így volt ez már a középkori kereskedők világában, de „találkozásokat” generál az internet is, amely a különböző platformjai révén

virtuális közösségeket hoz létre és ütköztet, de „*reális*” *szenvedélyeket* gerjesztve. Az ellátási láncoknak ez a formatív hatása viszont már a globalizáció *antropológiai dimenziójára* utal.

A nyugati filozófiai hagyomány a globalizáció értelmezését az univerzalizmusról alkotott eszmerendszerrel készítette elő. A nyugati univerzalizmus olyan domináns világnézetté vált, amely az arisztotelészi „jó élet”-re vonatkozó felfogást ellentmondást nem tűrően fejezi ki, és minden tételét minden emberre érvényesnek tartja. Az univerzalizmusba vetett hit a nyugati civilizációban – ha nem is mindig tudatosan, de – állandóan jelen van, és az emberek gondolkodásában már-már egy vallási dogmaként működik. Ez a dogma egy imperializmusnak is megágyaz, mivel azt a felfogást testesíti meg, hogy a nyugati kultúrában uralkodó elvi és értékbeli rendszerek, valamint magatartási szabályok általános érvényűek, melyeknek logikus erejük folytán az egész világot meg kell hódítaniuk (Segesváry 2006. 7–8.).

Természetesen az univerzalizmust folyamatosan kihívás éri, és e kihívás a *kontextualizmus* fogalma alatt foglalható össze (Segesváry 2006. 7–8.). A kontextualizmus a partikulárisnak – a helyinek, a másnak, a különösnek – ad elsőbbséget az általánossal, az univerzálissal szemben. Jellemzője, hogy nem ismer el semmiféle elméleti előfeltételek alapján kialakított, előítélatszerű teoretikus axiómát és teoremat. A kontextualizmus a *helyet* védelmezi a *térrel* szemben, mivel a modern világ a hely eltűnését segíti a tér javára.

A globalizáció és az egyszemélyes csoportok

Az antropológiai megközelítésnek van azonban egy másik kiindulópontja is, amely nem a tér–hely viszonyra reflektál, hanem az ember biológiai örökségére. Itt a biológikum–kultúra viszony a kezdőpont, a gondolatmenet origója.

Csányi Vilmos *Az egyszemélyes csoportok és a globalizáció* (2002) című esszéjében egy nagyon eredeti perspektívát kínál: az emberi társas viselkedés biológiai meghatározottságából indul ki, de azon sajátosságokból, amelyek az emberi *csoportéletet* az evolúció során megkülönböztetik a majmok csoportéletétől. A csimpánzok csoportéletének számos olyan vonása van, amely hasonlít az emberére, így például: az egyedek a csoporton belül versenyben vannak (egyedül keresik a táplálékot), de a védekezés, a terület megtartása érdekében együttműködnek, a csoporton

belül a legstabilabb kapcsolat (az időtartam hosszát tekintve is) az anya–kölyök kapcsolat, rendelkeznek a szerszámhasználat képességével stb.

A humánspecifikus tulajdonságok a *csoportélet* körül elsősorban a nyelv kifejlődésével kerültek külön evolúciós pályára. Míg a majmok kommunikációja általában 20-25 meghatározott, genetikailag „kötött” üzenetre korlátozódik, az emberi kommunikáció az eszközhasználattal kifejlődött konstrukciós képességek révén absztrakciókat is kifejező nyelvvé fejlődött. Elsősorban e nyelv eredménye a hiedelemrendszerek, szokások, vallások megjelenése – amelyek *kultúrává* integrálódtak –, ennek révén váltak a különböző embercsoportok egyedivé. Az alapvető fordulat: „az egyedi szelekció helyett beindulhatott a *csoportszelekció*” (Csányi 2002. 764.). A csoportok már nem csupán biológiai-faji képességeik, hanem kulturális képességeik alapján is szelektálódnak. A biológiai evolúciót egy kulturális evolúció gyorsította fel.¹⁰²

Ezzel az evolúcióval az emberi csoportélet most már újabb, humánspecifikus tulajdonságokat vett fel. Ezek: a *csoportműség* (az ember a csoportot immár független, absztrakt, értékekbe és hiedelmekbe csomagolt létezőként is el tudja képzelni), a csoport magas létszámnövekedési potenciálja vagy a csoporton belüli agresszió csökkenése. A csoportműség azzal a szoros érzelmi kötődéssel valósul meg, amit az emberegyed csoportjával alakít ki, és ami az állatoktól eltérően a csoport érdekében az egyéni és genetikai érdekeivel esetleg szöges ellentétben álló magatartásra – például önfeláldozásra is – hajlandóvá teszi. Ugyanakkor a csoportműség mint erős kötődés „jutalmat” is kap, mert az emberegyed a saját egyéni tapasztalatait mintegy megsokszorozhatja, kiegészítheti a csoportnak – sőt, a csoport többgenerációs történetének – a tapasztalatával. A kultúra, a hiedelmek, a szokások lényegében e kollektív tapasztalat közvetítői.

A csoportműséggel együtt járt a csoportgyűlölet, a xenofóbia kialakulása. A korai csoportok evolúciójának – írja Csányi – még lényeges komponense volt „a csoportok izolációja és a csoportok közötti antagonizmus”, azonban az evolúciós sikerek nyomán a csoportok közötti,

102 Csányi szerint a kulturális evolúció a csoporttársadalmakban kezdetben lassan zajlott, olyan lassan, hogy „a kialakuló kultúrák egy *koevolúciós* folyamatban képesek voltak az ember viselkedésgenetikai adottságait is megváltoztatni, a kultúrára való képesség specifikus emberi tényezőit kialakítani, az embert az állatvilágból végleg kiszakítani. Ezek a változások az emberi természet öröklött részévé tették a rendszerszervező tulajdonságokat.” (Csányi 2002. 772.)

azokat elválasztó üres területek egyre zsugorodtak. Ezért a csoportokat egyre több más csoport vette körül, amelyekkel osztozni kellett az erőforrásokon, amelyekkel kommunikálni és egyezkedni kellett.¹⁰³

Az egyezkedési mechanizmusok tovább csökkentették az agressziót, és utat nyitottak a mai *megapopuláció*¹⁰⁴ kialakulásához.

Mindezt fontos látnunk, ugyanis a megapopulációk létrejöttével lezárult a történelem humánbiológiai előkészítése, elkezdődött a *tulajdonképpen történelem*, és ebből máris kitűnik az, ami a globalizáció kérdésében is sarkalatos: az ember biológiai eredetű, de kulturálisan is formált igénye a csoportlét és a csoporthűség átélésére.

A megapopulációban végbemenő egyezkedések törzseket, törzsszövetségeket, majd államokat eredményeztek. Ez fundamentális kihívás volt a csoporttársadalmak számára, mert amíg a csoport izolált volt, a csoporttagoknak nem voltak döntési, választási problémái, az egyezkedésekkel (érintkezésekkel, keveredéssel stb.) azonban a döntési kényszer már nem csupán a követendő szokásokra, eszmékre kezdett vonatkozni, hanem magára a csoporthoz való tartozásra is.

Mindazonáltal a csoporthoz fűződő biológiai kötődések igénye oly erős, hogy annak kielégítésére az emberek minden körülmények között törekednek, még akár a csoporthoz való kötődés „elképzelésével” is. Amikor a megapopuláción belül a csoportok átszerveződésére (beolvasására, keveredésére) sor kerül, az eredeti biológiai kötelék „feledésbe vész”, de – amint Csányi írja – a biológiai kötődés erejével mindig „kötdődnünk kell valamilyen létező vagy elképzelt csoporthoz, vagy akár egy társadalmi manipulációval elképzeltetett pszeudocsoporthoz”.¹⁰⁵ Ugyanezt ismerte fel Maine (lásd előbb, a II.1. fejezetben), amikor a politikai közösséget a családok bővülő „köreiből” vezette le: itt a vérségi kötelék szükséges eszméje gyakran már csak fikció – a közös életbe belépő csoportok gyakran kitalálják magukról, hogy ugyanabból a törzsből származnak, mint az a nép, amelybe beilleszkednek.

A csoportok és kultúrák megapopuláción belüli keveredése a modern társadalmakban azt eredményezte, hogy az egyénnek egyre több

103 Lásd Csányi 2002. 768. Ha szomszédos csoportok valamikor egy közös csoportból való kiválással keletkeztek, ami – minden jel szerint – gyakori eset volt, akkor az osztozkodást megkönnyítette az, hogy értették egymás nyelvét és kultúráját, és így nem a harc vagy az elvándorlás alternatíváját választották (Csányi 2002. 768.).

104 Csányi kifejezése (2002. 769.).

105 Lásd Csányi 2002. 769–770.

csoporthoz kell tartoznia (vagy több csoporthoz kell alkalmazkodnia), és egyre több „hovatartozási” döntést kell meghoznia. Igaz, ezek nagyon különbözőek: egy részük a „rég, természetes” csoportokhoz (család, egyház) köti az egyént, másik részük viszont formális szervező eszmékhöz (pártok, klubok például). De a meghatározó folyamat az, hogy a „természetes” kötődések folyamatosan redukálódnak, és magára hagyják az egyént, rákényszerítik „autonóm személy” voltára. Az autonóm személyiség azonban a végső csoportredukció, amelynek végpontja az „egyszemélyes csoport” (Csányi 2002. 770.).

Az egyszemélyes csoportok kialakulása nem mai fejlemény, a klaszikus liberalizmus kezdetéig vezethető vissza, és párhuzamba állítható a globalizáció folyamatával.

Az egyszemélyes csoportok tömeges valósága mellett újrafogalmazódik a kérdés: miképpen érvényesül a globalizált társadalomban az ember biológiai meghatározottsága, az, hogy vonzódik a csoportléthez, igényli a csoporthűségben való létezést? A megapopuláció társadalmi látszólag a lehetőségek soha nem látott széles palettáját mutatja az emberi csoportszerveződések számára. De ez a lehetőséglehetőségpaletta – a személyes autonómiák előtt álló csoportkonstrukciós lehetőségek tárháza – jelentős mértékben illuzórikus.

A „Valahol”–„Akárhonnan” törésvonal és a birodalmiság

A lehetőséglehetőségpalettát a továbbiakban csak a *globalizáció ideológiaként való értelmezésének* a dimenziójában vizsgáljuk.

A 21. század e tekintetben egy új törésvonalat kezdett kialakítani. David Goodhart 2017-ben megjelent könyvében (*The Road to Somewhere: The Populist Revolt and the Future of Politics*)¹⁰⁶ kifejti, hogy a globalizáció kora a politikai attitűdök tekintetében két nagy embercsoportot hozott létre, a „Valaholok” és az „Akárhonnanok” csoportjait, amelyek között az ellentét alapja elsősorban szemléleti és nem társadalmi kategóriák konfliktusán alapul. Ez pedig kétségtelenül összefügg az „egyszemélyes csoportok” identitáskeresésével.

Az Akárhonnanok felfogása egyfajta progresszív individualizmus, melyben a meghatározó értékek a személyes autonómia és mobilitás: nyitottság

106 Magyar fordításban: David Goodhart: *Úton hazafelé. A populista lázadás és a politika jövője*. Századvég Kiadó, Budapest, 2024.

valami „univerzalizmus” felé, egyfajta világpolgárság favorizálása. Az Akárholok, állapítja meg Goodhart, hatalmat szereztek a közbeszéd felett, és a 21. század első évtizedeiben ezek az értékek uralják a nyilvánosságot, vagyis így megteremtették egy új ideológiai törésvonal premisszáit.

A Valaholok konzervatívabbak, számukra a csoporthűség megtartása, őrzése és felmutatása a fontos, azonosulásaikban a nemzet és egyéb hagyományos csoportok értékei az irányadók. Számukra is fontosak a liberális értékek – a szólásszabadság, a kisebbségi jogok, a nők egyenjogúsága –, de ezeket inkább a klasszikus (a 19–20. században gyökerező) liberális kánon szerint értelmezik, és nem értenek egyet az Akárholok problémakeretezésével, akik minden politikai kérdést a parttalan identitásválasztás szabadsága és lehetőségei szerint értelmeznek (az „egyszemélyes csoportok” autonómiájának maximális kiterjesztéseként). Az Akárholok közösségfelfogása ekként parttalan: elméletben ugyan kedvelik a közösségi szellemet, de azt nem tudják elfogadni, hogy egy értelmes közösség, amely a csoportélet megőrzésére is tekintettel van, egyaránt befogad és kirekeszt.

Az Akárholok hangsúlyozzák, hogy „az általuk támogatott tendenciák történelmileg szükségszerűek”, és az egyik – szükségszerű – tendenciának tekintik a nemzetállamok megszűnését. Azonban ez az elképzelésük dőre idealizmusnak (utópizmusnak) tűnik.

Benedict Anderson híres, 1983-as megjelenésű könyvében, melynek címe *Elképzelt közösségek*,¹⁰⁷ kifejti, hogy a nemzet modern politikai közösség, amely a kapitalizmussal egyszerre alakult ki, de okai csak részben gazdasági-piaci természetűek; a meghatározó tényező ebben a modern nyilvánosság kialakulása volt. Az írni-olvasni tudás elterjedése, a nyomtatott sajtó kiterjedése egy lépésről lépésre egalitáriusabbá váló társadalmi talapzaton – Anderson kifejezésével – „horizontális-szekuláris, keresztidejű közösségeket” teremtett. A nemzet: ilyen *keresztidejű közösség*. Tagjai, habár konkrétan nem ismerik egymást, mégis – a kommunikatív elképzelhetőség nyomán – egymást egyazon „ismerős” közösséghez, egy *közös csoportéletbe* tartozónak tekintik. E közös csoportéletet a nyelv, a hagyományok átélte közössége táplálja. A nyilvános ünnepek, emlékezők az egymással közvetlen ismeretségben nem levő nemzettagokat élményközösséggé kovácsolja. És e közösség „gondjai” minden nemzettag számára közősek és egyidejűek, mert a nyilvánosság révén e

107 Lásd Anderson 2006.

„gondok” ugyanabban a pillanatban érzékelhetőek, és a megoldásukon való gondolkodás is egyidejű – ekként alkotnak a nemzettagok „horizontális keresztidejű közösségeket” (Bakk 2017. 5–7.).

A Valaholok megtalálják helyüket az ilyen horizontális keresztidejű közösségekben, mert ez (is) biztosítja számukra az *átélhető csoportélet* egy formáját. Részt vesznek a nemzet „csoportéletének” fenntartásában, abban, hogy az keresztidejű közösségeként működjön.

Az Akárhok „poszt nacionális” elgondolásai mögött nem feltétlenül közösségellenesség húzódik meg. Inkább a korábban létezett hűségközösségek, organikus csoportéletek (melyek a primordiális életközösségekből nőttek ki) behelyettesíthetőségének hirdetése – sőt: szorgalmazása – olyan hálózati közösségekkel, amelyek valamilyen univerzalizációélményt és egyetemességígéretet közvetítenek a tagjaik felé.

A nemzeti létmódnak azonban van egy óriási előnye a fentebb említett, „globális” közösségekkel szemben, éspedig az, hogy a globalizáció ugyan fenn tud tartani hálózatokat, ideológiát, együttműködéseket – célokat is ki tud jelölni –, azonban nem tudja biztosítani a „mindennapi természetes létezés” élményét és horizontját úgy, ahogy azt a nemzetben létezés biztosítja, és ahogy – egyébként – ez a természetesség minden csoportlét alapja.

A nemzetnek tehát – bár tágas, a modernség intézményeivel formált közösség – megvan ez az óriási előnye a globalizáció tereivel/hálózataival szemben, hogy természetessé, vagyis magától adódóvá, közvetlenül felfoghatóvá tudja tenni az együttélést. A nemzet a modernség legmagasabb szintjén konstruált olyan közösség, amely – bár absztrakt is – *még a „természetes” csoportlét élményét tudja nyújtani*, amely még eleget tud tenni az ember biológiai meghatározottságából fakadó azon igényének, hogy csoportléte is legyen, hogy csoporthűséget is átélhessen.

Az Akárhok azon konstrukciós igénye, hogy a globalizálódó társadalom egyszemélyes csoportjaiból kovácsoljanak olyan hálózatot, amely az átélhetőségnek ugyanezt a tömeges élményét nyújtja, már nem tud sikeres lenni. Az univerzalizációnak nincsenek átélhetőségi zugai, csak *terei* vannak, *helyei* nincsenek. Természetesen az Akárhok-projekt fenn tud maradni, de csupán mint kevesek ideológiai kiindulópontja ahhoz, hogy nemzetén túli politikai konstrukciókat próbáljanak legitimálni. És így alakul ki az az ideológiai törésvonal a Valaholok és Akárhok között, amely a nemzet–birodalom szembenállás értelmezéseinek választóvonalá.

Természetesen a Valaholok és Akárholok közötti választóvonal nem csoportok, társadalmi szegmensek, netán „osztályok” közötti választóvonal, amely pontosan leírható szociológiailag, vagyis nem esik egybe a megszokott társadalmi kategóriák közötti határvonallal. Inkább attitűdbeli különbség, gondolkodási stílusok kollíziója. Goodhart szerint látni kell, hogy „még az Akárhól-csoport legkozmopolitább és legmobilisebb tagjai is fenntartanak valamilyen kapcsolatot a gyökereikkel, és még a legkisebb városból való Valaholokkal is előfordul, hogy EasyJettel külföldre mennek szabadságra, vagy Skype-on beszélgetnek Ausztráliában élő rokonaikkal” (Goodhart 2024. 19.).

Habár azt mondhatjuk, hogy az Akárhól–Valahol szembenállás nem írható le a szociológiában használatos társadalmi kategóriákkal (csoport- és osztályfogalmakkal), maga a társadalmi változás egésze, amely e szembeálláshoz vezetett, mégis értelmezhető szociológiailag. Ez két összefüggő folyamat eredményeként leírható változás, egy „nagy liberalizáció” (Goodhart 2024. 67.), amely – egyrészt – a felsőoktatás általánossá válásával és – másrészt – a társadalmi mobilitás egyre szélesebb rétegeket átfogó voltával bontakozott ki.

A nyugati társadalmak osztályszerkezete e „mobilitási forradalom” nyomán felbomlott, a gazdasági alapon meghatározható osztályok helyébe egy megfoghatatlanabb *diplomás osztály* lépett, amely élt a mobilitás lehetőségeivel is, és amely már nem annyira a gazdagok és szegények, hanem a *bennfentesek* és a *kívülállók* különbségét teszi meghatározóvá. A *bennfenteseket* az erős kapcsolati hálóval bíró diplomás osztály jelenti, pontosabban annak az a része, amelyik érti a politika technokrata nyelvét, a *kívülállókat* viszont azok alkotják, akik jóval kisebb valószínűséggel tagjai egyházi szervezeteknek, kluboknak, egyesületeknek, jóval kisebb valószínűséggel kapcsolódnak – akár közvetve is – valamelyik politikai párthoz, s akiknek a társadalmi univerzuma a munkára, a családra, a televízió és az internet virtuális valóságára korlátozódik (Goodhart 2024. 96.).

Ez a különbség a nyugati (elsősorban angolszász) nemzeteken belül jórészt az Akárholok és Valaholok különbségének felel meg: a bennfentesek a mobilitás nyertesei, felfogásuk mozgásterük korlátok nélküli bővíthetőségére alapoz, ekként váltak inkább az Akárhól-felfogás képviselőivé, míg a kívülállók inkább a Valahol-táborban maradtak. Michael Lind amerikai politológus szerint „az Atlanti-óceán mindkét oldalán a Bennfentes Nemzet meglehetősen homogén annak ellenére, hogy azt állítja, elkötelezett a sokszínűség mellett. [...] Habár a Bennfentes Nemzet

hitvallása a meritokrácia, közülük az állítólagosan önerőből felemelkedett férfiak és nők szinte mindig gazdag vagy magas szakmai státussal rendelkező családokba születtek bele, ritkán származnak a munkásosztályból vagy szegény családból... A Bennfentes Nemzet ideálja a pártsemleges technokrácia, amelyet a néhány elit iskola legjobb és legokosabb diplomásai irányítanak. Meggyőződésük, hogy a bel- és külpolitika egy sor egyedi problémából áll, mindegyiknek megvan az optimális megoldása, amelyben a racionális, érdek nélküli, pártsemleges egyének megegyezhetnek. A Bennfentes Nemzet stílusa a nagyvállalatok, a *think tanke*k, a tanácsadó cégek stílusa – nyájas, analitikus és érzelemmentes.”¹⁰⁸

A bennfentes-Akárholok e stílusa felülírta a korábbi meritokratikus elitek pártideológiai megosztottságát. Az Akárhol balközép és jobbközép politikai szárnyai között növekvő konvergencia alakult ki – írja Goodhart –, egyfajta „kettős liberalizmus”, amely a különböző nagykoalíciók és jelzőlámpa-koalíciók révén vált kormányzati erővé Nyugat-Európában.

A klasszikus nagypártok közötti valóságdefiníáló verseny így beszűkült, feloldódott egy technokrata nyelvben, és ezzel – mondhatni: szinte észrevétlenül – a liberális demokráciák egyetemességének a világképét tette egyeduralkodóvá, amelytől már csak egyetlen lépés volt szükséges ahhoz, hogy a liberális imperializmus horizontja is kirajzolódjon mint a nyugati „pax” terjeszkedési horizontja. Ez a terjeszkedési horizont pedig az Akárholok szemhatárával esett egybe: így került sor egy identitás és egy birodalmi vízió termékeny egymást erősítésére (Fukuyama híres 1992-es írása, *A történelem vége és az utolsó ember* ezt példázza).

Mindazonáltal a liberalizmus mindenekfelettsége folyamatos kihívásokkal szembesül, és ennek politikai nyelvi vonatkozása a liberális technokrata nyelv defenzívába szorulása az úgynevezett „populizmus-sal” szemben. A *populizmus* azonban – bár a liberális kritika kedvenc kritikai címkéje – valójában egy meghatározatlan fogalom: annyi politikai jelenséggel kapcsolatban használják, hogy igazából már nem is lehet tudni, mit is takar.¹⁰⁹ A populizmus tulajdonképpen tartalmilag

108 Idézi Goodhart 2024. 96–97.

109 A fogalom meghatározatlanságát, homályosságát Margaret Canovan egy szerteágazó kategorizálással próbálta oszlatni: két alapkategórián belül hétféle *populizmust* különböztetett meg. A politikai publicisztikában ma leginkább a *demagógia* szinonimájaként használják. Azonban megjegyzendő, hogy e negatív jelentésre a szó csak az 1950–1960-as éveket követően tett szert az USA-ban egy olyan fogalmi kisajátítás nyomán, amely egyenlőségjelet tett a demokrácia és a szabad versenyek kapitalizmus közé (lásd MPE 2019. 488.).

„üres”, s elvileg tetszőlegesen kapcsolódhat mind bal-, mind jobboldali eszmékhez. Ugyanakkor azonban egy szükségszerűségeen alapszik: bár a politikában nincs lehetőség nagy, átfogó társadalmi entitások fogalmi megragadására és élővé tételére a mindennapi politikai nyelvben, mégis létezik a kényszer, hogy a fogalmilag megragadhatatlan közösségi entitások megjeleníthetőkkel váljanak. A demokratikus politika nem nélkülözheti az „érzéketes” megjelenítést, mivel nem lehet meg a választók és a kormány közvetlen kapcsolata nélkül, azaz nem bízhatja e kapcsolatot teljes mértékben közvetítő szervezetekre (elsősorban a pártokra).

A közvetítésből való kilépés, a politikai közösség közvetlen megszólítása azonban nem nélkülözheti a hűségkötelékekre való hivatkozást. És ebben a „retorikai” kényszerben a Valaholok sokkal otthonosabban mozognak, mint az Akárholok. A Valaholok könnyedebben használják környezetük nyelvét, annak mindennapi fordulatait, miközben az Akárholok arra kényszerülnek, hogy absztrakcióikat (univerzalista eszményeiket) mindig újabb hűségkonstrukciókkal, netán -álcákkal próbálják hitelesíteni.

V. A FÖDERALIZMUS KETTŐSSÉGE

V.1. Az államszövetségek zsákutcai

Ha a birodalom–nemzetállam szembenállást egyszerű államtipológiai kettősségként értelmezzük (láttuk: nem csupán az), akkor kínálkozik egy harmadik „típus” is, amely egyesíti az előző kettő kedvezőnek tűnő szerkezeti vonásait. Vagyis: a kérdés az, hogy létezik-e a két ellentétes politikai rezsim – az imperializmus és a nacionalizmus – között valamiféle kompromisszum.

A *föderális vagy államszövetségi* modellt tekintették és tekintik ilyen lehetséges, kompromisszumot megvalósító modellnek. A különféle elképzelésekben az államszövetségnek (vagy szövetségi államnak) egyszerre kell tudnia biztosítani az „örök béke” valamilyen földi változatát és – ezzel egy időben – több nép elnyomásmentes egymás mellett élését.

Kant „örök béke” rendszerét – mely egy államszövetségi kormányzásra épülő világot vizionált – időnként újrafogalmazták. A 19. század végén, a 20. század elején Karl Renner írásaiban jelent meg a „világ-föderáció” gondolata (Bóka É. 2002). E vízió későbbi kifejtői között találjuk például Friedrich Hayeket vagy Raymond Aront (Hayek 1939; Aron 2003). Konkrét politikai tervek is születtek: Woodrow Wilson az „emberiség szuverenitása” nevében olyan nemzetközi rendszert próbált kialakítani, amelyben függetlenséget és önrendelkezést ajánlott a nemzeteknek, de azzal a feltétellel, hogy a köztük fellépő viták esetén, ha szükséges (ha nem alakul ki egyezség), az erő alkalmazása is lehetséges legyen a szabályok érvényesítése érdekében. E tervek inkább egy expanzív dimenzióhoz igazodva fogalmazódtak meg, és egy *birodalmi jellegű terjeszkedés* ideológiai premisszáit is tartalmazták.

Ugyanakkor létezik a föderatív vízióknak egy defenzív perspektívájú példatára is: a kelet-közép-európai kis nemzetek a Habsburg-, a Romanov- és az Ottomán birodalmak közötti ütköző térségben érzékelték, hogy kis népekként nem tudnak önállóan, egymástól elszigetelt állami életet élni, ezért valamilyen összefogásra van szükségük. Igaz, egyesek csak a keleti veszélyt látták, mások csak a nyugatról jövőt, de minden

szövetségi kísérlet (elgondolás) mögött ott állt – ha csak csírájában is – az a koncepció, hogy a különböző veszélyképek ellenére is ellensúlyozni lehet a nagy birodalmak felől érkező fenyegetéseket egy közös szövetségi, illetve föderatív kerettel.

A felismerésből kiinduló tervek gyengesége azonban épp a nagyon eltérő veszélypercepciókból fakadt. Segesváry (2004. 3.) szerint e kelet-közép-európai terveket kronologikusan érdemes áttekinteni, ugyanis az időben változó külső birodalmi körülmények alakították a *védekező föderalizmus* legmegfelelőbbnek tűnő formáját. E tekintetben Segesváry az újkori Kelet-Közép-Európának négy korszakát tartja megkülönböztethetőnek, ezek: 1.) a napóleoni háborúk ideje az első világháború végéig (1800–1918); 2.) a két világháború közötti időszak (1920–1939); 3.) a második világháború alatti évek; 4.) az 1945 utáni évek, a hidegháború korszaka.

Az első korszak – tizenkét évtized – alatt született kelet-közép-európai föderális elgondolásokat Segesváry két csoportba sorolja aszerint, hogy milyen szempontból közelítették meg a birodalmi fenyegetések ellensúlyozásának a problémáját. Az egyik csoportba tartoznak azok a törekvések, amelyek az egyik birodalmi keretet, a Habsburg Monarchiát kívánták átalakítani úgy, hogy föderatív államként, de megőrizve annak monarchikus formáját, ellensúlyozzák a centrifugális erők hatását, azaz biztosítsák a széthúzó, de ekképp egyedül (gyengén) maradó nemzeti közösségek összefogását. A második csoporthoz azok a tervek és a hozzájuk kapcsolódó diplomáciai tevékenységek sorolhatók, melyek a Habsburg Birodalom romjain létrejövő független nemzetállamokat egy szövetséges köztársaság keretébe képzeltek tömörítendőnek, hogy a kis népek önállóságát összefogásuk ereje révén biztosítsák a fenyegető német vagy orosz birodalmi túlsúllyal szemben. Mindkét irányzat egy egységes Duna-völgyi államszövetség létrehozásával gondolta megoldhatónak a közép-európai birodalmi ütközések problémáját. A második korszakban, a két világháború között valódi föderációs elgondolások nem voltak; Európa új birodalmi kontextusa a politikai status quo fenntartására ösztökölte a térség kisállamainak többségét.¹¹⁰ A második világháború alatti, újabb szakaszban megfogalmazódott elképzelések a megalkotandó államszövetség területi felépítésének szempontjából három csoportra oszlottak; ezek: (i) a Baltikumtól az Égei-tengerig nyúló nagytérseget

110 Az első volt a célja a kisantantnak, a második a Tardieu-tervnek.

átfogó uniós tervek; (ii) egy északi és egy déli (balkáni) föderáció létrehozásának javaslatai; (iii) egy északi – Lengyelország és Csehszlovákia –, egy közép-, Ausztria, Magyarország és Románia, és egy balkáni szövetség kialakítására vonatkozó elgondolások. A negyedik korszak, az 1945 utáni (a teheráni, potsdami és jaltai egyezményeket követően) a Szovjetunió hegemoniájának a korszaka volt, amellyel nem fért össze a szovjet renden kívüli közép-európai államszövetség (föderáció) egyetlen eszméje sem¹¹¹ (Segesváry 2004. 32–38.). Új elképzelések csak jóval 1989 után fogalmazódtak meg (Visegrádi Négyek, Intermárium).

Már e rövid áttekintésből is kitűnik, hogy a szövetségi víziók – mind expanzív, mind defenzív változatukban – nem választhatók el valamilyen birodalmi víziótól: annak vagy valamilyen előkészítői, vagy a terjeszkedő birodalmakkal szembeni védekezés szövetségi stratégiai voltak.

Ha a föderalizmusról szóló átfogó vita kiindulópontját keressük, akkor érdemes magából a kifejezésből kiindulni: ez a latin *foedus* szóból származik, ami *egyezményt*, *szövetséget* jelent. A föderalizmus legáltalánosabb definíciója szerint *szövetségi kapcsolatokat* jelent: csoportok és kormányok közötti *partnerséget*, a partnerséget valóságossá tevő *együttműködési kapcsolatformákat és intézményeket*, valamint a *hatalommegosztást*, melyet a partnerek közötti tárgyalások tartanak fenn (Elazar 1995. 1–2.).

A föderális eszme egész története ezt a három elemet hangsúlyozza. Azonban az egyik leglényegesebb kérdés az, hogy az az egyezmény, amely a szövetséget fenntartja, milyen politikai és jogi garanciákkal rendelkezik.

Ha az államok közötti szövetséget egy olyan egyezmény (charta) hozza létre, amelyet csak a felek politikai akarata garantál, akkor az így létrejövő *államszövetség* nem rendelkezik azzal a stabilitással, mint amellyel egy szövetség rendelkezhet akkor, ha az egyezmény *alkotmány* alapján, saját *szövetségi állami* keretben valósul meg.

111 Természetesen eközben az *összeurópai föderáció* gondolatai tovább éltek. 1946 szeptemberében az európai föderalisták Hertensteinban (Svájcban) tizenkét pontos akcióprogramot fogadtak el az Egyesült Európa létrehozására. 1947. december 17-én Henri Burgmans kezdeményezésével megalakult az Európai Föderalista Unió (16 ország 50 föderalista szervezetének tömörítésével). Ezekben tulajdonképpen a Coudenhove-Kalergi által kezdeményezett Páneurópai Unió eszméi éltek tovább, és ezek egy *birodalmi vízió expanzív dimenziója* alá sorolhatóak. Ugyanakkor utat tört magának az a realista elképzelés is, amely a nyugat-európai államok egyesítését célozta – ez viszont az *atlantista birodalomépítést* alapozta meg (lásd még Coudenhove-Kalergi 2023).

A *föderatív elv* megvalósulása így két irányba történhet: lehet *államszövetség* (melyet gyakran a *konföderáció* fogalmával neveznek meg) vagy *szövetségi állam* (melyre inkább a *föderáció* fogalmát használják). E két megvalósulási forma jelentheti tehát a feltételezések szerint a kompromisszumot a birodalom–nemzetállam tipológiai szembenállásban.

Hazony viszont úgy véli, hogy a föderális megoldásnak tekintett „államszövetség gyakorlatilag minden lényeges vonása tekintetében megkülönböztethetetlen a birodalmi államtól”, vagyis „a nemzetközi államszövetség gondolata egész egyszerűen ugyanaz, mint a birodalom gondolata” (Hazony 2019. 137.).

Fontos észrevenni, hogy a szövetségek birodalmiasságának a konstataciója nem azonos a nemzetközi együttműködés tagadásával. A szabad nemzetek (államok) együttműködése nélkülözhetetlen, vitáik megoldása megkerülhetetlen a béke érdekében, és ez együttműködési keretek kialakítását jelenti. De az együttműködések intézményesítésének van egy inflexió pontja, amelyen túl az intézményes együttműködés „szövetségi útja” birodalmi építkezésbe csaphat át.

Ennek indoklására Hazony a nemzetek vitái bíraskodási úton történő megoldásának két különböző útját hozza fel, amelyek – érvelésében – a politikai rend két eltérő formáját hivatottak fenntartani. Egyrészt létezhet az *önkéntes igazságszolgáltatás*, amelynek keretében „a vitában álló nemzetek eldöntik, hogy a vitát benyújtják-e, s rájuk van bízva az is, hogy a bírói ítéletet vagy a bíraskodó testület döntését elfogadják-e”. Másrészt intézményesíthető a *kötelező igazságszolgáltatás*, ami azt jelenti, hogy a nemzetközi szövetség szintjén teremtett hivatalnoki kar hivatalnokai kényszeríthetik a nemzeteket a vitás kérdések benyújtására, majd kényszeríthetik őket a döntés végrehajtására is (Hazony 2019. 137.).

Ennek a különbségtételnek felel meg – nagyjából – az általános föderális (szövetségi) elv két említett formája, a *konföderáció* és a *föderáció*.

A *konföderáció* szuverén államok (vagy közösségek) olyan együttműködő csoportja, amelyen belül a tagok megőrzik nemzetközi jogalanyiságukat, nem hoznak létre új, a tagállamok feletti állami szervezetet (*szövetségi államot*), csak közös, illetve közössé tett ügyeik intézésére létesítenek közös szervezetet. Felső szerveik döntéseiket rendszerint egyhangúlag hozzák meg, ez pedig a viták rendezésében a Hazony által leírt önkéntes igazságszolgáltatásnak felel meg. A konföderációk a történelem során gyakran átmeneti formái a szövetségi elv megvalósulásának, és vagy felbomlanak, vagy átalakulnak egy szorosabb állami egységgé:

föderációvá (szövetségi állammá), amely a nemzetközi jog szuverén alanya, és a föderációt alkotó tagállamok ekkor már nem rendelkezhetnek nemzetközi jogalanyisággal.¹¹² A föderációnak van saját alkotmánya, kormánya, törvényhozása, és a tagállamoknak el kell fogadniuk ezeknek a rendelkezéseit. A tagállamoknak is vannak végrehajtó és törvényhozó szervei, ezek hatásköre azonban jóval korlátozottabb a közösségi szerveknél. Habár a föderáció alapelve, a partnerség azt is tartalmazza, hogy az egyes tagállamok és a szövetség szintjén létrejövő kormányzati entitás egyenlőek (egyik sem hozhat döntést a másakra nézve annak a beleegyezése nélkül), a szövetségi állam szintjén, az egyes nemzetek fölött működő hivatalnoki kar mégis kellő kényszerítőerőre tehet szert ahhoz, hogy bevezethesse a kötelező igazságszolgáltatást. Ezekben az esetekben a létrehozott szövetség gyaníthatóan elérte az intézményesülés azon inflexiós pontját, ahonnan a szövetségi szint elkezdheti a birodalmi hatalom kiépítését az államiság révén megszerzett legitim kényszerítő hatalom monopóliumára alapozva. Tehát ekképp is létrejöhet egy *nemzetek feletti birodalmi rendszer*.

Hazony (2019. 140–141.) megvizsgálja azt az ellenérvet is, amely a föderális építkezés ezen fordulatát nem tekinti szükségszerűnek. A nemzetközi államszövetség, érvelnek sokan, fenntartható egy olyan *charta* közös elfogadásával, amely alapján szövetségi (föderális) szint csak a „háború, avagy béke” léptékű kérdésekben avatkozna be. Vagyis: csak a konfliktusoknak ezen szintjére terjedne ki a szövetségi szintű kötelező igazságszolgáltatás hatásköre (mind a döntés, mind a döntések végrehajtása tekintetében).

Azonban a történelem gazdag példatárral szolgál annak bizonyítására, hogy egy háborús konfliktus lezárása olyan sérelmek megoldását jelenti, amelyek a másik állam bármely lépése nyomán, bármilyen stratégiai megnyilvánulását követően megfogalmazódhatnak, és így az élet és a kapcsolatok nagyon széles és előre beláthatatlan területein megjelenhetnek. Ebből viszont az következik, hogy még a *chartán* alapuló szövetségi döntési kompetencia is meghatározhatatlanul kiszélesedik, és így reális lehetőséggé – a tagállamok szempontjából pedig reális veszéllyé – válik a tagállamok jogainak a nemzetközi rezsim általi elbirtoklása. Ezt – írja Hazony (2019. 140.) – elvileg csak egyetlen dolog akadályozhatja meg,

112 Vannak azonban részleges kivételek az alól, hogy a föderáció tagjai nem rendelkeznek nemzetközi jogalanyisággal – főleg a sport területén találkozunk ezekkel (Wales, Skócia vagy a Feröer-szigetek „nemzeti válogatottjai” esetében).

éspedig „a nemzetközi szövetségi hivatalnokoknak az önmérséklete”, ami viszont – a kormányzással kapcsolatos történelmi tapasztalatok alapján – egyáltalán nem valószínű, és nem is igazán garantálható (hiszen olyan, döntéshozók fölötti jogi kontrollt kívánna, aminek intézményi garanciái a nemzetállami kereteken kívül meglehetősen gyengék).

Ha a föderális elv egy *közös szövetségi állam* alkotmányos intézményi keretei révén valósul meg, akkor a föderalizmus – a létrejött föderáció formájában – a kormányzás hasznos eszközeként is tekinthető. Olyan kormányzási modell alapelveinek, amely biztosítja az egyes nemzetek, nemzetiségek, szerves területi közösségek kollektív szabadságát addig a határig, amelyik még nem veszélyezteti a közös szövetségi állam egységét és belső békéjét.

Azonban a föderális elv a szövetségi szinten olyan túlhatalmat teremti, hogy az legtöbb esetben megtalálja a módját, hogy a föderáció tagjaitól minél többet elvonjon az önállóságuk jogköreitől, és ez idővel az eredeti egyezmény ellenére, a *közös szövetségi alkotmány* csorbító értelmezésével következik be.

Az Amerikai Egyesült Államok története számos példával szolgál erre nézve. A szövetségi államot itt az első tizenhárom angol gyarmat védelmi szövetségeként hozták létre, az 1787-ben elfogadott alkotmány azonban nem csupán e védelmi szövetség chartája volt, hanem egyben a születőben levő amerikai nemzeti állam kormányzásának alapidokumentuma is. Az Egyesült Államok, bár föderációként jött létre, de miután kormányzata megalakult, az úgy kezdett tekinteni önmagára, mint a nemzet integritásának és jólétének a letéteményesére. Thomas Jefferson például elnöki hatalmának minden eszközét felhasználta, hogy Massachusetts és Connecticut államokban megdöntse e tagállamok önállóságát biztosító protestáns alkotmányos és vallási rendet, e két tagállam „demokratikus teokráciáját” (Concha 1884. 154.), melyet a vallásszabadság korlátozásának tekintette az Egyesült Államok 1787-es alkotmányához képest. Lényegében Abraham Lincoln is a szövetségi alkotmány szupremáciája alapján járt el, amikor polgárháborút indított a déli államok ellen.

E példák is jelzik azt, hogy az Egyesült Államok szövetségi rendszerében a szövetségi szint a Hazony által jelzett „kötelező igazságszolgáltatást” valósítja meg a tagállamok alkotmányaival szemben, ami azt jelenti, hogy a szövetségi szint kellő kényszerítőerőre tett szert, és elkezdte a birodalmi hatalom kiépítését. Természetesen az, hogy az amerikai szövetségi kormányzat felhasználta hatalmi eszközeit arra, hogy egyes

tagállamokat rákényszerítsen alkotmányos és vallásos tradícióinak a szövetségi normákkal és értékekkel való összhangba hozására, nem ítéltethető el a politikai változások tartalmi oldala felől. A rabszolgaság eltörlése, a vallási fundamentalista alkotmányozás letörése Új-Anglia egyes államaiban kétségtelenül a modern szabadságjogok érvényesülését jelentette, azonban a folyamat maga azt igazolja, hogy „akármilyen nagyvonalúan is van kialakítva egy föderális rendszer, s alkotmányos dokumentumaiban bármilyen egyértelműen vannak elkülönítve a szövetkező törzseket megillető bizonyos jogok, a végén mindig a szövetségi képviselők határozzák meg a jogok és felhatalmazások szövetkező törzsekhez [...] delegálásának mértékét – illetve szükség esetén azok akár erőszak általi korlátozását vagy felszámolását...” (Hazony 2019. 143–144.).

V.2. Aszimmetrikus föderációk és az Európai Unió kvázibirodalmissága

Az aszimmetria európai dilemmája

Az Európai Unió mint európai államszövetség létrehozása egy olyan föderális rezsim létrehozásának a kísérlete, amely lényegesen különbözik az amerikaiétól. Az Európai Unió tagállamai, az amerikaiaktól eltérően, nem osztoznak közös nyelven és valláson, történelmük során nem (vagy ritkán) harcoltak közös ellenség ellen – jóval gyakrabban egymás ellen –, és akkor, amikor a társulási folyamat kezdetét vette, immár mindegyik tag saját szilárd alkotmányos hagyományokkal rendelkezett. Az Egyesült Államoknak mint szövetségi államnak a megteremtése egyben a modern amerikai nemzetépítés keretének a létrehozását is jelentette, az Európai Unió létrehozása – ezzel szemben – az európai társadalmak immár „kész” nemzeteire volt kénytelen alapozni, amelyek nemzetállami történetüket a vesztfáliai rendszer kialakításáig tudják visszavezetni.

Az 1992-es maastrichti szerződéssel az európai államszövetség megteremtése föderális nézőpontból egyértelművé vált. Maga az európai föderáció eszméje ugyan régi, tervét a 20. század folyamán többször is újrafogalmazták (a kimondottan Európa egészére koncentráló föderális tervek legjelentősebbje Coudenhove-Kalergi 1923-as könyve, a

Páneurópa című munkája, ez indította el Európa föderális egyesítésének a tervezését és mozgalmát), de az államszövetség fölött kialakuló politikai vezetésnek és eurobürokráciának a birodalomépítés felé történő lépései igazából a maastrichti szerződés nyomán váltak egyértelművé. De, persze, nem előzménytelenül.

Miközben 1945 után Kelet-Közép-Európában a szovjet uralom megátolta a föderatív tervek nyilvános megjelenését, Európa nyugati felében, a politikai elitek széles körében elterjedt a nézet, hogy az európai nemzeteket és államokat föderatív karakterű nemzetközi szervezetekbe kell integrálni, elkerülve ezzel az újabb háborúkat, amelyek elsődleges okozóinak a nemzetállamok nacionalista eltorzulását tartották, és elsősorban a hitleri rezsimet látták ilyen eltorzulásnak. A föderalizmus Európában elsősorban a Hitler elleni ellenállási mozgalomban erősödött meg: az európai föderalisták első nagy, háború utáni nemzedéke az antifasiszta ellenállási mozgalom résztvevőiként – fogolytáborok és a harcmezők tapasztalatai alapján – kovácsolódtak össze.

Az európai föderalisták¹¹³ 1948-as hágai gyűlésén már fel is vetették az Európai Unió gondolatát olyan politikusok jelenlétében, mint Winston Churchill, Konrad Adenauer, François Mitterand, Paul-Henri Spaak vagy Altiero Spinelli. A gyűlés határozatai között a következő célok jelentek meg: 1. egy európai „unió” létrehozása, melynek területén belül megvalósul a személyek, az eszmék és az áruk szabad mozgása; 2. a gondolat-, a gyülekezési és a szólásszabadságot garantáló emberi jogi charta megalkotása; 3. egy olyan bíróság felállítása, mely ezen charta végrehajtásához elegendő szankciós hatalommal rendelkezik; 4. az európai nemzetek „élő erőit” képviselő európai gyűlés létrehozása (Bóka É. 2018. 34–35.).

Azonban ezt követően a célok általánosságától nem sikerült konkrét lépésekig jutni (főleg a britek ellenállása miatt). Ekkor fogalmazódott meg az a stratégia, hogy nem látványos politikai uniót kell elérni, hanem lassú – lépésről lépésre történő – integrációt kell megvalósítani, türelmesen, szakpolitikai intézmények felállításával.

Ennek jegyében, Jean Monnet koncepciója alapján került sor az Európai Szén- és Acélközösség (ESZAK) létrehozására 1950-ben. A kezdeti Monnet-terv kimondottan föderalista (szupranacionális) volt, föderális

113 1946-ban alakult meg az *Európai Föderalisták Uniója*, majd 1947-ben az *Európai Egységmozgalomnak* Koordináló Nemzetközi Bizottság. Ez utóbbit az *Európa Mozgalom* váltotta fel 1948-ban (lásd Bóka É. 2018. 34–36.).

intézményeket irányzott elő: az európai kormányként működő Főhatóságot, amelynek döntései a tagállamokra nézve kötelező erejűek lettek volna, a Közgyűlést a tagállami parlamentek által delegált képviselőkkel és a Bíróságot, amelynek határozatai felülírhatják a tagállami jogrendet. Ezt azonban ellenezték a Benelux államok, és egy olyan kompromisszum született, amely a *föderalista intézmények* mellé létrehozta a Miniszterek Tanácsát, ami viszont egy *kormányközi* (tehát a nemzetállamok szuverenitására épülő) intézmény volt.

Innen kezdődően az európai integrációs folyamatban végig jelen van a *föderatív* és a *kormányközi* (társulások-konföderatív) törekvések vitája, és e viszony a föderatív és konföderatív intézményi entitások között mindig újrafogalmazódott, ami az európai államszövetségben azt jelentette, hogy a birodalomépítő törekvések érvényesülésének két útja rajzolódott ki.

A föderáció intézményein keresztül megjelent egy *eurobürokrata hatalmi akkumuláció*, míg a kormányköziség a szuverén nemzetállamok egyezkedését jelentette, ami viszont a *nemzetállamok közötti hatalmi aszimmetriát* állította előtérbe az európai államszövetségben belül, amelynek a tagjai formálisan (az európai szerződések szellemében) egyenlők voltak.

Ez utóbbi aszimmetria 1957-től kezdett láthatóvá válni, a Közös Piac létesítésével. A római szerződéssel létrejövő Közös Piacban a föderatív intézményi komponenseket a Főhatóság helyébe lépő Bizottság és a Közgyűlés (1965-től a Parlament) adta, míg a kormányköziség – tehát a nemzeti szuverenitások közvetlenebb megjelenítése – a Tanács (1974-től az Európai Tanács) révén működött. 1957 után a Tanács volt a formálódó európai államszövetség meghatározó intézménye, és ezzel a de Gaulle vezette Franciaország a régi francia „nagyág” (*grandeur*) Napóleonig visszamutató időszakát akarta újratereíteni. Vagyis de Gaulle a Közös Piacot – a kormányköziségre alapozva – tulajdonképpen arra akarta felhasználni, hogy egy Franciaország által vezetett Európai Közösség teremtsen meg a Szovjetuniótól és az Egyesült Államoktól független Európát: tulajdonképpen az európai szuverenitást tűzte célul – francia uralommal (Fricz 2020. 25.).

Kezdetben a birodalomépítés e két útja nem került ütközésbe, mivel a Közös Piac, majd az Európai Gazdasági Közösség kis taglétszáma lehetővé tette a konszenzust a kormányközi egyeztetéseken, melyeken a vezető szerepet a de Gaulle-korszak után a francia–német tengely vette

át. A francia–német együttműködés – a kormányköziség e meghatározó tényezője – pedig sokáig domináns maradt az európai államszövetség működésében, egészen 1985-ig, amikor a Delors vezette Bizottság tevékenysége nyomán ismét felerősödtek a föderalista tendenciák, egészen a maastrichti szerződésig, amely már döntő fordulatnak bizonyult.

A föderális Európa kormányközi – tehát konföderatív karakterű – működtetése szempontjából az egyik alapkérdés az, hogy az európai szerződések alapján formálisan egyenlő (és növekvő számú) tagok mint nemzetállamok között de facto létező különbségek és reális hatalmi aszimmetriák milyen feszültségeket eredményeznek.

E kérdésre a föderalizmustanulmányok terén Stepan (2002) ad egy érdekes választ. Gondolatmenetének kiindulópontja az a megállapítás, hogy bár a világban sok multinacionális politikai entitás létezik, ezek közül kevés demokrácia. Azok a multinacionális demokráciák azonban, amelyek léteznek (például Kanada, Belgium, Spanyolország és India), mind szövetségi szerkezetűek (föderációk vagy konföderációk). Bár ezeknek a demokráciáknak gondot okozott a multinacionális politikájuk kialakítása,¹¹⁴ meglehetősen stabilak maradtak.

Az Európai Unió nézőpontjából, amely demokratikus államszövetség, érdemes összehasonlítani a különböző, stabil és demokratikus államszövetségeket, és ebből levonni következtetéseket az EU szövetségi kilátásaira nézve. Stepan (2002) szerint egy ilyen elemzéshez két változót kell figyelembe venni. Az egyik: az államszövetség politikai közösségének a jellege, az, hogy egynemzetű vagy többnemzetű (multinacionális) szövetségről van-e szó. A másik: a szövetség vagyis a föderáció/konföderáció formája, az, hogy szimmetrikus – egyenlő státussal rendelkező – tagállamokkal jön-e létre, avagy aszimmetrikus, eltérő kompetenciákkal rendelkező tagállami együttesből áll.

Az egynemzetű–többnemzetű különbségtételhez Stepan a következő kritériumot alkalmazza: egy állam multinacionálisnak tekintendő, ha (1) egynél több területi alapú nyelvi többsége van (ami gyakran egyéb

114 Még a multikulturális Svájcban is volt az úgynevezett Sonderbund-háború, amely 1847-ben zajlott le. A konzervatív-katolikus kantonok (Luzern, Fribourg, Wallis, Uri, Schwyz, Unterwalden, Zug) fellázkodtak Svájc központosítása ellen, létrehozták a Sonderbund szövetséget, de lázadásukat a liberális kantonok egyesített erői katonailag leverték. Így 1848 szeptemberében egy új svájci szövetségi alkotmányt fogadtak el, amely korlátozta a kantonok korábbi konföderatív berendezkedésben létező, szinte teljes függetlenségét, központosította a vám- és postai szolgáltatásokat, a pénzkibocsátást, és egységesítette a mértékegységeket.

etnikai, vallási és/vagy kulturális identitással is vegyül) az államban, ugyanakkor (2) jelentős politikai csoportok is vannak, amelyek politikai szuverenitást vagy független államot szeretnének ráépíteni e területi alapú nyelvi-kulturális különállásra. Azok a demokratikus föderációk, amelyek jelentős őslakos népességgel rendelkeznek, de amelyekben az őshonos csoportok nem rendelkeznek politikai önkifejezéssel a területi célok tekintetében, nem többnemzetűek, hanem csupán multikulturálisak.¹¹⁵ Ilyen egynemzetű – de multikulturális – föderáció Ausztria, Ausztrália, az Egyesült Államok, Németország, Argentína vagy Brazília. Idesorolható – némiképp paradox módon – Svájc is. Sok politológus vagy történész Svájcot multinacionális államnak tekinti, mivel a kantonok többsége egynyelvű, kizárólag vagy német, vagy francia, vagy olasz nyelvű (egy pár többnyelvű kanton mellett), azonban Svájc többnemzetű volta ellen szól az az érv, hogy a protestáns és katolikus különbségek nyelvileg inkább „keresztbe metszik”, mintsem felerősítik a politikai törésvonalakat. Meghatározó körülmény továbbá, hogy a Svájcot 1958 óta irányító négypárti koalíció úgynevezett „mágikus képletében” szereplő pártok egyike sem épül egyetlen nyelvi közösség köré, és egyetlen jelentős párt sem támogatja az államtól való elszakadást. Stepan szerint (2002) ezért Svájcban egyetlen „államnemzetről” beszélhetünk, az ország így nem többnemzetű (multinacionális) állam.

A föderációk szimmetrikus, illetve aszimmetrikus jellege elsősorban az alkotmány kérdése, jóllehet az alkotmányok történeti változása adott esetben összefügg a belső nemzeti viszonyok (egynemzetűség–többnemzetűség) alakulásával. Az Egyesült Államokban, Németországban, Ausztriában, Ausztráliában, Svájcban, Argentínában és Brazíliában kialakult alkotmányosan szimmetrikus szövetségi rendszerben minden teljes jogú tag (kanton, állam, autonómia vagy tartomány) pontosan ugyanazokkal az alkotmányosan beágyazott kötelezettségekkel és jogokkal rendelkezik. Egy demokratikus, aszimmetrikus szövetségi rendszerben viszont az alkotmányozók – annak érdekében, hogy „együtt tartsák” a politikai

115 Az egynemzetű-multikulturális és a többnemzetű (multinacionális) típusok közötti különbség nem „statikus”, azaz, létezhetnek olyan politikai (és társadalmi) folyamatok, amelyek átmenetet jelentenek. A nyugat-európai „etnikai reneszánsz” (a múlt század 60-as és 70-es éveiben), illetve a kelet-közép-európai nemzeti kisebbségek autonómiamozgalmai 1990 után olyan politikai célt fogalmaztak meg, amelyek az érintett államok egynemzetűből multinacionálissá való alakítását célozták. A folyamatot Kántor Zoltán (2000) „kisebbségi nemzetépítésnek” nevezi.

közösség részeit a békés demokrácia érdekében – alkotmányosan beágyazott különleges jogokat adhatnak a szövetség különböző tagjainak.

1867-ben Kanadában – például – az alkotmányozók úgy döntöttek, hogy az angol nyelvű Felső-Kanada és a francia nyelvű Alsó-Kanada közötti politikai integrációt az szolgálja a legjobban, ha Kanada az 1840-ben létrejött egységes államból szövetségi állammá alakul át. Sőt, ahelyett, hogy ragaszkodtak volna a Kanada egész területére kiterjedő „szimmetrikus föderalizmushoz”, amelyben az angolszász szokásjog, az angol nyelv szerepe lett volna elsődlegesen az ország joga minden tartományban, úgy döntöttek, hogy Kanadának több esélye van egységben maradni, ha a Napóleon-kódexet és a francia nyelvet alkotmányos státussal ruházzák fel Québec tartományban, ahol a katolikus egyház is nagyobb elismerést és magasabb státuszt kapott, mint bárhol máshol Kanadában. Az alkotmány tehát egy szigorúan centralizált, *aszimmetrikus szövetségi rendszert* hozott létre azért, hogy összebékítsék az „egy állam kebelén hadakozó két nemzetet” (lord Durham). Az 1867-es alkotmány lényegesen csak 1982-ben változott, amikor a brit észak-amerikai törvényt „honosították”, szövegéhez adták az emberi jogokat védő Jogok és Szabadságok Kanadai Chartáját, s így e kettő együtt képezi ma az 1982-es alkotmányt (T. Espák 2016).

Egy másik példa: Spanyolország. A Franco-rezsim végén a hadsereg nagy része – és valószínűleg a spanyol lakosság nagy része is – inkább azt szerette volna, ha Spanyolország egységes állam marad. Az alkotmányozók azonban arra a döntésre jutottak (amelyet később népszavazással ratifikáltak az ország minden alkotórészében), hogy szövetségi államra van szükség, és a föderalizációról szóló döntést azért hozták meg, hogy az országon belül nemzeti aspirációkkal rendelkező Katalónia és a történelmi Baszkföld nagyobb kulturális autonómiával rendelkezzen annak érdekében, hogy a spanyol állam szerves része maradjon. Miután a népszavazás ratifikálta az erős szövetségi jelleget mutató alkotmányt, tárgyalások kezdődtek a szövetség minden alkotórészében a központi hatalommal. Azokat a megállapodásokat, amelyeket végül a választott tisztviselők a központtal kötöttek, az úgynevezett „autonóm közösségekben” mindenütt helyi egyéni népszavazásra bocsátották. Valamennyi autonóm közösség, beleértve Katalóniát és Baszkföldet is, jóváhagyta külön-külön a szövetséget aszimmetrikussá alakító megállapodásokat. Kanadához hasonlóan az alkotmányozók itt is úgy döntöttek, hogy Spanyolországnak nagyobb esélye van elkerülni az erőszakot és a

konfliktusokat, ha Katalónia és Baszkföld különleges jogi státuszt adhat saját nyelvének. Ezenkívül néhány történelmi hagyománnyal összefüggő kiváltságot (Baszkföld esetében az adókat, Katalóniában pedig a rendőrséggel kapcsolatosakat) is alkotmányosan beágyaztak az autonómiák státuszába.

Hasonló következtetésekre lehet jutni Belgium vagy India aszimmetrikus föderalizmusa előnyeinek vizsgálatánál. Stepan két változója alapján a stabil, demokratikus föderációk így a következő felosztásban helyezhetőek el:

2. táblázat. *A demokratikus föderációk osztályozása*

	Szimmetrikus	Aszimmetrikus
Egynemzetű	Ausztria, Ausztrália, Argentína, Brazília, Németország, Svájc, Egyesült Államok	
Többnemzetű (multinacionális)		Belgium, Kanada, India, Spanyolország

A 2. táblázat alapján megfogalmazható következtetésünk: egy demokratikus föderáció akkor képes megőrizni stabilitását, ha egynemzetű politikai közösség (a démosz) esetén szimmetrikus, illetve, többnemzetű politikai közösség esetén, aszimmetrikus szerkezetű.

Ez a konklúzió viszont új megvilágításba helyezi az Európai Unió mint föderáció jövőjét. Az Unió ugyanis alapító szerződéseinek megfelelően egyenlő államok szövetsége, stabil föderációvá való alakítása tehát csakis a szimmetrikus föderációkra érvényes „egynemzetűség” mellett lehetséges. Minthogy az európai államok egyenlősége és egyenrangúsága az európai egységesülés ideáljának egyik sarokköve, Európa föderalizálásának terve sem mondhat le róla. Ebből következően az európai föderáció terve mint birodalomépítő terv következményszerűen tartalmazza a törekvést az *egységes európai démosz* létrehozására.

De Európa a „nemzetek földje”: a vesztfáliai rendszer Európa nagy civilizációs teljesítménye. A nemzetek fennmaradása esetén – amit jelenleg történelmi ténynek kell tekintenünk – az európai föderáció stabilításának a biztosítása csakis egyfajta aszimmetria érvényesítésével lehetséges.

Európa föderalizált birodalomépítése ekként bizonyos államoknak vagy államcsoportoknak a vezető (mintaadó) szerepével történhet. Ha a

föderációépítést a kormányköziség (tehát az Unión belüli nemzetállami együttműködés) nézőpontjából vizsgáljuk, akkor óhatatlanul az erősebb nemzetállamok rejtett koalíciójához – tehát a föderáció burkolt aszimmetriájához – vezet a kérdés, hogy mi lehet a stabilitás megőrzésének az ára. És akkor ebből az a következő kérdés adódik, hogy tulajdonképpen mely államok lehetnek ennek az erős koalíciónak a tagjai. A 21. század második-harmadik évtizedéig (nagyjából a migrációs válság 2015-ös kezdetéig) úgy tűnt, hogy a már régóta megszilárdult német–francia együttműködés alkotja e koalíció tengelyét. Ennek megbomlása nyomán ma már úgy tűnik, hogy változásra kerülhet sor az EU birodalomépítési stratégiájában, amennyiben annak stabilitását az aszimmetria útján kívánja megerősíteni.

Minthogy az Európai Unió megalkotása erőteljes szellemi vállalkozás is volt, az aszimmetria kormányközi dimenziójával kapcsolatos feszültségek e szellemi vállalkozás eszmei (narratív) dimenziójában is vizsgálhatók, éspedig az Európai Unióval kapcsolatos „mítoszok” terén.¹¹⁶

Az Unió alapozó mítosza, az *eredetmítosz* szerint az európai integráció a kontinens válasza a második világháború borzalmas pusztításaira. A világháború utáni európai architektúra alapozói szerint a további háborúk megelőzéséhez – mindkét világháború tapasztalatai alapján – tartós francia–német megbékélés szükséges. A francia–német megbékélési projekt, melyet első körben a hattagú Európai Gazdasági Közösség vett át (az 1957-es római szerződéssel), egy *igazodási projektté* (Bóka J. 2021. 169.) alakult át, amely az európai integráció folyamatába egy mintakövetési kényszert épített be. Az európai integráció – kimondatlanul – a francia–német társadalomfejlődési modell átvételét, a hozzá való igazodást jelentette. Az igazodás nemcsak a konkrét uniós jogi kötelezettségekre vonatkozott, hanem kiterjedt az európai gazdasági és társadalmi modellre is. E gazdasági és társadalmi modell kontúrjai ugyan folyamatosan változtak, de állandó eleme maradt az, hogy az igazodási követelmény miatt csak egyetlen modell ismerhető el európaiként, és ennek meghatározó elemeit a francia és német gazdasági és társadalmi fejlődés jelöli ki. Ez az integrációs struktúra viszont – a gazdasági fejlettségtől eltekintve is – tartósítani igyekszik a centrum–periféria ellentétet, mert azt a mintát adó és a mintát átvevő államok közötti különbségtételnek tekinti és véli fenntartandónak. A különbségtétel szükségszerűen

116 E mítoszok egy lehetséges elemzését adja Bóka János *Az Európai Unió varázstanulása: Gondolatok az Európai Unió jövőjéről szóló konferencia margójára* című vitaösszegző tanulmánya (*Európai Tükör*, 2021/2.).

morális hierarchiához vezet a tagállamok között: a mintaadók az európai gazdasági és társadalmi modell megvalósításában előrébb járóknak tekintik magukat, és fenntartják a jogot a felzárkózók, a periférián levők minősítésére (Bóka J. 2021. 169.)

A 2004-es nagy csatlakozási hullám azonban változást hozott e modellben. Bár a mintakövetés előfeltétele volt a csatlakozásnak, az *igazodási narratívával* szemben egyre több ellenérzés és kritika fogalmazódott meg az újonnan csatlakozott keleti tagállamok körében. Ebben az erősödő kritikai kontextusban formálódott ki az integrációnak az újabb narratívája: az *egyesítő narratíva*.

Az *egyesítő narratívában* az európaiság forrása az új tagállamok számára nem egy külső minta (a francia–német modell kisugárzása), hanem egy belső, saját közös érték: a saját identitás és a többi tagállam „társidentitásából” – a rokon identitásokból – megalkotott közös európaiság, ami külső legitimációt nem igényel. Ugyanakkor ez a közös identitás elfogadóbb abban a tekintetben, hogy a különbségek okán több eltérő (de egymásnak nem föltétlenül ellentmondó) európai gazdasági-társadalmi modell is létrejöhethet. Ezért az európai integráció célkitűzése inkább az, hogy olyan intézményi keretet teremtsen az európai modellek közötti szoros együttműködéshez, amelyben nem a centrum–periféria viszonynak, hanem az európai modellek közötti hálózati képleteknek kell meghatározóbbnak lenniük (vö. Bóka J. 2021. 170.).

Az *igazodási* és az *egyesítő narratíva* közötti különbségek az Európai Unió jövőjéről folytatott vita szempontjából is relevánsak. Az *igazodási narratíva* az Unió föderatív szerkezetének intézményi felépítményét helyezi inkább az előtérbe, ezen intézményrendszer tökéletesítésével próbálja elérni az integráció „mélyítését”, de oly módon, hogy az intézményrendszer őrizze is azt a hatalmi status quót, amelyet a mintaadó nemzetállamok koalíciója a maga hasznára kialakított. Ez tehát az aszimmetria egyik rejtett intézményesítése.

Az *egyesítő narratíva* számára viszont azok a mechanizmusok fontosak, amelyek a nemzeti identitást és az alkotmányos hagyományokat érvényesíthetik erőteljesebben a jogharmonizáció folyamatában. Ebben a narratívában a nemzeti identitás és az alkotmányos hagyományok nem olyan szempontok, amelyeket az uniós intézmények saját belátásuk szerint fogadnak el a döntéshozatali folyamatban, hanem a tagállami alkotmányok által védett alapvető értékek, amelyekhez alkotmányos párbeszéd nyomán kell igazodniuk az uniós intézményeknek. Az *alkotmányos*

identitás kérdése kapcsán kialakult viták a 2010-es években tulajdonképpen az egyesítő narratíva előretörését jelzik. Az uniós intézmények és a tagállami alkotmányos intézmények közötti párbeszéd fenntartását pedig a konszenzusszabályok erősítésével lehet elérni, ezért az egyesítő narratíva számára azok a döntéshozatali szabályok a fontosak, amelyek kizárják, hogy akár egész régiók vagy jelentős tagállami csoportok gazdasági és szociális érdekei figyelmen kívül maradjanak. Ezért kell például az Európai Unió Tanácsában fenntartani az egyhangú döntéshozatalt azokban a kérdésekben, amelyek alapvetően érintik a nemzeti identitást és a társadalmi berendezkedést (lásd még: Bóka J. 2021. 170.).

Az európai egységesülésnek e két narratívája tulajdonképpen a kormányköziség révén megjelenő birodalomépítés két irányához kapcsolódik. Az igazodási narratíva inkább azt a föderatív törekvést jeleníti meg, amely egy vagy több – az úgynevezett európai magterülethez tartozó – nemzetállam mintaadó hatalmán keresztül már egy nagyjából kiépült birodalmi centrumot védelmez. Az egyesítő narratíva viszont olyan államszövetség megteremtésére irányul, amely fenntartja a konföderatív keretet. Ez viszont az európai államszövetség jövőjének az újranyitása, amely egyaránt tartalmazza egy új hatalmi koalíció megjelenését a föderáción belül (vagyis az aszimmetria átalakulását), illetve a föderáció szétesésének a lehetőségét is kisebb államcsoportokra.¹¹⁷

Globális elit és eurobürokrata élőhelyek

Az európai föderatív birodalomépítés másik lehetséges útját az *eurobürokrata hatalmi akkumuláció* jelöli ki. Ebben az akkumulációs folyamatban a maastrichti szerződés megkötése (1992) volt a fordulópont.

117 Fricz Tamás (2020. 36.) négy lehetséges foratókönyvet vázol fel: 1. érvényesül a „nagyok” – Németország, Franciaország –, illetve a brüsszeli elit és a mögöttük álló globális szereplők (pl. Soros és hálózata) akarata, az Unió egyre inkább föderálissá válik; 2. az Unión belüli konfliktus a föderalisták és a nemzetállami szuverenisták között nem oldódik fel, de nem is dől el egyik vagy másik irányban sem, hanem egy bonyolult és változó viszonyként fennmarad az egyes intézmények között; 3. a nemzetállami (szuverenista) elv felerősödése, amely elsősorban abban öltene testet, hogy egyes államok (például a V4-ek) bizonyos kérdésekben önálló döntéseket kívánnak hozni, és ezáltal folyamatosan blokkoló kisebbséget alkotnának a témakörökben, vagyis a konföderáció, egy laza államszövetség felé löknék az Uniót; 4. a katasztrófaopció: egyes témakörök mentén tartósan eltérő politikákat követnének egyes tagállamok, amelyek viszont fokozatosan külön szövetségekbe tömörülnének, több részre szabdálva az Uniót.

Az 1992-ben létrehozott Európai Unió elvi-jogi alapját a *szubszidiaritás elve* biztosítja. A Maastrichtben megfogalmazott szerződés a következőképpen fogalmaz: „A szubszidiaritás elvének megfelelően azokon a területeken, amelyek nem tartoznak kizárólagos hatáskörébe, az Unió csak akkor és annyiban jár el, amikor és amennyiben a tervezett intézkedés céljait a tagállamok sem központi, sem regionális vagy helyi szinten nem tudják kielégítően megvalósítani, így azok a tervezett intézkedés terjedelme vagy hatása miatt az Unió szintjén jobban megvalósíthatók.” (EUSZ 5. cikk, 3. par.)¹¹⁸

Csakhogy a szubszidiaritás fogalma felett az Európai Unió föderatív kormányának – elsősorban az Európai Bizottságnak – sikerült megszereznie az értelmezői hatalmat, és ennek alapján ő döntheti el, melyek azok a tervezett intézkedések, amelyek „az Unió szintjén jobban megvalósíthatók”. És e döntések előkészítésében egyre nagyobb hatalomra az az eurobürokrata apparátus tett szert, amely egyre inkább az uniós intézmények alatti „kvázi-mélyállami” hivatalnoki testületként kezdett működni. Ezt az EU-bürokráciát támogatják a szövetségi bíróságok is.¹¹⁹ Mindezek alapján Hazony arra a következtetésre jutott, hogy „a szubszidiaritás elve [...] nem egyéb, mint a birodalom eufemizmus: Európa szubszidiáris (mellérendelt) országai csak addig függetlenek, amíg az európai kormányzat úgy gondolja, hogy függetlenek” (Hazony 2019. 145.).

Túl a szubszidiaritás elvének hangoztatásán, az Unió bürokráciájának számos egyéb eszköze is van, hogy elkendőzze bürokratikus autokráciáját, amelynek eredményeként – számos „technikai” előíráson keresztül – mélyen befolyásolni tudja a tagállamok törvényhozását és kormányzását. Becslések, felmérések is vannak arra vonatkozóan, hogy az Unió tagállamaiban a csatlakozást követően elfogadott új jogszabályoknak körülbelül a felét az EU bürokráciájának az előírásai alapján fogadták el.¹²⁰ A lényegyet tekintve – húzza alá Hazony – azonban mégiscsak arról van szó, hogy „a birodalmi múlt tért vissza Európába”, és talált, kidolgozott magának egy új transznacionális-technikai nyelvezetet, amelynek a kifejlesztője és letéteményese egy új globális elit: az eurobürokrata elit.

118 Az Európai Unióról szóló szerződés egységes szerkezetbe foglalt változata, 2016. Közös rendelkezések, 5. cikk(3).

119 E támogatás kazuisztikája az elmúlt pár évben (elsősorban a migrációval kapcsolatos ügyek kapcsán) egyértelműen a föderatív törekvést igazolja, hiszen nagyon ritkán születtek olyan határozatok, amelyek a tagállamok mellett szóltak.

120 Hazony (2019. 146.) hivatkozza John Fonte *Sovereignty or Submission* (Encounter, New York, 2011) című művét.

Az eurobürokráciának mint globális elitnek a vizsgálata ekként annak az intézményi-bürokratikus „élőhelynek” a feltárásával kell kezdődnie, amelyet az uniós intézmények bonyolult intézményi architektúrája teremtett meg, főleg a maastrichti szerződést követő szakaszban. Az eurobürokrácia – mint a globális elit része – módszeresen törekszik ezen „élőhelye” konszolidálására (ezt alapvető érdekének tekinti, és így lesz az EU birodalmiasságának a fenntartója), és ez a folyamat azzal „párhuzamos”, ahogy egyre inkább elszakad az „otthoni” közösségeitől, az átlagpolgárok életétől. Ez a bürokrácia, mely képzett technokraták és hivatalnokok mozgékony rétege, teljesen másként viszonyul a határokhoz és a szuverenitáshoz, mint az otthoni közösségi területéhez kötődő társadalmi csoportok. Léte, tevékenysége nyomán világosabban kirajzolódott egy törésvonal, amely láthatóvá teszi a „globalisták” és a „territorialisták” közötti feszültségeket.

A hétköznapi emberek milliárdjai számára a *területiség* – a különböző területi (ország- és közigazgatási) határok közé szorított, e határok által strukturált létezés – életük és identitásuk meghatározó tényezője a világban. Bár a határok törekeny védelmet nyújtanak számukra, mégis függenek tőlük, és nemzeti, etnikai és lokális-regionális identitásuk továbbra is erős e területi jegyek révén. A *területiség* mint identitás-elemeket összefoglaló keret ekként – mondhatni – antropológiai jelentőségű és jelentésű is.

Scruton felfogásában a területiség a nemzeti identitásnak is meghatározó eleme: a nemzet emberek olyan csoportja, akik egy bizonyos területen telepedtek meg, közös intézményeik, nyelvük, szokásaik és történelmi tudatuk van, de ebben a meghatározó körülmény az, hogy „a nemzetet a szülőföld, nem pedig a vérség és a vallás határozza meg” (Scruton 2005. 178.). Ez egyben Európa civilizációs teljesítménye is, mert tulajdonképpen itt szilárdult meg a nemzeti identitásnak az a formája, amely szerint a nemzetet elsősorban a „haza” formálja: az a biztonságos, „törvények kormányozta és védelmezte hely”, melyet a nemzet tagjai a „magukénak” mondhatnak (Scruton 2005. 32.). Az eurobürokrata globális elit, bár európai származású, a területiségnek ettől az identitásformáló szerepétől, befolyásától távolodott el.

Fontos itt egy distinkciót is jelezni a globális elitek egészére nézve. A globális gazdasági elitről Pogátsa Zoltán írt, könyvében (Pogátsa 2022) bemutatja azokat a leggazdagabb embereket az angolszász világból, Franciaországból, Németországból, Görögországból, Oroszországból, az

arab világból és Távol-Keletről, akiknek a cégei, üzletláncai, ügyfeleinek és fogyasztóinak a sokasága átfogja az egész világot, vagyis akiknek az üzleti tevékenysége egy vagy több ellátási lánc mentén jelentős nemzetközi teret fog át. A globális gazdasági elit *globális életet él* (lakása van a világvárosokban és más – exkluzív – helyszíneken, magánrepülőgépén folyamatosan utazik, egyszóval: kozmopolita módon él),¹²¹ a *pénze is globális* (sok ország sok bankjában, sokféle értékpapírban, offshore-hálózatokban tartja), és a *családi kapcsolatai is globálisak* (gyerekei a legjobb iskolákba és egyetemekre – Oxbridge, Sorbonne, Ivy League – járnak, közös baráti társaságokat alkotnak, néha össze is házasodnak).

A globális gazdasági elit a politikával is összefonódik. Ez nemcsak olyan nem vagy „kevésbé” demokratikus rezsimekben látszik, mint Kína vagy Szaúd-Arábia, hanem az Egyesült Államokban is. Az amerikai globális elit szponzorálja a politikai elitet, elsősorban a demokrácia méregdrága mediatiszációs, „valósággyártó” iparán keresztül.

Mégis, a gazdasági elitnek ez a befolyásszerzése elsősorban haszon- és profitszempontú. Ezért a globális gazdasági elitnek ez a szegmense nem azonos azzal a globális elitréteggel, amely az eurobürokráciában jelent meg. Ez utóbbi globális elit nem a saját közvetlen profitja növelésére használja befolyását, hanem egy birodalomépítés részeként működik: profitját „élőhelyének”, a szupranacionális bürokrácia intézményeinek a konszolidálásával és vezető rétegének oda történő „kiágyazódásával” akarja – hosszú távra is – biztosítani. Hozzá lehet tenni, hogy a globális elit e két csoportja között igenis van kapcsolat. A kettő összekapcsolódásának lehetőségeit nagyon jól példázza Soros György pályája, amelyben a tőkepiaci spekuláció és a politika haszonelvű szponzorizációja összehangoltan jelentkezik egy olyan társadalommérnöki projekt finanszírozásával, amely végkimenetelében szintén egy birodalomépítést szolgál.

Az eurobürokrata elit birodalomépítő szerepe olyan – társadalommérnöki jellegű – projekteket is inspirál, amelyek csakis egy kulturális modell megfogalmazásával és bevezetésével érhetőek el, és amelyhez egy, a birodalom építéséhez egységesen fellépő elit szükséges, amelynek kulturális egységét egyfajta – hivatásrendiségre emlékeztető – önépítkezés biztosítja. Az kétséges, hogy az eurobürokrácia szert tud-e tenni ilyenre. Eredményei vannak: sikerült az uniós liberális birodalomépítés nyelvét *technokratizálnia* (ezzel az elit szupranacionális helyzetét

121 Miközben gyakran patriotának, sőt nacionalistának gondolja és hirdeti magát.

nyelvi-ideológiai szempontból stabilizálnia), azonban kétséges, hogy ez elegendő-e.

A Soros-féle kísérlet – és az a mód, ahogy Soros György „civil társadalmi” lobbihálózata beépült az eurobürokráciába – azt jelzi, hogy a globális eliteket, ott, ahol „élőhelyeik” kialakulnak, mozgósítani lehet bizonyos ideológiai társadalommérnöki programok kezdeményezésére és fenntartására. Ugyanakkor kérdés az ilyen bürokratikus testületek konvergens cselekvőképességének a fenntartása, tekintettel arra, hogy a sajátos, elkülönült érdekekkel bíró eurobürokrácia nem rendelkezik olyan mélységű identitással és olyan mértékű politikai lojalitással, mint a nemzetállamok és elitjeik (Galló 2000. 107.). Egyedül az önérdek fenntarthatóságának a perspektívája az, amely a konvergens cselekvőképességet hosszabb távon konzerválni tudja.

A lobbihálózatokba bevont erős érdekközösség tehát mégsem konkurrálhat az identitásközösségekkel. Az eurobürokraták Akárholok (lásd fennebb, IV.5.), akik hűségközösség nélküli hálózati „közösségben” válnak aktoraivá azoknak a posztnacionális terveknek, amelyek egyértelműen birodalomépítők.

Soros György Karl Popper *A nyitott társadalom és ellenségei* című művében (1945) fedezte fel a globalista elitek kulturális szemléletmódjának legfontosabb intellektuális és ideológiai támaszát. Popper az első világháború katasztrofális következményei és a totalitárius államok háború utáni felemelkedése nyomán érzett félelmét és megvetését oltotta a liberalizmus univerzalizmusába, ez vezette a nemzeti kötődések világának (a „zárt társadalmak”) meghaladásának a koncepciójához és tervéhez. Ennek érdekében védelmébe vette a birodalmakat és az imperializmust, mivel sokkal felvilágosultabbnak tartotta azokat a törzsi típusú, „zárt társadalmak” politikai kereteinél. A „nyílt társadalom” koncepciója a kozmopolitizmus újonnan kidolgozott, technokrata változatával csengett egybe, és a globális intézményektől várta az emberiség megmentését. Ennek a globalista felfogásnak nyújtották a Soros György Nyílt Társadalom Alapítványai az első intézményesülési lehetőséget, majd adtak hálózati (lobbiszervező) erőt ahhoz, hogy a kozmopolitizmus saját „élőhelyeket” találjon, illetve teremtsen a maga számára.

Az univerzalista emberkép kulturális koncepciója fontos eszmei instrumentuma a globalista elitnek. Az Európai Unión belül ez az „emberkonceptió” a nemzeti társadalmak közötti különbségek tompításának,

majd eltörlésének az eszköze kíván lenni. (Érdemes a *cancel culture* jelenségeket és az LMBTQ...-ideológiákat e nézőpontból is vizsgálni.)¹²²

Ugyanakkor látni kell, hogy ami az EU-n belül a nemzeti egyneműsítés eszköze, az általában a birodalmi terjeszkedésben is fontos instrumentum, ezért a kultúra területe szinte az egyetlen, ahol a globalizáció ereje megőrizte viszonylagos sértetlenségét. Az Egyesült Államok „puha hatalma” az ország gazdasági és katonai hanyatlásának dacára változatlanul erőteljes befolyással bír a globális szintén. Ez a puha hatalom képezi le a washingtoni elitek – a birodalmi Amerika – érdekeit. Az amerikai *soft power* feltartóztatása ezért nem csupán a kulturális szuverenitás védelmében fontos. A mindennapi kultúrában előkészített univerzalista emberkép az eurobürokrácia közvetítésével utat keres az európai nemzeti társadalmakban is azok behelyettesítésére egy birodalomszéli tömegtársadalommal. Alighanem a nyugati világban ez a folyamat jelzi most a birodalom és nemzetállam közötti történelmi kollízió jelenlegi állását.

122 Delsol (2020) posztmodern totalitarizmusról írt értelmezése ad egy fontos nézőpontot ehhez.

VI. NÉHÁNY ZÁRÓ MEGJEGYZÉS

A fentebb e könyvben leírt gondolatok és esszém egészének logikai váza egyértelműen sugallja azt az értékválasztást, amely lényegében egybevág a Hazony (2019) által kifejtettekkel. Azzal a kiindulóponttal, amely a nemzetállamokon alapuló világrendet már értékként a birodalmi világrend elé helyezi. Csakhogy Hazony nem vállalkozott e kiindulópontról részletesebb történeti és politikaelméleti elemzésre, azaz annak megvizsgálására, hogy a két rend – a nemzetállami és a birodalmi – között vannak-e, létezhetnek-e az átmenet különböző formái. Lehetnek-e a nemzetállamok „birodalmiasak”, és vannak-e államok, amelyek váltakozva tudnak birodalmi vagy nemzetállami módon „viselkedni”?

Ha ezt a történetibb (leíró-elemző) megközelítést is felvállaljuk, akkor ismételten fel kell tennünk azt a kérdést, mikor melyik világrend-forma kedvezőbb az emberi társadalmak számára. Ferguson az amerikai birodalomról írt könyvének (2019) bevezetőjében például úgy érvel, hogy számos világbeli térségnek igenis szüksége van a birodalmi rendre. A nemzetközi kapcsolatok kutatói és a geopolitikai elemzők közül a többség tulajdonképpen ezen az állásponton van (például Kennedy 1992). A fő kérdés inkább az, hogy milyen kell legyen az a birodalom, amelyik jó, amelyik hasznára van ezeknek a rendet igénylő társadalmaknak. Ferguson a választ is megadja: a *liberális birodalom* sok társadalomnak hasznos lehet.

Mi több, Ferguson a világtörténelmet inkább birodalmak folyamatos születési és elhalálózási folyamatának tekinti, amelyben a nemzetállamok megjelenése inkább csak egy epizód, következésképpen eltűnésük is okkal feltételezhető. Sőt, a sikeres nemzetállamok is (például Anglia) birodalmak hátrahagyott örökségei inkább (Ferguson 2019. 14.). A birodalmak, ezzel szemben, folyamatosan újjászületnek. Téves az a megállapítás, hogy az 1945 utáni világrend visszaszorított bizonyos birodalmi törekvéseket, és a nemzetállami konszolidációkat helyezte előtérbe: elvégre – mondja Ferguson – a második világháború néhány agresszív birodalmi törekvést (a németet, az olaszt és a japánt) szorított vissza, de három másik birodalom: az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és a Szovjetunió összefogásával.

Másrésről a nemzetállamok, melyeket – meglehetősen vitatható módon – csupán az európai újkor „találmányának” tekintenek, olyan vívmányokkal érkeztek a történelembe, amelyeket a birodalmak, bár át tudnak venni, belső rendjük révén nem igazán tudnak tartósan fenntartani. Ezek a vívmányok: a demokrácia, a nép által ellenőrzött kormányzás, az önrendelkezés, az emberi jogok. Ezért abban a világrendben, melyet a birodalmak egyértelműen uralnak, a nemzetállamok rájuk gyakorolt nyomása, mellyel az említett vívmányokat mint értékeket fenn akarják tartani, szükséges, jóllehet a birodalmak „kezén” ezek a vívmányok elsatnyulnak, sokkal kevésbé lesznek számonkérhetőek, mint nemzetállami keretek között. Ennek jó példája az Európai Unió föderatív birodalommal alakítása: ahogy egyre sikeresebb ez a folyamat, úgy szorul vissza a demokrácia, válnak kevésbé elszámoltathatóvá az uniós vezetők, és válik majdhogynem önmaga ellentétévé az emberi jogok rendszere.

Mi következik mindebből?

Az, hogy a nemzetállam–birodalom viszonyt a politikai realizmus keretei között érdemes vizsgálunk. Ebben pedig a dolgok megítélésében rejlő ellentmondások kényszerű elfogadása és a politikai cselekvést meghatározó feszültségek eszmei alapon való feloldhatatlanságának a tudomásulvétele alapvetően fontos.

A modern politikával kapcsolatos értékeink a „nemzetállami oldalon” keletkeztek (demokrácia, politikai elszámoltathatóság, szabadságjogok), de létezik egy nem deklaratív érték – a biztonsághoz való jog –, ami viszont birodalmi konstellációkból is eredeztethető.

És itt a birodalmi világrend realista szemlélete is meghatározó. Mert a birodalmi cél a maga idealista meghatározásában – az, hogy kellene egy egységes világkormányzat, mert csak a világszintű integráció lehet racionális megoldás a háborúk elkerülésére és az emberiség globális problémáinak megoldására – nem megvalósítható. Viszont a történelmi tapasztalat azt látszik igazolni, hogy létezik a *birodalmias világrend* egy jóval praktikusabb, sokak által elfogadottabb fogalmi értelmezése, amely szerint az egyes történelmi korszakokban létrejön – birodalmi törekvések egyensúlyaként – valamilyen tartós, globális vagy majdnem globális hatású geopolitikai hatalmi konstelláció, ami viszont egyfajta stabilitást nyújt akár több emberi generáción is át. Igaz, hogy ezeket a stabilitási korszakokat – „békeidőket” – időnként háborúk szakítják meg, vagyis – mondhatnánk – az „örök békét” háborúk szakaszolják, és az már társadalmi-politikai cél lehet, hogy ez a szakaszolás minél

kevesebb anarchikus mozzanatot tartalmazzon. Ennek a célnak az elérése is meghaladja egy-egy kormányzat cselekvési lehetőségeit, de a politikai realizmus gondolatvilágában már körvonalazható a nemzetközi politika olyan intézményi architektúrája, amely viszont – számolva a történelmi események alapvető előreláthatatlanságával – mégis nyújt esélyt a háborús konfliktusos momentumok sikeresebb „kezelésére”.

Ennek tudatosítása nyomán feltehető ismét a kérdés: hogyan alakul a nemzetállam–birodalom viszony, pontosabban: milyen visszahatások alakulhatnak ki az egyes államok szerkezetében a világrend-alakító törekvések kollíziója nyomán?

A nemzetállami modell mint számunkra elsődleges értékhordozó modell, amennyiben a birodalomépítési törekvések globalista eszköztára fennmarad és megszilárdul (ez valószínű a reálpolitikusi ész számára), alkalmazkodásra „kényszerül”.

Mi lehet az alkalmazkodás fő iránya?

Úgy hiszem, ez korunk egyik fő kérdése a nemzetközi tér alakulását tekintve. Nem hiszem, hogy a választ tudhatjuk ma. Azonban a „nemzetállamok halálának” víziója mindenképpen alaptalannak tűnik. Michael Mann több mint húsz évvel ezelőtt úgy látta (Mann 2002), hogy a globalizációra az államok differenciáltan válaszolnak: egyes nemzetállamok meggyengülnek (feltételezhetően az észak-európaiak), másokat viszont a kapitalista gazdasági fejlődés megerősít. A globális hálózatok – véli – behatolnak, újraszövik a helyi társadalmi hálózatokat; lesz, ahol meggyengítik ezeket, de máshol a nemzetállam erősebben áttevődik a helyi szintekre.

Talán egy további hipotézis is megfogalmazható a nemzetállam által hordozott politikai értékekre vonatkozóan. Ez a nemzetállami demokráciák *hibridizációja*. A demokráciaelméletben ma már egyre bővülő irodalma van az úgynevezett *hibrid rendszereknek*. A klasszikus demokráciaelméletben centrálisnak számító normák szerint a hibrid rendszerek a demokrácia „torzulásai”, de ez csupán a liberális demokrácia eszményének a normává avatása nyomán fogalmazódott meg így, és ezzel a *hibrid rendszerek* fogalma némi pejoratív ízt kapott. És mivel a liberális demokrácia kifejlődése a nyugati nemzetállamiságból eredeztethető, érdemes e „torzulásokról” (az ideáltípustól való eltéréstől) a politikai realizmus nyelvén gondolkodni. Ez pedig felveti azt a gondolatot, hogy a hibrid demokrácia tulajdonképpen nem a „demokrácia torzulása”, hanem „alkalmazkodása”, egyrészt saját örökségéhez (államának politikai

intézményi tradícióihoz), másrészt az államának intézményeire visszaható nemzetközi kontextusához, mozgásteréhez. Vagyis: a demokrácia formája magán viseli a nemzetállam ama kísérletének nyomait, hogy alkalmazkodjon a számára nem kedvező birodalmi környezethez – egy tartós, globális vagy majdnem globális hatású geopolitikai ökoszisztémához –, és biztosítsa a maga számára az azon belüli megfelelő stabilitást és biztonságot.

BIBLIOGRÁFIA

ABÉLÈS, Marc

2007 [1990] *Az állam antropológiája*. (Franciából fordította: Dévényi Levente). Budapest, Századvég Kiadó.

ANDERSON, Benedict

2006 [1983] *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Budapest, L'Harmattan Kiadó. (Eredeti kiadás: Benedict Anderson: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London, Verso Editions and NLB, 1983. Fordította: Sonkoly Gábor.)

ANKERSMIT, Frank R.

2000 [1994] Hat tézis a narrativista történetfilozófiáról. In: Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Budapest, Kijárat Kiadó, 111–120. (Fordította Leiszter Attila és Mester Tibor.)

ARISZTOTELÉSZ

1984 *Politika*. Budapest, Gondolat Kiadó (2. kiadás).

ARON, Raymond

2003 *The Dawn of Universal History: Selected Essays From A Witness To The Twentieth Century*. New York, Basic Books.

BAKK Miklós

2008 *Politikai közösség és identitás*. Kolozsvár, Komp-Press.

2017 A nemzet a 21. században. *Pro Minoritate*, ősz, 5–6.

2020 The Boundaries of the Carpathian Basin – Frontiers and Regions. *European and Regional Studies*, vol. 18. 2. 62–81. (DOI: 10.2478/auseur-2020-0011)

2024 Kisebbségbarát-e ma az Európai Unió? *Országút*, 105. sz., január 11.

BÁRDOS-FÉLTORONYI Miklós

2006 *Bevezetés a geopolitikába*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.

BAYER József

2022 Merre tart a globalizáció? *Educatio* 31 (4). 531–541. (DOI: 10.1556/2063.31.2022.4.1)

BEISSINGER, Mark R.

2005 Rethinking Empire in the Wake of Soviet Collapse. In: Barany, Zoltan – Moser, Robert G. (eds.): *Ethnic Politics after Communism*. Ithaca/London, Cornell University Press, 14–45.

- BELLAMY, Richard
2008 *Citizenship: A Very Short Introduction*. Oxford, Oxford University Press.
- BENNER, Erica
2001 Is there a core national doctrine? *Nations and Nationalism* 7 (2). 155–174.
- BESANÇON, Alain
2022 [2012] *Sfânta Rusie*. București, Humanitas.
- BOBBITT, Philipp
2003 *The Shield of Achilles. War, Peace and the Course of History*. London, Penguin.
- BÓKA Éva
2002 Karl Renner európai föderalizmusa. *Történelmi Szemle* XLIV. 3–4. 345–368.
2018 A hágai Európa-kongresszus, 1948. május 7–10. *Múltunk – politikatörténeti folyóirat*. Online melléklet, 2. 1–94.
- BÓKA János
2021 Az Európai Unió varázstalanítása. Gondolatok az Európai Unió jövőjéről szóló konferencia margójára. *Európai Tükör* 2. 167–177.
- BÖRÖCZ József
2002 A határ: társadalmi tény. *Replika* 47–48. (június). 133–142.
- BÖRÖCZ József – SARKAR, Mahua
2012 'Empires'. *Encyclopedia of Global Studies*. Thousand Oaks, CA, SAGE, 476–480. (Eds. Helmut K. Anheier, Mark Juergensmeyer, and Victor Faessel.)
- BREUILLY, John
2004 Állam és nacionalizmus. In: Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek. Szöveggyűjtemény*. Budapest, Rejtjel Kiadó, 134–149.
- BRUBAKER, Rogers
1992 *Citizenship and Nationhood in France and Germany*. Cambridge (Mass.), Harvard University Press.
- BRZEZIŃSKI, Szymon
2014 *Tanulmányok a 16–17. századi lengyel-erdélyi-magyar kapcsolattörténetről*. Budapest, ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszéke–Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület.
- CICERO, M. Tullius
1995 *Az állam*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

CIEGER András – MATOLCSI Réka

2023 Királyhűség, állampolgári lojalitás, nemzeti identitás. Többes kötédek a dualizmus kori Magyarországon. *Történelmi Szemle* LXV. 1. 87–97.

COHRS, Patrick O.

2018 „Pax Americana”: The United States and the transformation of the 20th century’s global order. *Revista Brasileira de Política Internacional*, 61(2). e002. (scielo.br/j/rbpi/a/BZzxp4wDN8sFLT9XpZKn5Pz/?format=pdf&lang=en, letöltve: 2024. 06. 10.)

COLLEY, Linda

1992 *Britons: Forging the Nation, 1707–1837*. New Haven and London, Yale University Press.

CONCHA Győző

1884 *Újkori alkotmányok*. Első kötet. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

COUDENHOVE-KALERGI, Richard

1923 *Pan-Europa*. Wien–Leipzig, Paneuropa Verlag.

2023 [1925] *Gyakorlati idealizmus. Nemesség–technika–pacifizmus*. Köröstárkány–Balatonfőkajár–Budapest, Kárpátia Stúdió. (Az eredeti mű: *Praktischer Idealismus*. Wien–Leipzig, Paneuropa Verlag, ford. Tóth Károly Antal, bev. Maleczki József, Tóth Gy. László, Szakács Árpád.)

CSÁNYI Vilmos

2002 Az egyszemélyes csoportok és a globalizáció. *Magyar Tudomány* 6. 762–773.

DELSOL, Chantal

2004 [2002] *A köztársaság mint francia kérdés*. Budapest, Magyar Szemle Alapítvány.

2020 [2016] *A világ gyűlölete. Totalitarizmusok és a posztmodern*. Budapest, Typotex/PPTE.

den HOLLANDER, A[rie]. N[icolaas]. J[an].

1975 A magyar Alföld és Turner „frontier” hipotézise. *Ethnografia* LXXXVI. 2–3. 333–340.

DODDS, Klaus

2007 *Geopolitics: A Very Short Introduction*. Oxford, University Press.

DUGIN, Alekszandr

2022 *Eurázsiai küldetés*. Köröstárkány–Balatonfőkajár, Kárpátia Stúdió.

DULLIN, Sabine

2014 *La frontière épaisse: Aux origines des politiques soviétiques (1920–1940)*. Paris, Editions de l'EHESS.

EGEDY Gergely

2007 A brit identitás felbomlása? *Századvég* 3. 99–121.

2021 Nemzet kontra civilizáció? A „civilizációs államok” felemelkedése. *Polgári Szemle* 17. évf. 4–6. 264–273.

2014 Roger Scruton az Európai Unióról. In: Antal Gábor – Hevő Péter – Háda Béla – Madarász Anita (szerk.): *Hindu istenek, számi tigrissek. Balogh András 70 éves*. Budapest, ELTE, Új és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, 103–112.

2023 Nemzetállamok és civilizációs államok. *Országút*, július 28.

EGERESI Zoltán

2013 A török nemzetépítés Atatürk korában. *Világtörténet* 1. 125–144.

ELAZAR, Daniel J.

1995 *Federalism: An Overview*. Pretoria, HSRC Publishers.

ELIAS, Norbert

2002 [1989] *A németekről. Hatalmi harcok és a habitus fejlődése a tizenkilencedik-huszedik században*. Budapest, Helikon Kiadó.

FERGUSON, Niall

2018 [2003] *Imperiul. Cum a creat Marea Britanie lumea modernă*. Iași, Polirom. (A mű eredeti címe: *Empire: How Britain Made the Modern World*. Románra fordította: Marinescu, Cornelia.)

2019 [2004] *Colosul. Ascensiunea și decăderea imperiului american*. Iași, Polirom. (A mű eredeti címe: *Colossus: The Rise and Fall of the American Empire*. Románra fordította: Aneci, Paul.)

FONTE, John

2011 *Sovereignty or Submission: Will Americans Rule Themselves or be Ruled by Others?* New York, Encounter.

FRANK Tibor

2007 „Manifest Destiny”: A sorsszerű küldetés eszméje és gyakorlata. In: Uő (szerk.): *Gyarmatokból impérium. Magyar kutatók tanulmányai az amerikai történelemről*. Budapest, Gondolat Kiadó, 7–12.

FRICZ Tamás

2020 Föderalizmus vagy nemzeti szuverenitás? Az Európai Unió fő törvonalala és alakulása a kezdetektől napjainkig. *Kommentár*, 3. 21–36.

FUKUYAMA, Francis

1994 [1992] *A történelem vége és az utolsó ember*. Budapest, Európa Kiadó. (Fordította: Somogyi Pál László, a jegyzeteket gondozta és fordította: M. Nagy Miklós.)

FURET, François

1994 *Gondoljuk újra a francia forradalmat*. Pécs, Tanulmány Kiadó.

GÁLIK Zoltán

2005 Még a reggelijük is más... Brit nemzeti identitás és külpolitika. In: Kiss J. László (szerk.): *Nemzeti identitás és külpolitika az euroatlanti térségben*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 205–228.

GALLÓ Béla

2000 *A túlélés tudománya. A nemzetközi politikai viszonyok vetélkedő elméletei*. Budapest, Helikon Kiadó.

GANCZER Mónika

2013 *Állampolgárság és államutódlás*. Budapest, Dialóg Campus Kiadó.

GEERTZ, Clifford (ed.)

1967 *Old societies and new states: The quest for modernity in Asia and Africa*. New York, Free Press.

GEERTZ, Clifford

1973 *The Interpretation of Cultures*. London, Fontana.

GELLNER, Ernest

2004 A nacionalizmus kialakulása: a nemzet és az osztály mítoszai. In: Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek. Szöveggyűjtemény*. Budapest, Rejtjel Kiadó, 45–78.

2009 [2006] *A nemzetek és a nacionalizmus*. Budapest, Napvilág Kiadó.

GERGELY András

2013 *A nemzeti ébredés kora: 1790–1848*. Budapest, Kossuth Kiadó.

GOODHART, David

2024 [2017] *Úton hazafelé. A populista lázadás és a politika jövője*. Budapest, Századvég Kiadó. (Második, javított kiadás.)

GOUGH, Barry

2014 *Pax Britannica. Ruling the Waves and Keeping the Peace before Armageddon*. London, Palgrave Macmillan.

GREENFELD, Liah

2004 [1996] Nacionalizmus és modernitás. In: Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek. Szöveggyűjtemény*. Budapest, Rejtjel Kiadó, 183–203.

GRÜLL Tibor

2007 *Az utolsó birodalom. Az Imperium Romanum természetrajza.* Budapest, Typotex.

HABERMAS, Jürgen

2006 *The Divided West.* Cambridge (UK)–Malden (MA), Polity Press.

HAJDÚ Zoltán

2008 A Kárpát-medence államosodási folyamatainak változásai és történeti földrajzi elemzésük. *Korall* 31. 75–100.

HASELER, Stephen

1996 *The English Tribe: Identity, Nation and Europe.* Basingstoke, Hampshire, Macmillan Press LTD.

HASTINGS, Adrian

1997 *The Construction of Nationhood: Ethnicity, Religion and Nationalism.* Cambridge, Cambridge University Press.

HAUSHOFER, Karl

1931 *Geopolitik der Pan-ideen.* Berlin, Zentral-Verlag.

HAYEK, Friedrich

1939 The Economic Conditions of Interstate Federalism. *New Commonwealth Quarterly* V, No. 2, September, 131–149.

HAZONY, Yoram

2019 [2018] *A nacionalizmus erénye.* Budapest, Századvég Kiadó. (Az eredeti mű címe: *The Virtue of Nationalism.* New York, Basic Books. Angolból fordította: Horváth Judit, Vági Barnabás.)

HECHTER, Michael

2004 [2000] A nacionalizmus megfékezése. In: Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek. Szöveggyűjtemény.* Budapest, Rejtjel Kiadó, 150–182.

HETT, Benjamin Carter

2021 [2018] *Cum moare democrația. Ascensiunea la putere a lui Hitler și prăbușirea Republicii de la Weimar.* Iași, Polirom.

HOWE, Stephen

2002 *Empire. A Very Short Introduction.* Oxford University Press.

HROCH, Miroslav

2004 [1993] A nemzeti mozgalomtól a nemzet teljes kifejlődéséig: a nemzetépítés folyamata Európában. In: Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek. Szöveggyűjtemény.* Budapest, Rejtjel Kiadó, 230–247.

HUNTINGTON, Samuel P.

2005 [2004] *Kik vagyunk mi? Az amerikai nemzeti identitás dilemmái.* Budapest, Európa Könyvkiadó. (A mű eredeti címe: *Who are We? The Challenges to America's National Identity.*)

2019 [1998] *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása.* Budapest, Európa Könyvkiadó Kft. (A mű eredeti címe: *The Clash of Civilizations and the Remaking of the World Order.* Touchstone Books, 1998.)

IMRÉNYI Tibor

1998 A „Moszkva-harmadik Róma” elmélet az ortodox ekkleziológia és kánonjog tükrében. *AETAS*, 13. évf., 1. 35–46.

KARÁCSONYI Dávid

2008 A kelet-európai sztyepp és a magyar Alföld mint frontier-területek. *Földrajzi Értesítő* LVII. 1–2. 185–211.

KÁNTOR Zoltán

2000 Kisebbségi nemzetépítés. A romániai magyarság mint nemzetépítő kisebbség. *Regio* 3. 219–241.

KENNEDY, Paul

1992 [1987] *A nagyhatalmak tündöklése és bukása. Gazdasági változások és katonai konfliktusok, 1500–2000.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

KEVEVÁRI István

2020 *Politikai közösség és pluralizmus politikai filozófiai és eszmetörténeti megközelítésben.* Budapest, Nemzeti Közszerológati Egyetem–Közigazgatási Továbbképző Intézet.

KHANNA, Parag

2017 [2016] *Konnektográfia. A globális civilizáció jövőjének feltérképezése.* Budapest, HVG Kiadó Zrt.

KIS János

2005 [1996] Túl a nemzetállamon. In: Kántor Zoltán – Majtényi Balázs (szerk.): *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről.* Budapest, Teleki Intézet. (Rejtjel politológiai könyvek 23.)

KLANICZAY Tibor

1960 A nacionalizmus előzményei a magyar irodalomban. *Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának közleményei*, XVI. kötet, 1–4. 7. (Az MTA Irodalomtörténeti Intézetének vitája, 1960. április 11–12.)

KOCSIS Károly

2004 A politikai és az etnikai földrajz határértelmezései. In: Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből III.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 23–28.

KOEBNER, Richard

1961 *Empire*. Cambridge University Press, UK.

KOEKKOEK, René

2019 Envisioning the Dutch Imperial Nation-State in the Age of Revolutions. In: Koekkoek, René – Richard, Anne-Isabelle – Weststeijn, Arthur (eds.): *The Dutch Empire between Ideas and Practice, 1600–2000*. Cham, Switzerland, Palgrave Macmillan, 135–157.

KOHN, Hans

1944 *The Idea of Nationalism: A Study in Its Origins and Background*. London, MacMillan Publishers.

KOLOSSOV, Vladimir

2005 Theorizing Borders. Border Studies: Changing Perspectives and Theoretical Approaches. *Geopolitics* 10. 606–632.

LINZ, Juan J.

2004 [1993] Nemzetépítés és államépítés. In: Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek. Szöveggyűjtemény*. Budapest, Rejtjel Kiadó, 277–297.

MACKINDER, Halford J.

1999 [1904] A földrajz mint a történelem kulcsa. In: Csizmadia Sándor – Molnár Gusztáv – Pataki Gábor Zsolt (szerk.): *Geopolitikai szöveggyűjtemény*. Budapest, Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet, 16–27. (A mű eredeti címe: *The Geographical Pivot of History*.)

MAINE, Henry Sumner

1997 [1861] *Az ősi jog*. Budapest, Gondola'96 Kiadó.

MANELA, Erez

2022 Visions of One World. In: Brooke L. Blower – Andrew Preston (eds.): *The Cambridge History of America and the World, Volume 3: 1900–1945*, Cambridge University Press, 702–722.

MANN, Michael

2001 Az állam autonóm hatalmának eredete, mechanizmusai és következményei. *Regio* 12/4. 3–33.

- 2002 Megállította-e a globalizáció a nemzetállam emelkedését? *Magyar Kisebbség* 2(24). (Online: <https://www.jakabffy.ro/magyarkisebbsseg/index.php?action=cimek&lapid=19&cikk=m020212.html>, letöltve: 2024. 12. 01.)
- MISKOLCZY Ambrus
2012 A „hungarus-tudat” a polgári-nemzeti átalakulás sodrában. *Magyar Kisebbség*, 3–4. 163–204.
- MOLNÁR Attila
1994 A semleges állam fordulatai. *Magyar Szemle* 5. 529–540.
- MOTYL, Alexander J.
2001 *Imperial Ends: The Decay, Collapse, and Revival of Empires*. New York, Columbia University Press.
- MPE
2019 *Magyar politikai enciklopédia*. Budapest, Matthias Corvinus Collegium – Tihanyi Alapítvány. (Szerkesztette: Pásztor Péter. Az előszót írtak: Roger Scruton, Orbán Viktor. Az enciklopédia 670 szócikke 97 szerző és közreműködő munkája.)
- MÜLLER, Jan-Werner
2008 Alkotmányos patriotizmus. 2000. (20. évf.), május, 12–20.
- NEMES-NAGY József
1998 *Tér a társadalomkutatásban*. Budapest, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület–„Ember-Település-Régió”.
- NETTL, John Peter
2004 [1968] Az állam mint fogalmi változó. *Magyar Kisebbség*, 4. sz. 105–137. (A mű eredeti címe: The State as Conceptual Variable. *World Politics*, 1968, 20, 559–592.)
- NOSSEL, Suzanne
2004 Smart Power: Reclaiming Liberal Internationalism. *Foreign Affairs*, 1 March.
- NOWAK, Andrzej
2016 Hogyan buknak el és születnek újjá a birodalmak? Változatok orosz témára. *Kalligram* XXV. január. 81–91.
- NYE Jr., Joseph S.
2004 *Soft Power: The Means To Success in World Politics*. New York, Public Affairs Books.
- OAKESHOTT, Michael
1975a *On Human Conduct*. Oxford, Oxford University Press.

- 1975b The Vocabulary of a Modern European State. *Political Studies* 23(2–3). 319–341.
- ORSI, Davide
2015 Michael Oakeshott's Political Philosophy of Civil Association and Constructivism in International Relations. *Journal of International Political Theory*, 11(3). 331–350. (<https://doi.org/10.1177/1755088215575091>)
- ORSZÁGH László
1937 A gentleman alkonya. *Magyar Szemle*, XXIX. kötet, 1–4. 63–70.
- PAGDEN, Anthony
1998 *Lords of all the World: Ideologies of Empire in Spain, Britain and France c. 1500–c. 1800*. New Haven (CT), Yale University Press.
- POGÁTSA Zoltán
2022 *A globális elit*. Budapest, Kossuth Kiadó.
- RATZEL, Friedrich
1999 [1923] Politikai földrajz. In: Csizmadia Sándor – Molnár Gusztáv – Pataki Gábor Zsolt (szerk.): *Geopolitikai szöveggyűjtemény*. Budapest, Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet, 162–191.
- RAWLS, John
1971 *A Theory of Justice*. Cambridge, Massachusetts. (Magyar fordításban: John Rawls: *Az igazságosság elmélete*. Budapest, Osiris Kiadó, 1997. Fordította, a névmutatót és az utószót írta Krokóvay Zsolt.)
- SAID, Edward
2000 [1978] *Orientalizmus*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- SCRUTON, Roger
2005 *A nemzetek szükségességéről*. Budapest, Helikon Kiadó.
- SEGESVÁRY Viktor
2004 *A közép-kelet-európai föderációs eszme története a 18. század végétől 1945-ig*. Hága, Mikes International.
- 2006 *A globalizációs álmok után – egy szétföredezett világ felé*. Hága, Mikes International.
- SHARMAN, Jason Campbell
2019 [2019] *A gyengék birodalma. Az európai terjeszkedés igaz története és az új világrend megteremtése*. Budapest, Pallas Athéné Könyvkiadó Kft.

SISKA Katalin

2016 Mustafa Kemal Atatürk hatása a török identitás és állampolgárság koncepciójára, különös tekintettel az alkotmányjogi szabályozásra. *Jog – Állam – Politika*, 8. évf., 1. 61–75.

SMITH, Anthony D.

1995 A nacionalizmus. In: Bretter Zoltán – Deák Ágnes (szerk.): *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Pécs, Tanulmány Kiadó, 9–23.

2002 [1998] *Naționalism și modernism. Un studiu critic al teoriilor recente cu privire la națiune și naționalism*. Chișinău, Editura Epigraf.

2004 [1989] A nemzetek eredete. In: Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek. Szöveggyűjtemény*. Budapest, Rejtjel Kiadó, 204–229.

STEPAN, Alfred

2002 *Multi-Nationalism, Democracy and “Asymmetrical Federalism”*. (With Some Tentative Comparative Reflections on Burma). The Burma Fund. (Working Paper. Online: www.burmalibrary.org/sites/burmalibrary.org/files/obl/docs4/TAN-WP02-02-AStepan-Multi-nationalism.pdf, letöltve: 2023. 12. 20.)

STRAUSZ Erzsébet

2011 Az amerikai hegemonikus rend fogalmi keretei: a terror és biztonság megjelenítése a terror elleni háború kérdéseit tárgyaló amerikai tudományos diskurzusokban. *Külügyi Szemle*, 3. 64–86.

SZ. JÓNÁS Ilona

1999 A Francia Királyság. A Nyugati Frank Birodalom utóda. *História* 9–10. 55–58.

SZABADOS György

2011 *Magyar államalapítások a IX–XI. században. Előtanulmányok a korai magyar állam történelmének fordulópontjairól*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely.

SZABÓ Márton

2016 *Diszkurzív politikatudomány. Bevezetés a politika interpretatív szemléletébe*. Budapest, Osiris Kiadó.

SZILÁGYI Ákos

1997 A kelet-európai szököállam. In: Hankiss Elemér – Lengyel László – Gombár Csaba (szerk.): *És mi lesz, ha nem lesz? Tanulmányok az államról a 20. század végén*. Budapest, Helikon–Korridor, 318–357.

2002 Állam és birodalom. 2000, 14. évf., okt. 7–25.

SZÖRÉNYI András

2009 Smart power, avagy az év „felfedezése”. *Külügyi Szemle*, Ősz. 147–158.

SZÚCS Jenő

1981 Vázlat Európa három történeti régiójáról. *Történelmi Szemle* 3. 313–359.

1997 *A magyar nemzeti tudat kialakulása*. Budapest, Balassi Kiadó–JATE–Osiris Kiadó.

T. ESPÁK Gabriella

2016 Egy kultúra, két kultúra, sok kultúra. A kanadai konföderáció és a Charlottetowni Egyezség. *Studia Litteraria*, 3–4. 38–48.

TAKÁCS Péter

2011a *Államtan. Négy fejezet az állam általános elmélete köréből. Az állam általános sajátosságai*. Budapest, Corvinus Egyetem Közigazgatástudományi Kara.

2011b *Államtan. Két fejezet az állam általános elmélete köréből. A modern állam és elmélete*. Budapest, Corvinus Egyetem Közigazgatástudományi Kara.

2023 *Az államok rendszertana és tipológiája. Államelméleti elemzés*. Budapest, Gondolat Kiadó.

THOM, Françoise

2020 [2018] *Putin și putinismul*. București, Humanitas.

TILLY, Charles

1995 Citizenship, Identity and Social History. *International Review for Social History* 40, supplement S3, December, 1–17.

TOCQUEVILLE, Alexis de

1993 [1835, 1840] *Amerikai demokrácia*. Budapest, Európa Kiadó.

1994 [1856] *A régi rend és a forradalom*. Budapest, Atlantisz.

TURNER, Frederick Jackson

1893 *The Significance of the Frontier in American History*. (<https://nationalhumanitiescenter.org/pds/gilded/empire/text1/turner.pdf>, letöltve: 2024. 05. 15.)

Van den BERGHE, Pierre L.

1978 Race and Ethnicity: A Sociobiological Perspective. *Ethnic and Racial Studies* 1. 4.

Van HOUTUM, Henk

2005 The Geopolitics of Borders and Boundaries. *Geopolitics*, 10. 4. 672–679. (DOI: 10.1080/14650040500318522)

- Van HOUTUM, Henk – STRÜVER, Anke
2002 Borders, Strangers, Doors and Bridges. *Space & Polity*. Vol. 6. 2. 141–146.
- VARGA Bálint
2020 A magyar birodalom koncepciói a hosszú 19. században. *Századok* 154. 6. 1187–1206.
- WATTS, Carl P.
2007 Pax Britannica. In: Carl C. Hodge (ed.): *Encyclopedia of the Age of Imperialism, 1800–1914*. Vol. II, Greenwood Press, 547–550.
- WEBER, Eugen
1976 *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870–1914*. Stanford (CA), Stanford University Press.
- WHITE, Hayden
1997 [1966] A történelem terhe. In: Uő: *A történelem terhe*. Budapest, Osiris, 25–67.
- YAVUZ, M. Hakan – ÖZTÜRK, Ahmet Erdi
2020 Islamism, identity and memory: Turkey under Erdoğan. *Middle East Critique* 29. 3. 237–243.
- ZHANG, Weiwei
2012 *The China Wave: Rise of a Civilizational State*. Hackensack (New Jersey), World Century Publishing Corporation.
- ZSOLDOS Attila
1999 Az észak-atlanti világ az első ezredfordulón. *História* 9–10. 59–63.

REZUMAT

Stat-națiune și imperiu

Studiul cuprins în carte este o încercare de a sintetiza, în manieră eseistică, punctele de plecare ale unei mari dezbatere contemporane, cea dintre *suveranism* și *globalism*. Sinteza recurge la argumente din teorie politică, filosofie și istorie. Caracterul eseistic rezultă din curajul speculativ prin care se combină rezultatele mai multor discipline științifice cum ar fi: teoriile statului, teoriile naționalismului, geopolitica, studii federaliste comparate, filosofia sau *border studies*. Principalul concept de la care pleacă demersul din studiu este concepția politologului israeliano-american Yoram Hazony cu privire la cele două principii care rânduiesc ordinea internațională: principiul imperial și principiul statelor naționale. Imperiul și statul-națiune nu sunt, însă, două tipuri de structuri de stat, sunt, mai degrabă, două moduri prin care statele se inserează în propria lor ambianță (anturaj) interstatal/internațional și, prin acest mod, cum (re)organizează ordinea politică internațională. Autorul nuanțează acest concept aducând detalii importante din studii istorice (din cele legate de imperii, cum ar fi Imperiul Roman, Imperiul Britanic sau Statele Unite), studii și monografii de autori importanți cum ar fi Niall Ferguson, Friedrich Ratzel sau Gruell Tibor. De asemenea, face recurs la argumente din teoriile naționalismului, din studiile unor autori importanți cum ar fi Clifford Geertz, Ernest Gellner, Anthony D. Smith, Michael Hechter, Miroslav Hroch sau Roger Scruton. Studiul reflectează și asupra problemei Uniunii Europene: în ce măsură poate fi văzut procesul integrării europene ca un proces de construcție imperială? Ultimul capitol tratează problema globalizării sub aspectul ideologiilor generate. Examinează apariția elitelor globale și formarea eurobirocrației (ca un proces care a dat imbold planurilor federaliste în urma Tratatului de la Maastricht). În planul valorilor autorul plasează ordinea internațională statuată de statele naționale înaintea celei organizate de imperii. Însă atenționează, în spiritul realismului politic, asupra faptului din istoria mondială conform căruia nașterea și destrămarea imperiilor a influențat mult mai mult procesele istorice decât apariția statelor naționale.

ABSTRACT

Nation-State and Empire

The study included in this volume attempts to summarize the political, theoretical, philosophical, and historical background of one of the great debates of our time, the so-called sovereigntist-globalist debate, in a synthesising but at the same time an essay-like manner: with free interpretations. The latter means that the work sometimes unequivocally and with speculative courage combines the achievements of various scientific fields such as political science, nationalism theories, geopolitics, comparative federalism studies, philosophy, or border studies. An important starting point of the paper is the concept of the Israeli-American political philosopher Yoram Hazony, according to which there are two defining principles in shaping the international political order: the imperial and the nation-state. However, empire and nation-state are not so much types of states as two different ways in which a state fits into its environment, of the kind of political order it shapes beyond states. The author explores this basic concept, nuances it based on important historical monographs – here we need to think primarily of literature dealing with great empires (such as the Roman Empire, the British Empire or the United States), works of Tibor Grüll, Niall Ferguson, Friedrich Ratzel, and others, as well as classical authors of nationalism theories such as Clifford Geertz, Ernest Gellner, Anthony D. Smith, Michael Hechter, Miroslav Hroch, or the political philosopher Roger Scruton. The study also reflects on the question of the European Union: to what extent can European integration be considered an empire-building process, i.e. whether the plan of a European federation can be interpreted as empire building? The final chapter deals with the issue of globalism: it examines the emergence of global elites and the emergence of Euro-bureaucracy (as a consequence of the Maastricht Treaty, which gave impetus to federal aspirations). The author places the world order based on nation-states before the imperial world order on the scale of values. However, in the spirit of political realism, he warns that the process of world history was determined rather by the continuous birth and disintegration of empires.

A SZERZŐRŐL

Bakk Miklós 1952-ben született, Kézdivásárhelyen érettségizett, majd Temesvárott szerzett villamosmérnöki diplomát. 2006-ban védte meg doktori disszertációját a BBTE-n. A rendszerváltás után *A Hét* szerkesztője, majd a *Krónika* főmunkatársa, illetve főszerkesztője. 2001-től a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem (BBTE) Politika- és Közigazgatástudományi Karának oktatója, 2015-től a Sapientia EMTE docense, 2022-től társult oktatója. Tagja volt a *Provincia* szerkesztőbizottságának (2000–2002) és 2017–2022 között felelős szerkesztője volt az *Acta Universitatis Sapientiae, European and Regional Studies* folyóiratnak. Tanulmányai magyar, román és német nyelvű folyóiratokban jelentek meg, fontosabb kötetei: *Politikai közösség és identitás* (Komp-Press, Kolozsvár, 2008), *Partium Borders, Ethnic Groups and Territorial Development* (társszerzők: Szilágyi Ferenc, Süli-Zakar István. Budapest, 2019). Társszerzője a 2019-ben megjelent *Magyar Politikai Enciklopédiának*.

A Sapientia EMTE-n oktatott tárgyai: Bevezetés a politikatudományba (BA), Kulturális törésvonalak és régiók Európában (MA).

Scientia Kiadó

400112 Kolozsvár (Cluj-Napoca)
Mátyás király (Matei Corvin) u. 4. sz.
Tel./fax: +40-364-401454
E-mail: scientia@kpi.sapientia.ro
www.scientiakiado.ro

Korrektúra:

Szabó Beáta

Tördelés:

Metaforma Kft.

Tipográfia:

Könczey Elemér

Készült az F&F INTERNATIONAL nyomdában

Igazgató: Ambrus Enikő

A Nemzetállam és birodalom című kötet egy tanulmányban/esszében próbálja összefoglalni és rendszerezni korunk egyik nagy vitáját, amelyben a szemben álló feleket gyakran a szuverenistáknak és globalistáknak nevezik. Ez az ellentét ma ideológiai, de benne a történelem, a geopolitika, a filozófia és az eszmetörténet változatos érvei is ütköznek. A szerző mindezekből merítve tesz kísérletet egy értelmező keret felvázolására, nézőpontja Kelet-Közép-Európa és azon belül Erdély történelmi örökségét is tükrözi.

ISBN 978-606-975-100-8

9 786069 751008